

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Ольга ЯДЛОВСЬКА

*Присвячую пам'яті моєї мами,
Ядловської Ольги Федорівни
/1949-1997 рр., м. Мелітополь/*

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ
В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
(початок ХХ ст. – 1918 р.)

Монографія

Дніпро
Видавець Біла К. О.
2020

УДК 94:323.15(477.7)«19/1918»

Я 36

*Затверджено Вченою радою
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ
(протокол №10 від 27 червня 2018 року)*

Рецензенти:

Котляр Ю. В. – д-р іст. наук, проф., завідувач кафедри історії Чорноморського національного університету імені Петра Могили;

Михайлов В. В. – канд. іст. наук, ст. викл. кафедри суспільно-гуманітарних наук Таврійського державного агротехнологічного університету

Ядловська Ольга

Я 36 Національні меншини Півдня України в контексті політичної діяльності (початок ХХ ст. – 1918 р.) : монографія / Ольга Ядловська. – Дніпро : Видавець Біла К. О., 2020. – 284 с.

ISBN 978-617-645-375-8

Монографію присвячено дослідженню особливостей діяльності партій та громадсько-політичних організацій національних меншин Півдня України на початку ХХ ст. та в добу Української Центральної Ради. Значну увагу приділено висвітленню широкого спектру політичних сил південноукраїнського регіону та аналізу місця національних меншин в контексті суспільно-політичної діяльності періоду Центральної Ради.

Книга розрахована на читачів, котрі цікавляться питанням розвитку національних меншин, історією політичних партій, регіональною історією, діяльністю Центральної Ради та національним державотворчим процесом початку ХХ ст.

УДК 94:323.15(477.7)«19/1918»

ISBN 978-617-645-375-8

© Ядловська Ольга, 2020

ЗМІСТ

<i>ВСТУП</i>	6
<i>РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ</i>	12
1.1. Історіографія проблеми	12
1.2. Джерельна база дослідження	23
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження	28
<i>РОЗДІЛ 2. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИХ СИЛ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН У СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ РЕГІОНУ НАПЕРЕДОДНІ 1917 р.</i>	36
2.1. Етнічний склад, чисельність, професійна зайнятість населення регіону на початку ХХ ст.	36
2.2. Політичні симпатії національних меншин та діяльність їх партій та громадсько-політичних організацій у південноукраїнському регіоні на початку ХХ ст.	49
<i>РОЗДІЛ 3. НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ДОБУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ</i>	74
3.1. Політика Центральної Ради щодо національних меншин	74
3.2. Вплив загальноросійських партій та організацій на політичне життя південноукраїнського регіону	96
3.3. Політична діяльність єврейських партій та громадсько-політичних організацій Півдня України в період Центральної Ради	124
3.4. Участь польських політичних партій та груп у південноукраїнському регіоні	144
3.5. Діяльність німецькомовної та інших національних меншин у політичному житті Півдня України в роки Центральної Ради	151

РОЗДІЛ 4. ВПЛИВ ПАРТІЙ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН НА ПЕРЕБІГ ВИБОРЧИХ КАМПАНІЙ 1917 р.	171
4.1. Участь політичних сил національних меншин у виборах до міських дум	171
4.2. Партії та громадсько-політичні організації національних меншин у виборчій кампанії до Всеросійських Установчих зборів у регіоні	188
4.3. Виборча кампанія до Українських Установчих зборів на Півдні України та участь у ній національних меншин	203
ВИСНОВКИ	212
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	223
ДОДАТКИ	272

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- ВДСРН** – Всеросійський дубровінський Союз руського народу*
- ДКР** – Донецько-Криворізька республіка*
- ЄТО** – Єврейська територіальна організація*
- ММО** – Молочанська менонітська організація*
- ОЄСРП** – Об'єднана єврейська соціалістична робітничка партія*
- ПВК** – Польський виконавчий комітет*
- ПДЦ** – Польський демократичний централ*
- ПНС** – Партія народної свободи*
- ППС** – Польська партія соціалістична*
- ППС (л.)** – Польська соціалістична партія – Лівиця*
- ППС (ф. р.)** – Польська соціалістична партія – Фракція Революційна*
- ПРС** – Польський робітничий союз (м. Одеса)*
- ПСР** – Партія соціалістів-революціонерів*
- РСДРП** – Російська соціал-демократична робітничка партія*
- РСДРП(б)** – Російська соціал-демократична робітничка партія (більшовиків)*
- РСДРП(о)** – Російська соціал-демократична робітничка партія (об'єднана)*
- «РУСЛО»** – «Русско-славянское объединение»*
- СДКПіЛ** – Соціал-демократія Королівства Польського і Литви*
- ЄСРП** – Єврейська соціалістична робітничка партія*
- СМА** – Союз імені Михайла Архангела*
- СРЛ** – Союз руських людей*
- СРН** – Союз руського народу*
- ССРП** – Сіоністсько-соціалістична робітничка партія*
- ТНСП** – Трудова народно-соціалістична партія*
- УДХП** – Українська демократично-хліборобська партія*
- УНР** – Українська Народна Республіка*
- УПСР** – Українська партія соціалістів-революціонерів*
- УПСС** – Українська партія самостійників-соціалістів*
- УПСФ** – Українська партія соціалістів-федералістів*
- УСДРП** – Українська соціал-демократична робітничка партія*
- УЦР** – Українська Центральна Рада*

ВСТУП

Історичне значення визвольних змагань 1917-1921 рр. полягає у відродженні Української державності та спробі українського народу створити власну, незалежну, суверенну державу. Значних здобутків було досягнуто у правовій системі. Зокрема, в період Української Народної Республіки (УНР) за Центральної Ради було гарантовано рівність громадян незалежно від статі, віри, національності. Відтак, з самого початку Української революції політиці щодо національних меншин в Україні надавалося першорядне значення. У цьому аспекті основоположною засадою представницького органу українського народу – Центральної Ради, було визнання рівноправності всіх націй і народностей, що проживали в Україні.

На початку ХХ ст. рухи національних меншин у південноукраїнському регіоні були представлені російським, єврейським, польським, німецьким та ін. національними силами. На Півдні України зазначені меншини значно поступались за чисельністю українцям, проте, одночасно, вони відігравали провідну роль в життєдіяльності суспільства. Підприємства промисловості – великої, середньої і частково дрібної, – належали російським, єврейським, польським та іноземним капіталістам, превалююча частка поміщицьких маєтків була у власності росіян та поляків. Також національні меншини концентрувались переважно в містах та адміністративних центрах (українці, у більшості, становили сільське населення). До речі, провідна роль у політичному житті певних національних меншостей регіону суттєво ускладнювала процеси розвитку українського національного руху на Півдні. Інтенсивні міжетнічні контакти, а також активна участь у громадсько-політичному житті партій та організацій національних меншостей, які захищали, перш за все, свої права на самовизначення, які дуже різнилися за звичаями, менталітетом, рівнем етнічної сідомості, стали принципово важливою ознакою історичних процесів у південноукраїнському регіоні. Вказані обставини перетворювали проблему майбутнього українського державотворення на Півдні України у набагато

складнішу, ніж у будь-якому іншому регіоні. Багато залежало від того, як поставляться до державницьких устремлінь українців представники національних меншин.

Із самого початку Української революції політиці щодо національних меншин в Україні надавалося першорядне значення. У цьому аспекті основоположною засадою представницького органу українського народу – Центральної Ради, було визнання рівноправності всіх націй і народностей, що проживали в Україні. Значну роль у процесі взаєморозуміння, вироблення політичної толерантності відіграло ставлення українських партій до питання діяльності національних меншин, партії яких – російські, єврейські, польські та ін. – суттєво впливали на політику самої Центральної Ради. Адже, у подальшому, з метою забезпечення прав і свобод національних меншин лідерами українського руху було здійснено низку законодавчих та організаційних кроків.

У південноукраїнському регіоні, який формувався як багатонаціональний, на початку ХХ ст. мешкали представники понад 20 національних груп. Одним з найбільш яскравих і, водночас, драматичних періодів історії національних меншин Півдня України стала доба Української революції, особливо період УЦР. У цей час перед національними групами регіону відкрилися широкі можливості, від позиції яких значною мірою залежав успіх українського державотворення на Півдні.

Проблематика монографії залишається актуальною, адже сучасна Україна є мультинаціональною державою, у якій, поряд з українцями, проживають численні національні меншини. В умовах розбудови громадянського суспільства вони ведуть активну роботу в рамках власних товариств і об'єднань з метою збереження та розвитку національної культури і мови. Міжнаціональні відносини початку ХХ ст. розглядаються крізь призму питання діяльності партій та громадських організацій національних меншин на Півдні України напередодні 1917 р., а також у період Української Центральної Ради. Слід підкреслити при цьому, що і Центральна Рада провадила політику формування

та розбудови стосовно національних меншостей. У результаті національні меншості брали активну участь у діяльності місцевих рад, а також у виборчих кампаніях 1917 – початку 1918 рр. На сучасному етапі розвитку України питання реалізації прав національних меншостей все ж не розглядається у площині діяльності відповідних партій (тобто за національним чинником партії не створюються), натомість діють чисельні товариства національних меншостей, створено відповідні підрозділи щодо питань діяльності національних меншостей у багатьох органах місцевої влади. На наш погляд, висвітлення досвіду провадження політики стосовно національних меншин напередодні 1917 р. та протягом діяльності Центральної Ради, а також самоорганізаційних процесів етнічних груп доцільно враховувати при вирішенні питань міжнаціональних відносин на сучасному етапі розвитку України.

Спираючись на науковий доробок попередників, архівні та інші документальні матеріали у монографії зроблено спробу провести комплексний аналіз особливостей діяльності партій і громадсько-політичних організацій національних меншин Півдня України в умовах УЦР. Зокрема, висвітлено особливості етнічного складу населення Півдня України, чисельності та професійної зайнятості національних меншин регіону на початку ХХ ст. та досліджено особливості громадсько-політичної роботи партій та організацій національних меншин Півдня України на початку ХХ ст. Приділено увагу аналізу основних засад політики української влади щодо національних меншин у період УЦР. Основну частину доробку присвячено дослідженню питання становлення національних меншин Півдня України в контексті політичної діяльності в добу Центральної Ради: з'ясовано особливості діяльності й основні напрями роботи загальноросійських партій і громадсько-політичних організацій у південноукраїнському регіоні за доби УЦР; виявлено специфіку громадсько-політичної роботи єврейських національних сил на Півдні України у період УЦР; охарактеризовано основні вектори діяльності польських партій і громадсько-політичних організацій у регіоні в умовах УЦР; визначено особливості діяльності німецькомовної та інших національних меншин у

політичному житті південноукраїнського регіону в роки УЦР; простежено зміни, які відбулися в розвитку партій і громадсько-політичних організацій національних меншин за доби УЦР у порівнянні з дореволюційним часом. Також зроблено аналіз перебігу виборчих кампаній 1917 – початку 1918 рр. та проаналізовано участь партій та громадсько-політичних організацій національних меншин у виборах до міських дум, Всеросійських і Всеукраїнських Установчих зборів на Півдні України, визначено результативність їхньої виборчої діяльності.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють березень 1917 р. – квітень 1918 рр. Вибір нижньої хронологічної межі дослідження – березень 1917 р. – зумовлений утворенням УЦР. Гетьманський переворот, що відбувся у квітні 1918 р., визначив верхню хронологічну межу роботи, оскільки ця подія стала початком нового етапу Української революції. При аналізі змін, які відбулися у розвитку партій і громадсько-політичних організацій національних меншин за доби УЦР у порівнянні з дореволюційним часом, розширено хронологічні межі дослідження до кінця XIX ст., коли у південноукраїнському регіоні почали діяти перші осередки зазначених громадсько-політичних сил.

Територіальні межі охоплюють Південну Україну (без Криму), тобто масив земель, населених переважно українцями, що включав Катеринославську, Херсонську губернію і материкові повіти Таврійської губернії, на які згідно з III Універсалом поширювалася юрисдикція УЦР.

У цілому, спектр партій і громадсько-політичних організацій національних меншин, які діяли на Півдні України, у досліджуваній період охоплював загальноросійські, єврейські, польські об'єднання, організації німецькомовної національної групи та інші.

Найбільшу активність у південноукраїнському регіоні за доби УЦР виявляли представники соціалістичних партій та громадсько-політичних організацій національних меншин, зокрема загальноросійські, єврейські та польські об'єднання.

Натомість на Півдні України найбільш популярними були загальноросійські партії, зокрема Партія соціалістів-революціонерів, що засвідчили результати виборів до міських дум, Всеросійських та Українських Установчих зборів. В умовах Української революції, як і в період революції 1905–1907 рр., південноукраїнський регіон, особливо Катеринославщина, перетворився на один із загальноукраїнських центрів анархістського руху. Протягом існування УЦР серед населення регіону зростав вплив більшовиків. Як і на початку ХХ ст., центром діяльності Партії народної свободи на Півдні України лишалася Одеса. Натомість, загальноросійські консервативні сили занепали: старі чорносотенні союзи у своїй більшості припинили існування, а нові місцеві консервативні організації (такі, як «РУСЛО», «Русский народно-государственный союз», «Свободная Россия») були малочисельними та непопулярними.

Серед єврейських громадсько-політичних сил за доби УЦР у регіоні найвпливовішими лишалися єврейські соціалісти і сіоністи, головними центрами діяльності яких були Одеса та Катеринослав. Представники південноукраїнських сіоністських комітетів і партії «Поалей-Ціон» продовжували відігравати провідну роль у відповідних громадсько-політичних силах на загальноукраїнському рівні. Підкреслимо, що в регіоні набув розвитку молодіжний сіоністський рух, а одним із загальноукраїнських центрів діяльності організації «Цейрей-Ціон» став Катеринослав.

Значно слабшим за діяльністю виявився польський рух. В умовах УЦР польський ліберальний рух не набув поширення на Півдні України: у регіоні продовжували домінувати представники соціалістичних партій (ППС (л.), ППС (ф.р.), СДКПіЛ), а також місцевих соціалістичних об'єднань (Польський робітничий союз, Польський соціалістичний робітничий союз і Польський народно-соціалістичний робітничий союз «Srojnza» в Одесі). У цілому, центром польського руху на Півдні України лишалася Одеса.

Громадсько-політична діяльність німецькомовного населення південноукраїнського регіону за доби УЦР не мала вирішального впливу на перебіг подій (окрім, наприклад, впливу німецької меншини при вирішенні

земельного питання). Водночас, політика прихильного та толерантного ставлення до національних меншостей у добу Центральної Ради стала сворідним позитивним підґрунтям в утворенні та діяльності Молочанської менонітської організації (меноніти, загалом, відносно закрита етнічна група щодо участі в політичному житті), а також роботи Всеросійського союзу російських німців. Своїх партій німецькомовна меншина не мала, тому брала участь у діяльності загальноросійських ліберальних сил. За часів УЦР частина німецької меншини підтримала Раду, особливо в питанні створення національної автономії в місцях компактного проживання німців.

Підкреслимо, що у ставленні до української влади партії та громадсько-політичні організації національних меншин у регіоні мали полярні погляди. Так, загальноросійські партії, в цілому, негативно поставилися до політики УЦР. Зокрема, більшовики зробили низку спроб щодо розбудови сепаратистських радянських республік у південноукраїнському регіоні. Натомість єврейські та польські громадсько-політичних сили визнавали УЦР провідною владою в Україні. Не було єдності щодо шляхів вирішення національного питання серед німецькомовного населення Півдня: одна частина виступала за створення німецької колонії «Крим-Таврія» на теренах регіону, а інша – пов'язувала своє майбутнє з УНР.

Отже, з початком Української національної революції в добу Центральної Ради національні меншини регіону долучилися до політичного життя, співпрацювали з місцевою владою, вели агітаційну та організаційну роботу, приділяли значну увагу культурнопросвітницьким заходам з метою збереження і розвитку власної мови та культури. Це відкривало широкий простір етнічним меншинам здобути право на національно-територіальну автономію і стати суб'єктами самостійної держави.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРИОГРАФІЯ та ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Історія політичних партій і громадсько-політичних організацій національних меншин в умовах УЦР вже давно привертає увагу науковців.

Дослідження цієї проблеми пройшло кілька етапів: 1) 1917–1920-і рр.; 2) 1930-і рр. – перша половина 1950-х рр.; 3) друга половина 1950-х рр. – середина 1980-х рр.; 4) з середини 1980-х рр. Визначаючи етапи, ми використали періодизацію дослідження українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., здійснену В. Капелюшним [350, с. 23–25], яка була екстрапольована щодо історії політичних партій і громадсько-політичних організацій національних меншин Півдня України за доби УЦР.

Особливістю досліджень 1917 р. – 1920-х рр. є те, що у цей період з'являються перші публікації з названої проблеми, авторами яких переважно виступали безпосередні учасники революційних подій, лідери тих чи інших політичних сил. Так, 1920 р. у Москві побачила світ робота одного з лідерів Бунду М. Рафеса, який, розглядаючи внутрішні процеси партії в Україні, висвітлював її діяльність і на Півдні [467].

1920-і рр. ХХ століття характеризуються процесом поступового згортання дослідницької свободи та плюралізму думок у вітчизняній історіографії. У цей час більшість публікацій, які висвітлюють історію національних меншин Півдня в умовах УЦР, вийшли за авторства працівників партійних, державних, громадських організацій. Тогочасний режим спершу дозволяв певну свободу у викладі фактичного матеріалу і не змушував авторів, які здебільшого були учасниками революції в Україні, до прямої фальсифікації минулого. Проте, з кінця 20-х рр. – початку 30-х років ХХ ст., як зазначає В. Капелюшний, у радянській історичній науці остаточно утверджується так званий партійно-класовий принцип, внаслідок чого вихолощується національна самобутність [350, с. 23].

Проблема діяльності політичних партій і громадсько-політичних організацій національних меншин на Півдні України за доби УЦР спеціально не досліджувалася протягом цього періоду вітчизняної історіографії. Зазначена тема знайшла своє часткове висвітлення в узагальнюючих роботах з історії революції, зокрема у студіях М. Скрипника, М. Яворського та низки інших дослідників [491, 565, 332]. Так, М. Скрипник дав позитивну оцінку основним засадам політичної роботи, на які у своїй діяльності спиралася УЦР [492].

З'явилися розвідки, присвячені історії революції на регіональному рівні. Зокрема, діяльність загальноросійських соціалістичних сил (переважно більшовиків) на Півдні у 1917 р. охарактеризовано у роботах А. Альошина [238] та С. Погребного [455], опублікованих в історико-революційному журналі «Літопис революції». У зазначений період траплялися поодинокі спроби відтворити діяльність національних меншин у південноукраїнському регіоні за революційної доби [357].

Окремі питання досліджуваної нами проблеми побіжно висвітлювалися і в роботах з історії Комуністичної партії. До прикладу, у публікаціях І Кулика, М. Попова і М. Равича-Черкаського [385, 459, 465] було проаналізовано матеріали й архівні документи, які згодом через політичні заборони стали недоступними для вітчизняних дослідників.

Пласт студій присвячено дослідженню діяльності певних політичних сил у Російській імперії напередодні та впродовж революційної доби. Зокрема, у 20 - х рр. ХХ століття з'явилися праці, автори яких звернулись до історії меншовиків та есерів, подаючи у своїх дослідженнях узагальнену характеристику їх діяльності на Україні протягом 1917-1921 рр., однак практично не торкаючись питань розвитку зазначених політичних сил на Півдні [263, 322, 458, 541, 564]. Натомість Б. Горев і М. Равич-Черкаський, досліджуючи анархістський рух, подекуди зверталися до південноукраїнських сюжетів [304, 464].

Розроблялися і питання історії єврейських сил. М. Рафесом, Н. Бухбіндером і Б. Бороховим було опубліковано праці з історії єврейського руху, в яких досить побіжно відтворено діяльність єврейських соціалістів на

Півдні України [468, 259, 260]. У цей період досліджувалася ще одна тема, тісно пов'язана з історією єврейського руху, – єврейські погроми в Україні у 1917–1918 рр. [539].

Відносна свобода, яка існувала в історичній науці впродовж 1920-х рр., швидко згорнулася наприкінці названого десятиріччя. Розпочався другий період вивчення досліджуваної нами проблеми, який припадає на 1930-і рр. – першу половину 1950-х рр. Для цього періоду було характерним завершенням адаптації історичного минулого до нових політичних стандартів, ідеологічних схем. Переважна більшість тогочасних публікацій з історії революції, відтворюючи лише поширені й припустимі погляди на політичні події 1917–1921 рр., не розкривали питань діяльності партій і громадсько-політичних організацій національних меншин у південноукраїнському регіоні за доби УЦР.

У другій половині 1950-х рр. розпочався третій період розробки досліджуваної теми, який тривав до середини 1980-х рр. Після XX з'їзду КПСР в умовах хрущовської «відлиги» відбулося певне пожвавлення інтересу дослідників до національно-визвольної тематики, проте вітчизняні історики не виходили за межі усталених схем аналізу подій революції. Як наслідок, питання діяльності політичних партій і громадських організацій національних меншин за УЦР не знайшли належного висвітлення на сторінках тогочасних публікацій. Спеціальних досліджень з названої теми у цей час не з'явилося. Питання діяльності політичних партій і громадських організацій національних меншин у південноукраїнському регіоні протягом 1917–1918 рр. досить оглядово розглядалися в рамках узагальнюючих багатотомних видань з історії СРСР і УРСР [341, 343], з історії революції та становлення радянської влади в Україні [373, 528–530, 339, 340, 449, 450, 466], з історії КПРС і більшовизму [342, 482].

Над даною темою активно працював І. Курас, котрий значну увагу приділив характеристиці діяльності політичних партій національних меншин України в умовах революції, однак південноукраїнські сюжети у своїх дослідженнях висвітлив недостатньо [388]. Вивчалися й окремі аспекти історії революції, присвячені безпосередньо роботі політичних сил національних меншин на місцях. Так, Ю. Терещенко аналізував політичну боротьбу на

виборах міських дум у 1917 р., зокрема розкрив особливості участі у ній представників громадсько-політичних сил національних меншин південноукраїнського регіону [511, 512]. Історик не лише описував результати виборів названих сил (серед іншого і на Півдні), а й охарактеризував їхні виборчі платформи, партійну тактику, основні напрями організаційної та агітаційної роботи в умовах виборів. Автор відзначав, що протягом 1917 р. в Україні відбулося поступове послаблення політичних позицій таких загальноросійських партій як кадети, есери і меншовики, а також близьких до них політичних сил національних меншин.

Частково проаналізовано історію партій національних меншин південноукраїнського регіону за доби УЦР у монографіях А. Лихолата, В. Чирка та ін. [397, 543, 432], присвячених політиці більшовиків в Україні у 1917–1920 рр. та її зовнішньополітичним і національним аспектам. Ці історики значно розширили коло досліджуваних проблем, залучили нові історичні джерела, але не виходили за межі усталених у вітчизняній історіографії канонів аналізу подій 1917–1921 рр.

У названий період з'явилися історико-демографічні дослідження, котрі оглядово торкалися питань становища національних меншин Півдня України у 1917–1918 рр. У цьому напрямку працював В. Наулко [430, 431]. Публікуються і роботи В. Маланчука з історії міжнаціональних відносин, в рамках яких також досить побіжно висвітлювалися сторінки політичної історії національних меншин Півдня України на початку ХХ ст. [407].

Протягом 1960 – на початку 1980-х рр. зроблено окремі спроби дослідити історію загальноросійських «непролетарських» політичних партій, до яких радянські історики зараховували усі політичні сили, окрім більшовиків [435, 359–361, 501]. Активно розроблялися питання історії меншовиків та есерів на теренах колишньої Російської імперії в умовах революції, що знайшло відображення у доробках К. Гусева, Н. Рубана та ін. [318, 319, 272, 456, 472, 554]. Також розвиток названих партій в Україні, зокрема і на Півдні, аналізував Р. Ветров [269, 270].

Досліджувалася історія анархістського руху та загальноросійських ліберальних сил. Так, В. Комін, простежуючи розвиток анархістів у Російській імперії у 1900–1920 рр., висвітлює їхню роботу в Одесі та Катеринославі за доби УЦР [362]. Н. Думовою було проаналізовано, як в умовах революції та громадянської війни діяли кадети, що була затаврована як «контрреволюційна» сила [328].

З середини 1980-х рр. розпочався новий період у дослідженні історії УЦР. Поштовхом до активізації інтересу дослідників стосовно питань історії національних меншин стали резолюція XIX Всесоюзної конференцією КПРС «Про міжнаціональні відносини» (1987 р.) й обговорення та затвердження Пленумом ЦК КПРС розгорнутої платформи КПРС «Національна політика партії в сучасних умовах» (1989 р.) [324]. Остаточно табу на дослідження історії національних меншин в умовах Української революції 1917–1921 рр. було знято лише з припиненням існування СРСР. Завдяки цьому відбулося суттєве розширення джерельної бази, з'явилися нові напрями досліджень.

Зазначені обставини вплинули і на дослідження історії національних меншин України. Поширення у вітчизняній історіографії набули регіональні студії, увагу яких присвячено громадсько-політичному життю південноукраїнського регіону впродовж дореволюційних років. З'являються також узагальнюючі праці з історії окремих політичних сил на Півдні України напередодні 1917 р. Зокрема, у роботах В. Корольова висвітлено діяльність громадсько-політичних сил національних груп та проаналізовано процеси розбудови партійної системи на початку ХХ ст. у Таврії [367–371]. В рамках праць О. Кульчицької наведено характеристику розвитку громадських і політичних організацій національних меншин на Херсонщині напередодні 1917 р. [608]. В. Константинова, простежуючи аспекти політичного життя південноукраїнських міст в кінці ХІХ – на початку ХХ ст., визначає роль у ньому партій національних меншин [363, 364]. Значну увагу щодо розвитку рухів національних меншин до 1917 р. приділено у дослідженні Є. Назарової з історії суспільно-політичних рухів на Півдні на початку ХХ ст. [611].

Опубліковано наукові студії, присвячені громадсько-політичній діяльності окремих національних меншин регіону на початку ХХ ст. Н. Сіталова визначила аспекти розвитку ПСР на Півдні України напередодні та впродовж революції 1905–1907 рр. [613, 486–488]. Діяльність меншовиків на Катеринославщині у 1903–1907 рр. досліджує О. Чепурко [601, 540]. Історія анархізму на Півдні України на початку ХХ ст. проаналізовано у доробку Є. Врадія [280, 281]. Низка наукових розвідок О. Берестень та Ю. Берестеня відтворює особливості перебігу суспільно-політичної діяльності німецькомовної національної меншини на Півдні України напередодні 1917 р. [245–249, 598]. Історія польських культурно-просвітницьких організацій у регіоні на початку ХХ знайшла відображення у роботах С. Зінька, О. Кульчицької та Є. Назарової [337, 386, 420].

У вітчизняній історіографії з'явилася значна кількість робіт, предметом розгляду яких є діяльність громадсько-політичних сил національних меншин за доби УЦР. Роботам О. Мироненка, Ю. Римаренка та інших дослідників з історії українського державотворення властиве використання новітніх підходів щодо аналізу етнонаціональних відносин в Україні, зокрема і на Півдні [333, 434, 440, 623, 625]. У виданій 2000 р. колективній монографії «Національні меншини України у ХХ столітті: Політико-правовий аспект» за редакцією М. Панчука частково охарактеризовано становище національних меншин регіону за доби УЦР [433].

Для дослідників сучасного етапу відкрилися значні можливості для вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. Побачили світ численні роботи, в рамках яких знайшли своє висвітлення окремі аспекти досліджуваної нами теми. Так, в узагальнюючих працях В. Солдатенка, присвячених історії Української революції, побіжно відображено діяльність політичних партій і громадсько-політичних організацій національних меншин на Півдні України за доби УЦР [494–496]. У спільній розвідці В. Солдатенка та О. Любовець охарактеризовано альтернативи, що постали у 1917 – на початку 1918 рр. для України: національний курс УЦР, політика Тимчасового уряду і більшовицька перспектива. За кожною з цих альтернатив стояла певна політична сила, яка

прагнула реалізувати свій варіант майбутнього [497]. Аналізуючи події, дослідники з'ясовують реакцію національних меншин, зокрема і на Півдні, як на політику української влади, так і Тимчасового уряду, Раднаркому.

Дискусійні питання з історії УЦР розглядаються у роботах Ф. Турченка [524–526]. Автором висвітлено участь українських партій, зокрема самостійників, у формуванні УЦР; охарактеризовано різні моделі українського державотворення. Досліджуючи громадсько-політичну діяльність відомого українського самостійника Миколи Міхновського, Ф. Турченко проаналізував діяльність і політику УЦР крізь призму розвитку самостійницького руху на Наддніпрянщині [523]. Вчений визначає роль національних меншин у державотворчих процесах, з'ясовує їхнє ставлення до вирішення українського питання й українського руху загалом.

Т. Макаренко, В. Матвієнко, І. Хміль та інші у своїх працях розкривають особливості національної політики УЦР [405, 406, 410, 537]. Діяльність партій національних меншин та їхніх громадсько-політичних організацій у південноукраїнському регіоні за доби УЦР знайшла відображення і у роботах з історії держави і права України періоду 1917–1921 рр., наприклад, у публікаціях А. Рогожина та ін. [366, 471, 507]. Т. Бевз, вивчаючи процеси українського державотворення періоду УЦР, звертає увагу на участь у них національних меншин, зокрема і на Півдні України [597]. Проблеми взаємин центр-периферія в Україні за доби УЦР стали предметом розгляду у спеціальній розвідці О. Гонтара [300]. Історик, аналізуючи розвиток українського національного руху на Одещині, висвітлює й окремі питання історії національних меншин Півдня.

На сучасному етапі набули поширення регіональні студії з історії Української революції. У цьому напрямку працює запорізька дослідниця-історик Г. Турченко. У її дослідженнях модернізаційних та державотворчих процесів у південноукраїнському регіоні в першій чверті ХХ ст. значну увагу приділено участі у них національних меншин, зокрема євреїв, німців і татар [517, 518, 527, 607, 615]. Г. Турченко проаналізовано ставлення національних меншин Півдня України стосовно УЦР [378–381]. Історик дійшла висновку, що

ставлення національних груп України до українського національного руху в 1917 р. було неоднозначним і суперечливим. Більшість росіян не була готова сприйняти його вимоги, водночас євреї і, меншою мірою, поляки були схильні до цього.

Інший представник запорізької школи В. Гвоздик, вивчаючи революційні події на Півдні України у період УЦР, звертає увагу на питання діяльності громадсько-політичних сил національних меншин регіону [286–296]. Автор характеризує процес формування партійно-політичних сил на Півдні у 1917 р., аналізує розвиток єврейського політичного руху у регіоні за доби УЦР.

Досліджуються особливості розвитку революційних подій на рівні окремих губерній Півдня України. Наприклад, В. Корольовим простежено участь національних меншин у революційному процесі в межах Таврійської губернії [368, 372]. Особливості політичної боротьби на Катеринославщині у 1917 р. розкриті в працях В. Яценка [583–587]. Історик висвітлює протистояння між соціалістичними та іншими політичними партіями національних меншин у межах Катеринославської губернії.

Вивчаються особливості революційного процесу 1917–1918 рр. на Донбасі. 1990 р. при Академії наук УРСР Ю. Афоніним було захищено кандидатську дисертацію, у якій охарактеризовано діяльність політичних сил Донбасу, зокрема національних меншин, протягом березні – жовтні 1917 р. [594]. Зазначена проблема знайшла відображення і у монографії А. Михненка, присвяченій історії Донецького басейну другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. [413]. Дослідник аналізує напрями діяльності російських есдеків, чисельність місцевих організацій РСДРП, їхню роботу в радах Донбасу.

У рамках робіт одеського дослідника Т. Вінцковського, присвячених місцевим органам влади і управління Херсонщини у 1917–1918 рр., висвітлено участь у їхній роботі національних меншин [276, 602]. Становлення нових органів влади в Одесі за доби УЦР та їхні взаємини з громадсько-політичними силами національних меншин відображено у працях О. Шишка [556, 557].

Окрему групу становлять дослідження, в яких відтворено перебіг виборчих кампаній у південноукраїнському регіоні. Особливості боротьби на

виборах до міської думи Катеринослава проаналізовані В. Яценком [586]. На думку історика, саме політичні сили національних меншин – меншовики, есери, більшовики, єврейський блок і кадети – визначали політичні симпатії електорату Катеринослава влітку 1917 р. В. Гвоздик, аналізуючи результати виборів до міських дум, Всеросійських і Українських зборів на Півдні, розглядає участь у виборчих кампаніях національних меншин [287–289, 291, 293, 295]. В. Бойко характеризує склад виборчих блоків (серед них і на Півдні України) під час виборчих перегонів до міських дум [252].

Діяльність політичних сил національних меншин Півдня частково відтворено в узагальнюючих дослідженнях А. Гриценка, І. Каламкана та О. Бриндака з історії національної партійної системи України [310, 348]. А у спільній праці Р. Ветрова і С. Донченко головний акцент було зроблено на історії загальноросійських політичних сил [271]. Питання взаємин представників українського національного руху та політичних організацій національних меншин побіжно розглядаються в роботах О. Бобини, Т. Винарчук, О. Єфименко і О. Шишка [599, 601, 606, 556].

Історія загальноросійських політичних партій та організацій не привертає такої уваги сучасних дослідників, як у радянські часи. Г. Турченко проаналізовано ставлення російської національної громади до політики УЦР у березні – жовтні 1917 р. [378, 379, 381]. О. Голікова і Г. Лебедева досліджують історію меншовизму [605, 609]. З'явилися праці з історії анархістського руху в Україні [239, 240, 256–258]. Так, на думку М. Боровика, у 1917 р. в Україні виник один з найбільших і, водночас, найактивніших центрів анархізму на теренах колишньої Російської імперії. Саме серед селянства Півдня України (найбільш урбанізованого і промислово розвиненого регіону) анархістські ідеї мали максимальний вплив.

Менш вивченою у вітчизняній історіографії залишається історія загальноросійських ліберальних сил на Півдні України. Зазначене питання оглядово висвітлено у роботі С. Донченко [325].

Активно працюють дослідники єврейського національного руху. О. Найман опублікував монографію, присвячену діяльності єврейських

політичних партій і об'єднань у 1917–1925 рр. [427]. Історик не лише аналізує взаємини української влади та єврейських громадсько-політичних сил, а й простежує їхню політичну стратегію та тактику, участь у виборчих кампаніях 1917 р., висвітлює хід виборів до єврейських громад на Півдні України. В. Гусев, досліджуючи історію Бунду в Україні, подає характеристику чисельності південноукраїнських осередків організації та визначає її ставлення до політики УЦР [604].

Політична робота єврейських партій на Півдні України за УЦР, зокрема і під час муніципальної виборчої кампанії, частково висвітлена у роботах В. Гвоздика [286, 292, 294]. Розвиток сіоністського руху на Катеринославщині є предметом наукових студій дослідника А. Бистрякова [261, 262].

З'явилися численні розвідки з історії німецькомовної меншини Півдня [358, 425, 264]. Увагу дослідників привертають і сепаратистські плани німців регіону. У працях В. Перепаді та Г. Турченко проаналізовані спроби реалізувати проект створення на території Півдня України національного анклаву – колонії «Крим-Таврія» [514, 451].

Вивчається громадсько-політична діяльність малочисельних національних груп Півдня, зокрема в Одесі. Так, О. Музичко досліджує політичну діяльність грузинів у місті [418], а Т. Вінцковський – польських партій [277]. Також, Т. Вінцковський проаналізував вплив революції на процеси консолідації польської і білоруської громад Таврії. Автор зауважує, що поляки губернії навесні 1917 р. вже діяли в рамках національно-культурних товариств, а білоруси, натомість, лише розпочинали цей процес [275].

Окрему групу робіт, в яких відображено діяльність громадсько-політичних сил національних меншин за доби УЦР, становлять дослідження діаспорних вчених. Перші спроби досягнути революційні процеси в Україні, перебуваючи в діаспорі, зробили безпосередні учасники революції – М. Грушевський, Д. Дорошенко та ін. [311, 326]. Аналізуючи події зазначеного періоду, вони розглядали й участь у них національних меншин.

Певні аспекти історії національних меншин України у роки УЦР частково висвітлено на сторінках довідкових видань, що публікувалися за кордоном.

Зазначеній проблематиці, зокрема, присвячено ряд статей «Енциклопедії українознавства», яка вийшла за редакцією В. Кубійовича у 1955–1984 рр. у Парижі [618–622]. З 1993 р. це довідкове видання перевидавалося у Львові.

У рамках робіт діаспорних істориків П. Мірчука, А. Яковліва і Т. Гунчака, присвячених подіям революції 1917–1921 рр., лише побіжно проаналізовано політичну діяльність національних меншин України, зокрема на Півдні, оглядово висвітлено їхнє політико-правове становище [415, 580, 313, 314]. А. Животко, І. Мазепа, П. Мірчук у своїх працях розкривали аспекти національної політики більшовиків [335, 403, 416, 242].

Історія більшовизму і становлення радянської влади в Україні знайшла відображення в роботах іноземних вчених А. Адамса і Р. Салліванта [588, 592]. Взаємини більшовиків і національних меншин України, а також їхня національна політика у роки революції розкрито в працях Р. Пайпса «Утворення Радянського Союзу. Комунізм і націоналізм. 1917–1923» [591] та Д. Мейса «Комунізм та дилеми національного визволення. Національний комунізм в Радянській Україні. 1918–1933» [590]. Національна політика КПРС на теренах колишньої Російської імперії у 1917–1922 рр. стала предметом спеціального дослідження Ф. Силницького [483]. Проте, в його роботі майже не приділено уваги фактам з історії національних меншин Півдня України.

З'явилися спеціальні дослідження, присвячені російському націоналізму в Україні за доби УЦР. Цю проблему аналізує американська дослідниця А. Процик на прикладі взаємин УЦР і Тимчасового уряду [463].

Питання історії німців в умовах революції 1917–1921 рр. на Півдні України досліджуються А. Айсфельдом [234–237]. Автор відзначає, що революційні роки політизували німецькомовне населення Півдня України і серед них навіть менонітів.

Таким чином, з середини 1980-х рр. в Україні суттєво зросла увага вітчизняних дослідників до історії національних меншин. Однак, незважаючи на велику кількість публікацій, ця тема є недостатньо дослідженою саме на регіональному рівні. На сьогодні ані вітчизняні, ані зарубіжні вчені не створили узагальнюючого дослідження діяльності партій та громадсько-політичних

організацій національних меншин на Півдні України за доби УЦР. Безумовно, було проведено кропітку роботу щодо збору фактажу, опису подій, вивчення діяльності окремих партій і громадсько-політичних організацій національних меншин. Відповідно, постала диспропорція між фактологічними й узагальнюючими роботами. Отже, перед істориками стоїть завдання комплексно проаналізувати діяльність політичних партій і громадсько-політичних об'єднань національних меншин південноукраїнського регіону у період УЦР.

1.2. Джерельна база дослідження

Комплексний характер теми визначив специфіку її джерельної бази, яка включає в себе широке коло різних за походженням і видовими ознаками джерел. Використані нами в процесі роботи джерела поділяються на: 1. Офіційні актові документи; 2. Матеріали офіційного діловодства; 3. Матеріали політичних партій і громадсько-політичних організацій; 4. Публіцистичні твори учасників революції; 5. Матеріали періодичної преси; 6. Джерела особового походження.

Більшість використаних у монографії документів представлена в опублікованому вигляді в археографічних збірниках та окремими виданнями, хоча частина залишається неопублікованою. Звернемося, перш за все, до неї.

З неопублікованих джерел до наукової роботи залучені архівні матеріали, зокрема, справи фондів Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (ЦДІАК України), Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), Державного архіву Дніпропетровської області (Держархів Дніпропетровської обл.), Державного архіву Запорізької області (Держархів Запорізької обл.), Державного архіву Миколаївської області (Держархів Миколаївської обл.), Державного архіву Одеської області (Держархів Одеської обл.), Державного архіву Херсонської області (Держархів Херсонської обл.).

Значна кількість даних щодо процесу становлення та розвитку місцевої мережі партій і громадсько-політичних організацій національних меншин

Півдня України на початку ХХ ст. міститься у матеріалах діловодних документів місцевих органів влади, як-от канцелярії губернаторів, міських дум, місцевих відділів поліції, жандармерії та ін. Зазначений джерельний масив, використаний нами в процесі дослідження, зберігається у таких архівних фондах – «Южное районное охранное отделение» (Ф. 268), «Екатеринославское губернское жандармское управление» (Ф. 313), «Помощник начальника Херсонского губернского жандармского управления в г. Херсоне» (Ф. 350), «Помощник начальника Херсонского губернского жандармского управления в г. Николаеве» (Ф. 354), «Одесское жандармское управление» (Ф. 385), «Одесское охранное отделение» (Ф. 386) та інших ЦДІАК України, а також у фондах обласних державних архівів – «Канцелярія Катеринославського губернатора» (Ф. 11) Держархіву Дніпропетровської обл., «Александровская городская дума и управа. Секретариат» (Ф. 24) Держархіву Запорізької обл., «Миколаївська міська управа» (Ф. 216), «Миколаївська міська поліція» (Ф. 231) Держархіву Миколаївської обл., «Херсонська міська управа» (Ф. 4) Держархіву Херсонської обл. та інших.

У процесі роботи нами були залучені офіційні актові та діловодні документи УЦР з метою характеристики її національної політики. Частина матеріалів, які стосуються теми дослідження, зберігаються у фондах «Генеральний Секретаріат Української Народної Республіки; Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки» (Ф. 1063), «Українська Центральна Рада» (Ф. 1115), «Генеральне секретарство освіти Української Центральної Ради; Народне міністерство освіти Української Народної Республіки» (Ф. 2581) ЦДАВО України.

Окремі аспекти діяльності партій і громадсько-політичних організацій національних меншин у південноукраїнському регіоні за доби УЦР висвітлені у документах нових місцевих органів влади, які постали на Півдні з початком Української революції. Зокрема, зазначену інформацію представлено серед документів фонду «Херсонський губернський виконавчий комітет ради робітничих та солдатських депутатів» (Ф. Р-1099) Держархіву Херсонської обл., «Одесский совет рабочих депутатов и представителей армии и флота» (Ф. Р-

3829) Держархіву Одеської обл. та ін. З-поміж матеріалів названих фондів зберігаються документи, які висвітлюють участь партійців і учасників громадсько-політичних організацій національних меншин у роботі місцевих рад, у різноманітних політичних акціях за доби УЦР на Півдні.

Залучення нами також матеріалів архівних фондів міських дум і управ, наприклад, «Херсонська міська управа» (Ф. 4) Держархіву Херсонської обл., «Катеринославська міська дума та управа м. Катеринослава» (Ф. 469) Держархіву Дніпропетровської обл., «Александровская городская дума и управа. Секретариат» (Ф. 24) Держархіву Запорізької обл. та інших надало можливість з'ясувати ставлення гласних (членів національних фракцій у міських думах регіону) до Універсалів УЦР, більшовицького перевороту та інших політичних подій.

Архівні джерела є лише частиною загального документального комплексу. Значний масив становлять опубліковані джерела різних типів.

Чималу кількість документів введено до наукового обігу за радянської доби у спеціальних збірниках з історії революції, зокрема у таких: «Борьба за Великий Октябрь на Николаевщине (февраль 1917 г. – март 1918 г.)» (Миколаїв, 1957), «Победа Советской власти на Херсонщине (1917–1920 гг.)» (Херсон, 1957), «Октябрь в Екатеринославе» (Дніпропетровськ, 1957) та ін. [220, 227, 226]. У зазначених збірках представлено здебільшого документи, які характеризують історію РСДРП(б) і боротьбу більшовиків за владу на місцях. Частково опубліковані документи висвітлюють становище загальноросійських партій і громадсько-політичних організацій національних меншин, переважно соціалістичної орієнтації, яких радянські історики затаврували як «буржуазні, непролетарські» політичні сили.

Нами було використано матеріали низки сучасних археографічних видань з історії революції. Так, 1996 р. побачила світ двотомна збірка документів «Українська Центральна Рада», на сторінках якої представлені найважливіші актові та діловодні документи УЦР [232, 233]. Низка документів з історії єврейських погромів в Україні, серед них і на Півдні, містяться у додатках до книги В. Сергійчука «Погроми в Україні: 1914–1920» [481].

Велику цінність для дослідження історії політичних та громадсько-політичних організацій національних меншин у південноукраїнському регіоні мають їхні програми, статuti, звіти та ін. На початку ХХ ст. набув поширення процес видання окремими брошурами статутних документів легалізованих громадських організацій. Так, у ході дослідження нами використані статутні документи таких організацій: польських – «Lira», «Ognisko», «Dom Polski» в Одесі, а також німецьких – Південно-руського німецького союзу та ін. [137–143]. Документи партій та громадсько-політичних організацій національних меншин публікувалися й у спеціальних археографічних збірках – «Программные документы политических партий России дооктябрьского периода» (Москва, 1991), «Программы политических партий и организаций России конца XIX–XX века» (Ростов-на-Дону, 1992), «Єврейські політичні партії і рухи в Україні в кінці XIX – ХХ століття» (Київ, 2002) та ін. [228–230, 223]. Залучення вищенаведених документів дозволило з'ясувати основні програмні настанови партій національних меншин.

Значний інтерес для характеристики політичної ситуації у регіоні та Україні в цілому становлять публіцистичні твори учасників революції. Спираючись на роботи М. Грушевського [145–147] і В. Винниченка [144], ми охарактеризували ставлення членів УЦР до вирішення національного питання, їхні взаємини з представниками громадсько-політичних сил національних меншин. Зокрема, робота М. Грушевського «На порозі нової України» містить його роздуми щодо національної політики УЦР та аналіз її концептуальних засад [147]. У процесі дослідження нами також були використані твори В. Леніна, що допомогло реконструювати політику більшовиків на Півдні України [148–151].

Великий обсяг інформації з історії місцевих осередків партій і громадсько-політичних організацій національних меншин міститься у матеріалах періодичної преси, залучення якої дозволило відтворити особливості участі національних меншин у політичному житті південноукраїнського регіону за доби УЦР, зокрема у виборах до міських дум, Всеросійських та Українських Установчих зборів, взаємини з іншими політичними силами. У процесі

дослідження широко використано матеріали всеукраїнського видання «Нова Рада» (Київ), а також місцеву україномовну і російськомовну пресу, зокрема газети «Бердянская жизнь» (Бердянськ), «Вестник Юга» (Катеринослав), «Вісник Товариства «Українська Хата» (Херсон) та ін. Також нами залучено дані офіційних видань всеукраїнського рівня – «Вісті з Української Центральної Ради», «Бюлетень прес-бюро Генерального Секретаріату Центральної Ради» (Київ) і місцевого рівня – «Бюллетени Екатеринославского временного исполкома общественных и рабочих организаций» (Катеринослав), «Известия Бердянского Совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов» (Бердянськ), «Известия Елисаветградской земской управы и комитета безопасности» (Єлисаветград) та ін. Окрім зазначених джерел, ми спиралися на матеріали низки регіональних видань національних меншин, зокрема єврейські «Еврейское слово» (Олександрівськ), «Известия Еврейского районного комитета сионистской организации» (Катеринослав) тощо. Усього залучено 54 періодичні видання.

Важливе значення для дослідження теми мають матеріали особового походження – спогади, мемуари та ін. [206–215]. У цьому контексті значний інтерес викликають спогади учасників українського руху М. Грушевського, Г. Гордієнка, В. Кедровського [207–209, 211]. Залучення цих джерел допомогло висвітлити ставлення учасників українського руху до вирішення національного питання, їхні взаємини з представниками національних меншин, від позиції яких певною мірою залежала доля українського державотворення на Півдні у добу УЦР. Іншу велику групу джерел особового походження становлять спогади більшовиків Півдня, які опубліковано, переважно, у спеціальних збірниках, присвячених історії революції в окремих областях регіону. У процесі дослідження нами було використано матеріали збірок «Октябрь на Одессине» (Одеса, 1927) і «Борьба за власть Рад на Николаевщине» (Миколаїв, 1959) [206, 213]. А 1924 р. в журналі «Літопис революції» було видано спогади Я. Ряппо про революційні події у Миколаєві [214]. Використання зазначених матеріалів надає змогу охарактеризувати участь більшовиків та їхніх союзників у революційній боротьбі на Миколаївщині та Одещині за доби УЦР,

проаналізувати взаємини російських есдеків з іншими громадсько-політичними силами національних меншин.

Висвітлити особливості розвитку анархізму на Півдні України, визначити ставлення анархістів до українського питання та дослідити їх взаємини з більшовиками нам дозволило звернення до спогадів одного з лідерів анархістського руху в південноукраїнському регіоні Н. Махна [212].

Отже, на підставі проведеного аналізу можна констатувати, що джерельна база представлена сукупністю різнотипних за своїм походженням матеріалів. Інформативний потенціал джерел дозволив реконструювати цілісну картину діяльності партій і громадсько-політичних організацій національних меншин у південноукраїнському регіоні в період УЦР.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Теоретико-методологічну базу дослідження складають традиційні принципи наукового пізнання – історизму, об'єктивності, всебічності та системності, які реалізовані шляхом застосування таких методів дослідження – загальнонаукових (аналітичний, синтетичний, описовий, класифікації) і спеціально-історичних (історико-порівняльний, історико-системний, історичко-генетичний, проблемно-хронологічний). Поєднання цих принципів та методів дозволило відтворити об'єктивну картину політичних процесів, учасниками яких на Півдні України за доби УЦР були представники партій і громадсько-політичних організацій національних меншин.

Принципи традиційно розуміються як вихідні поняття науки, що зумовлюють основні способи вирішення наукової проблеми, висувають певні вимоги, на які має спиратися дослідник. Так, *принцип історизму* вимагає аналізувати події минулого у їхньому історичному контексті, враховуючи зміни, які відбувалися не лише з предметом дослідження, а й з усіма пов'язаними з ним процесами та явищами. Спираючись на названий принцип, ми відтворили динаміку історичного процесу з точки зору його генези в минулому та тенденцій розвитку. Діяльність партій і громадсько-політичних організацій національних

меншин у південноукраїнському регіоні в період УЦР розглянуто як продовження їхнього розвитку на початку ХХ ст.

Принцип об'єктивності передбачає відтворення минулого неупереджено, без кон'юктурних перекручень, без «виправлень» колишніх подій для доказу власних суб'єктивних наукових позицій, а також вимагає всебічного аналізу процесів, подій і фактів. Цей принцип був застосований шляхом зіставлення концепцій різних історіографічних шкіл, комплексного аналізу джерел, що дало можливість з'ясувати об'єктивну картину минулого, уникнути ідеологічних штампів.

У роботі використано *принцип всебічності*, який спрямовує дослідника на визначення всіх внутрішніх та зовнішніх взаємозв'язків у системі, сукупності факторів, які мають вплив на неї. Застосування цього принципу дозволило проаналізувати політичну діяльність національних меншин на Півдні України доби УЦР як невід'ємну, органічну складову політичних процесів у регіоні в період Української революції 1917–1921 рр.

Принцип системності орієнтує на вивчення історичних процесів та їхніх складових як єдиного цілого, як системи. Виходячи з цього, ми намагалися охарактеризувати місце і роль політичних партій та громадсько-політичних організацій національних меншин Півдня України у системі суспільно-політичних відносин у регіоні, з'ясувати регіональні особливості політичної діяльності національних меншин за доби УЦР.

Застосовано загальнонаукові та спеціально-історичні методи дослідження.

Спираючись на такі загальнонаукові методи, як *аналітичний* (всебічне вивчення об'єкту шляхом його поділу на складові частини) і *синтетичний* (поєднання цих частин у єдину цілісну систему), відтворено особливості діяльності партій і громадсько-політичних організацій національних меншин Півдня України в різних губерніях регіону.

У процесі дослідження активно використовувався *описовий метод*, який передбачає висвітлення фактичного матеріалу й виступає основою дослідження. Залучення методу дозволило нам охарактеризувати напрями дій окремих партій

та громадсько-політичних організацій національних меншин у південноукраїнському регіоні за доби УЦР.

Використання *методу класифікації*, сутністю якого є групування об'єктів дійсності на основі їхніх спільних і відмінних ознак, дозволило з'ясувати, якими ідейними течіями був репрезентований той чи інший рух національних меншин на Півдні України.

Серед спеціально-історичних методів широко застосовувалися історико-порівняльний, історико-системний, історико-генетичний, проблемно-хронологічний.

Історико-порівняльний метод передбачає проведення порівняння історичних об'єктів у просторі та часі з метою виявлення їхніх подібних і відмінних властивостей. Порівнюючи рухи національних меншин у південноукраїнському регіоні на початку ХХ ст. і за доби УЦР, ми з'ясували, які трансформації відбувалися у діяльності партій і громадсько-політичних організацій національних меншин в умовах УЦР. Спираючись на зазначений метод, нами було виявлено особливості громадсько-політичної діяльності окремих національних меншин за доби УЦР на Півдні України.

Історико-системний метод синтезує елементи, представлені в індивідуальних і неповторних історичних подіях, історичних ситуаціях та процесах. Вони мають системний характер, адже функціонально взаємопов'язані між собою. Названий метод був використаний з метою аналізу діяльності громадсько-політичних сил національних меншин у системі політичних процесів у південноукраїнському регіоні в період УЦР.

У дослідженні використаний *історико-генетичний метод*, який передбачає проходження будь-якою системою у процесі розвитку декількох етапів – зародження, формування, пік розвитку, зникнення або перетворення в іншу систему. Спираючись на названий метод, ми простежили динаміку розвитку партій і громадсько-політичних організацій національних меншин Півдня України за доби УЦР.

Проблемно-хронологічний метод передбачає розчленування теми на кілька менших проблем, які висвітлюються у хронологічній послідовності

історичних фактів. Виходячи з цього, в нашому дослідженні хронологічно проаналізовано діяльність громадсько-політичних сил національних меншин південноукраїнського регіону за часів УЦР. Враховуючи специфіку періодів, простежено умови й особливості розгортання їхньої діяльності у регіоні, охарактеризовано форми і методи політичної боротьби.

Розкриття теми роботи потребує звернення до категоріально-понятійного апарату. Одним із ключових понять, яке вживається у нашому дослідженні, є «національна меншина». Поряд із названою дефініцією у вітчизняній науці набуло поширення використання поняття «етнічна меншина». Низка сучасних українських науковців, зокрема В. Мицик, дотримуються думки, що суттєвих відмінностей у тлумаченні цих термінів не існує, і з точки зору суспільних відносин немає різниці як іменувати меншини – «етнічними» чи «національними» [414, с. 40]. Приєднуємося до зазначеної думки. У запропонованому дослідженні поняття «національна меншина» та «етнічна меншина» вживатимуться нами як тотожні. Синонімом щодо зазначених дефініцій у роботі також залучено визначення «національна група».

У роботі ми спираємось на визначення поняття «національна (етнічна) меншина», запропоноване американським соціологом Дж. Мілтоном Уінгером. На його думку, національна меншина – це частина суспільства, члени якої усвідомлюють себе носіями спільної для них культури або вважають себе такими з точки зору інших членів суспільства. Вони займаються діяльністю, обумовленою спільністю їхнього походження і культури. Відповідно, для національної меншини властиві такі риси: по-перше, з точки зору інших, ця група відрізняється за такими ознаками як мова, віросповідання, національні ознаки та країною походження; по-друге, члени національної групи усвідомлюють відмінності між своєю спільнотою і суспільством в цілому; по-третє, представники групи об'єднуються у тому, що засновано на їх традиціях і спільному походженні – надають перевагу ходити у гості до «своїх», відзначають традиційні свята тощо [493, с. 306].

У процесі своєї взаємодії національні меншини можуть створювати спеціальні інституції для задоволення і захисту своїх прав та інтересів, зокрема

громадські організації. Л. Лойко пропонує розрізняти громадські організації за рівнем їхньої політизованості чи їхнім місцем у політичній системі. Отже, відповідно до названої ознаки розрізняють політичні партії, громадсько-політичні організації та громадські організації за інтересами [400, с. 56].

У сучасних гуманітарних науках до розуміння такого суспільного феномену як політична партія існує декілька підходів. Дефініція «політична партія» розглядається у нашому дослідженні крізь призму поняття «громадської організації». Відповідно, партія – це об'єднання громадян, яке: 1) є носієм ідеології або принаймні відбиває конкретну орієнтацію, бачення світу людини; 2) є організацією, тобто відносно тривалим у часі об'єднанням людей; 3) ставить за мету завоювання влади; 4) прагне забезпечити собі підтримку народу.

Виходячи з цього, кожна повноцінна партія виступає на політичній арені не як аморфне утворення, а, власне, як організація, що об'єднує у своїх рядах певну сукупність членів, структурована по горизонталі й вертикалі та є довготривалим, а не тимчасовим об'єднанням [445, с. 113]. На думку Л. Лойко, формування і діяльність національних політичних партій є яскравим проявом процесу політизації етнічності й позначає наявність у поліетнічному суспільстві вагомого конфліктогенного потенціалу [399, с. 175].

Менш політизованими, ніж партії, є громадсько-політичні організації, тобто об'єднання громадян з метою задоволення і захисту своїх соціальних, економічних, культурних та інших спільних інтересів. Формально вони не є складовими політичної системи країни. Проте, оскільки громадсько-політичні організації є виразником соціально значущих інтересів, то вони набувають певної політичної ролі. На відміну від партій, організації не мають розгорнутих ідейних програм, характеризуються необов'язковою фіксованістю членства, відсутністю або аморфністю організаційних структур [399, с. 166].

Принципова різниця між партіями та громадсько-політичними організаціями полягає в тому, що останні мають на меті лише вироблення, обговорення та розповсюдження певних ідей. Натомість, партія не лише розробляє і поширює певну ідеологію, а й спрямовує всі свої зусилля і ресурси

на реалізацію програмних настанов. Головною метою партії є здобуття політичної влади, а не тільки поширення своєї ідеології. Також важливими ознаками партії є наявність чітко розробленої програми діяльності, відносна ідеологічна єдність членів партії, розгалужена організаційна мережа, наявність керівного центру, друкованого органу [445, с. 119].

Поряд з політичною партією та громадсько-політичною організацією, національні інтереси меншин можуть репрезентувати різноманітні неполітичні громадські організації за інтересами, зокрема культурницькі, які своєю діяльністю сприяють актуалізації національних інтересів тієї чи іншої групи.

* *

*

Таким чином, історія дослідження політичних партій і громадсько-політичних організацій національних меншин у південноукраїнському регіоні в період УЦР пройшла у своєму розвитку чотири періоди. Впродовж 1917–1920-і рр. автори досліджень побіжно висвітлювали діяльність партій і громадсько-політичних організацій національних меншин у південноукраїнському регіоні за доби УЦР. У 1920-і рр. з'явилися численні розвідки з історії революції та КПРС, які оглядово торкалися питань історії політичних сил національних меншин Півдня України у 1917 р. – на початку 1918 р. Протягом названого періоду підготовлено й опубліковано низку досліджень з історії загальноросійських та єврейських партій початку ХХ ст., в яких проаналізовано діяльність їх південноукраїнських осередків. Авторами зазначених досліджень були, переважно, колишні учасники революції – Б. Борохов, М. Рафес, М. Скрипник та ін.

Відносна свобода, яка існувала протягом 1920-х рр. у вітчизняній історичній науці, швидко згорнулася наприкінці десятиріччя. Набув розвитку процес адаптації історичного минулого до нових ідеологічних схем. Упродовж 1930-х рр. – першій половині 1950-х рр. питання історії національних меншин практично не досліджувалися.

Новий, третій, період вивчення досліджуваної нами проблеми розпочався з середини 1950-х рр. і тривав до середини 1980-х рр. У цей час активно

розроблялася історико-революційна тематика, однак питання історії національних меншин Півдня України за доби УЦР спеціально не вивчалася. Названа проблема частково відображена в узагальнюючих працях з історії УРСР і СРСР, у дослідженнях з історії КПРС і революційних подій в Україні І. Кураса, А. Лихолата, Ю. Терещенка та ін. Протягом названого періоду зроблено спроби висвітлити діяльність загальноросійських партій, зокрема есерів, меншовиків, анархістів. У цьому напрямку працювали Р. Ветров, К. Гусев, В. Комін та інші вітчизняні дослідники.

З середини 1980-х рр. розпочався новий період у розробці досліджуваної проблеми. З падінням СРСР змінилися вектори дослідницьких інтересів українських істориків. З'явилися численні праці з історії Української революції 1917–1921 рр., автори яких певною мірою розкривають особливості політичної діяльності національних меншин регіону. Побачили світ і роботи, присвячені аналізу громадсько-політичного життя окремих національних груп Півдня України.

На сьогодні найбільш дослідженою у вітчизняній історіографії є діяльність загальноросійських, особливо соціалістичних, партій на Півдні України за доби УЦР. До цього напрямку відносимо роботи М. Боровика, С. Донченка та ін. Значну увагу також приділено питанням розвитку єврейських партій і громадсько-політичних організацій на Півдні України у період революції, до прикладу, в працях А. Бистрякова і В. Гвоздика. Активно розробляються окремі аспекти діяльності німецьких громадсько-політичних сил. В. Перепадя і Г. Турченко проаналізували спроби утворення колонії «Крим-Таврія» у південноукраїнському регіоні. Лише на сучасному етапі робляться окремі спроби простежити діяльність за доби революції польських національних сил в Україні, зокрема і на Півдні. Так, Т. Вінцковським охарактеризовано громадську діяльність цієї національної групи в Одесі та Таврійській губернії у період УЦР. Малодослідженою лишається громадсько-політична діяльність малочисельних національних груп регіону, як-от латиші, литовці, естонці, греки, грузини та ін. В цілому ж, у вітчизняній історіографії

відсутнє комплексне дослідження діяльності партій та громадсько-політичних організацій національних меншин на Півдні України за доби УЦР.

У роботі використані такі групи джерел: 1. Офіційні актові документи; 2. Матеріали офіційного діловодства; 3. Матеріали політичних партій і громадських організацій; 4. Матеріали періодичної преси; 5. Джерела особового походження. При написанні роботи нами були залучені як опубліковані, так і неопубліковані джерела, зокрема документи фондів центральних і обласних архівів України. Використаний під час дослідження масив джерел дав можливість провести аналіз діяльності політичних партій та громадсько-політичних організацій національних меншин як складової політичних процесів у південноукраїнському регіоні за доби УЦР.

Отже, у процесі дослідження залучено всю доступну наукову та публіцистичну літературу, репрезентативний джерельний матеріал, методологічний інструментарій з метою комплексного аналізу особливостей розвитку політичних партій і громадсько-політичних організацій національних меншин за доби УЦР у південноукраїнському регіоні.

РОЗДІЛ 2.

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИХ СИЛ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН У СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ РЕГІОНУ НАПЕРЕДОДНІ 1917 р.

2.1. Етнічний склад, чисельність та професійна зайнятість населення регіону на початку ХХ ст.

Становлення Півдня України як частини української території мало свої політичні, економічні, соціокультурні і, що найбільш важливо, етнічні особливості. До Південної України відносять землі, які на початку ХХ ст. входили до складу Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній. Ці території є поліетнічними за складом, що і вплинуло на перебіг подій у регіоні в роки Української революції початку ХХ ст.

Перш ніж охарактеризувати національний склад населення Півдня України слід зазначити, що на 1897 р. все населення українських губерній складалося з-понад двадцяти національних груп, розселених переважно компактно. Титульною нацією, і відповідно найчисельнішою, була українська.

Вплив етнічного чинника значно посилювався суттєвою різницею національного складу сільського та міського населення українських губерній. Зумовлено це комплексом історичних чинників. Доля українського народу склалась так, що більшість його проживала в межах царської Росії, яка сторіччями насаджувала колонізаторську політику. Цей фактор, а також наявність своєрідної аграрної ментальності, особливостей соціально-економічного розвитку України стали підґрунтям того, що в містах представники титульної нації у переддень Першої світової війни не склали більшість (див. додаток А).

Аналізуючи показники додатку А, слід враховувати, що російську мову, як рідну, визнавали не тільки етнічні росіяни населення України, а й зрусифікована частина представників інших національностей. Згідно перепису 1897 р. українці переважали лише у сфері хліборобства та видобуванні

сировини. Що стосується національних меншин, то їх представники домінували у найвпливовіших центрах соціального, економічного та культурного життя. Докладно ці особливості прослідковуються за кількісними характеристиками додатку Б, дані якого дають змогу співвіднести особливості соціального становища національних меншин та українців. Щодо останніх, то вони фактично перестали відігравати головну роль у суспільстві. Натомість представники інших націй, навпаки, посіли провідні місця, превалюючи в таких потужних галузях як промисловість, торгівля, державна служба й інтелектуальна діяльність. Впродовж наступних двох десятиріч у такому співвідношенні не відбулось суттєвих змін [517, с. 25]. У переддень революції 1917 р. українці так і продовжували займатись сільським господарством. Такий дисонанс спричиняв виникнення національних суперечностей, і, як наслідок, суттєво впливав на суспільне життя. Особливо гостро ця проблема постала на Півдні України.

Охарактеризуємо етнічний склад населення Півдня України. У різних регіонах України чисельне співвідношення між українцями і національними меншинами розподілялось неоднаково. Українці становили більшість переважно в тих губерніях, котрі значно менше зазнали впливу індустріалізації – на Лівобережжі та Правобережжі. Натомість в індустріально розвинених губерніях, зокрема у південних, на 1897 р. представництво українців складало лише 56% [309, с. 19, 20].

Протягом ХІХ ст. чисельність населення Півдня України продовжувала швидко зростати. Цьому сприяли природний приріст, масові міграції (переважно з Правобережної, Лівобережної України й Росії), а також переселення у регіон колоністів [527, с. 14]. Загалом, згідно даних Всеросійського перепису 1897 р. у Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніях було 6294,7 тис. жителів (див. додаток В). Перепис 1897 р. засвідчив, що українці переважали інші етноси в південноукраїнському регіоні. Росіяни були розселені переважно у Південній Україні, меншою мірою на Лівобережжі та Правобережжі. Натомість євреї в основному мешкали на Правобережжі, менше у Південній та Лівобережній Україні.

Катеринославська губернія належала до української за своїм національним складом, де частка українців складала 68,9 %. Вони переважали в Олександрівському, Новомосковському та Павлоградському повітах Катеринославської губернії. Крім українців перепис населення 1897 р. зареєстрував ще 44 окремих «говорів». Із 45 етнічних груп, що проживали на території губернії, 10 (українці, росіяни, білоруси, поляки, молдавани, німці, греки, євреї, татари і турки) були найчисельнішими і складала 99,76 % її населення [390, с. 53, 54]. Досить строкатою була і Херсонська губернія. Тут представлено 57 етнічних груп, із яких виділялись за чисельністю 11 [253, с. 129]. У Херсонському повіті проживало 323627 українця, а у Тираспольському повіті Херсонської губернії – 2111090. Українці в Одеському повіті Херсонської губернії за чисельністю посідали на той час третє місце (133474), поступившись росіянам (228436) і євреям (134020) [479, с. 10–15]. У Таврійській губернії проживало 39 груп, з них окреслювались, як найбільш великі, 13 етнічних груп [253, с. 129].

Як і в цілому по Україні, етнічний склад населення міста і села південноукраїнського регіону кардинально відрізнявся. Згідно перепису 1897 р. росіяни становили 66,3% населення Миколаєва, 49,1% – Одеси, 46,9% – Херсона [469, с. 5]. У повітових містах нижчого рангу та заштатних містечках вони складала також досить високий відсоток. Значна частина росіян проживала і на теренах Північної Таврії: у Мелітополі, Бердянську та Олешках. Відсоток же українців, що проживали у містах, відносно всього українського населення губерній краю був меншим, ніж це спостерігалось в інших етнічних групах. Найменше українців-городян було у степовій смузі Херсонщини і Таврії [389, с. 38].

Частка сільського і міського населення південноукраїнського регіону за переписом 1897 р. (за національним складом) проілюстрована у додатку В. Привертає до себе увагу надзвичайно низький відсоток українців, постійним місцем проживання яких були міста. При загальній частці міських жителів у населенні краю 21%, лише 6,6% українців регіону місцем постійного проживання мали міста, а 93,4%, відповідно, були сільськими мешканцями.

Подібне можна сказати також про болгар, німців, білорусів і молдаван [321, с. 13, 15; 448, с. 17; 597, с. 4–15; 250, с. 107]. Що ж стосується росіян, то вони були приблизно рівномірно розподілені між містом і селом. До переважно міських груп регіону належали євреї, поляки і вірмени [402, с. 44; 527, с. 40]. У містах проживало 67,2% від загальної кількості євреїв, а решта – в сільськогосподарських колоніях.

Зазначені тенденції докладно відображено в таблиці 1.

Таблиця 1. Національний склад міст України в 1897 р. [517, с. 24].

Національність	Південь України (3 губернії) у % до підсумку	Вся Україна (9 губерній) у % до підсумку
Українці	17,5	30,5
Росіяни	45,1	34,5
Євреї	25,2	27,0
Поляки	2,6	3,0
Німці	1,5	1,0
Інші	8,1	4,0
Усього	100,0	100,0

Згідно з поданими у таблиці даними, якщо в цілому в містах України, українці посідали друге місце, поступаючись лише росіянам, то на Півдні вони опинилися на третьому місці, відстаючи від росіян і євреїв. Таке становище суттєво вплинуло на реакцію міського населення на процеси українського державотворення за доби УЦР й перетворило національне питання на одне з головних у південноукраїнському регіоні.

Як підкреслює Г. Турченко, на шляху модернізації для Півдня України стало характерним значне відставання української більшості регіону від росіян, євреїв, греків і представників деяких інших національних меншин. На початку ХХ ст., як і сторіччя назад, українці були представлені здебільшого селянством [517, с. 25].

Сучасні дослідники зазначають, що революційні процеси йдуть з міста в село, і їх масштаби багато в чому визначаються рівнем урбанізації регіону. Достатньо сильне зростання ролі міст Півдня України, як наслідок активної модернізації господарства, охопила різні етноси. Проте відсоток українців серед міського населення не співпадав із загальною етнічною картиною у регіоні. Наскільки більшим було місто, настільки ж пропорційно менше в ньому мешкало українців. І лише в містах з чисельністю менше 10 тис. городян українці становили більшість міського населення, хоча і не значну. А от у двох головних містах регіону, що були адміністративними, військовими та економічними центрами, – Одесі та Катеринославі, – українці знаходились у значній меншості [521, с. 80].

Щодо співвідношення сільського і міського населення серед росіян на Півдні України, то 55,8% з них були сільськими мешканцями, а 44,2% – міськими мешканцями (див. додаток В). Дані показники дозволяють розглядати російську меншину як одну з найбільш урбанізованих груп Півдня. Серед губерній Півдня України найбільше росіян проживало в Херсонській губернії – 575,4 тис. осіб, а саме – в Одеському повіті [254, с. 351, 353]. Росіяни були зайняті, головним чином у адміністративному апараті, судовій системі, поліції, війську (47%), торгівлі (14%) та в промисловості – 21% (див. додаток Б).

Євреї традиційно були міськими жителями. Нагадаємо, що Південна Україна входила до так званої «смуги осілості» євреїв [563, с. 251]. На 1897 р. серед міських жителів трьох українських губерній (Катеринославської, Херсонської та Таврійської) євреї становили 25,2% відносно інших національних спільнот (див. табл. 1). В Одесі у 1917 р. євреї склали більше 100 тис. мешканців [617, с. 11, 12]. Щодо співвідношення сільського і міського населення серед євреїв на Півдні України, то 320,6 тис. осіб (67,2%) були міськими, а 156,5 тис. осіб (32,8%) – сільськими мешканцями (див. додаток В). У селах євреї проживали, переважно, у сільськогосподарських колоніях [225, с. 14]. На кінець XIX ст. на Півдні України було 38 єврейських колоній [563, с. 253].

Євреї зарекомендували себе як надзвичайно енергійна та динамічна етнічна група. Адже у недостатньо сприятливих умовах та у гострій конкурентній боротьбі єврейська меншина змогла реалізувати себе у найрізноманітніших сферах життя південноукраїнського регіону. В результаті євреї посідали важливе місце в економічному, політичному житті, у місцевому самоуправлінні, а також у сфері культури, науки та мистецтва. У регіоні діяли єврейські навчальні заклади [106, арк. 18]. Єврейське населення Херсонської губернії, незважаючи на штучні урядові обмеження, намагалося брати участь у роботі земств та міських дум [560, с. 53, 54; 561, с. 173]. Розподіл єврейського населення Півдня України по губерніях за родом занять ілюструє додаток Г. Місце євреїв у суспільній структурі, а саме їх значний відсоток серед торгово-промислового елемента, частіше – посередників у хлібній торгівлі, зумовлював неоднозначне ставлення до євреїв з боку української селянської маси.

У містах регіону проживали також представники польської, грецької, болгарської, вірменської, німецької національностей [308, с. 68; 285, с. 13–16]. Чисельність поляків у південноукраїнському регіоні за переписом 1897 р. ілюструє додаток Д. Отже, представництво польської етнічної групи у губерніях Півдня України було незначним і лише на Херсонщині перевищувало 1% населення. У Таврійській губернії мешкало 10112 осіб польської національності (0,7% відносно всього населення), у Катеринославській – 12365 (0,59%), у Херсонській губернії – 30894 (1,13%), що пояснювалось чисельною польською громадою м. Одеси [277, с. 137; 402, с. 44]. У Катеринославській губернії представники зазначеної меншини проживали, головним чином, у Катеринославському та Бахмутському повітах. Після 1861 р. на Півдні України осідало чимало польського робочого люду. Багато хто тут залишався, відслуживши свій дійсний строк у царському війську. Підприємства, що відкривалися в українському Причорномор'ї, давали можливість стабільного заробітку. Так з'явилися польські колонії на Одещині, Миколаївщині та Херсонщині [402, с. 44]. На 1897 р. з 53,4 тис. осіб поляків, що проживали у південноукраїнському регіоні, третина (18 тис. осіб.) була сільськими

мешканцями. Польська громада була дієвим чинником соціально-економічного життя регіону.

Представники німецькомовної меншини проживали, переважно, у сільській місцевості регіону, хоча серед них були і успішні підприємці, що працювали в містах [266, с. 47–54]. На 1857 р. німці-колоністи становили 4,23% населення Херсонської та 2,26% Катеринославської губерній. Найбільша кількість німців проживала в Одеському повіті – 19,82% від усіх мешканців, Тираспольському – 8,24%, Катеринославському – 9,55% [345, с. 187, 188]. З середини ХІХ ст. німецькі колонії на південноукраїнських землях перетворилися у вагомий соціально-економічний чинник. [384, с. 58]. У цей період німецькі колонії Півдня України стали зосередженням значної культури землеробства та тваринництва.

Як зазначає Л. Хрящевська, німці-колоністи органічно влилися в економічне життя регіону, зробивши значний внесок в соціально-економічний розвиток Півдня України. Німецькі переселенці змогли створити агрономічний комплекс, що включав виробництво сільськогосподарської продукції та підприємства з її переробки [538, с. 17]. На 1914 р. німці-колоністи були заможнішими, ніж будь-які інші національні меншини [320, с. 18, 19; 383, с. 20].

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. заможність німецьких селян безперервно зростала. Темпи зростання німецьких колоній були вражаючими. За даними А. Кудряченко, у 20-ті рр. ХІХ ст. у Херсонській губернії знаходилося 40 поселень, Таврійській – 50, Катеринославській – 26, а в 1915 р. відповідно ця кількість досягла 182, 329 та 233 колонії [383, с. 20]. З 1764 до 1866 р. німецькими поселенцями в Російській імперії було засновано 549 колоній, серед них у Таврійській губернії – 165, Катеринославській – 53, Херсонській – 47. За переписом 1897 р., у селах південноукраїнського регіону проживало 263,4 тис. осіб німецької національності.

Для німецького населення характерною була етнокультурна замкненість. Німці ніколи не змішувалися з іншим населенням. На думку О. Герінбург, це пояснювалося їхнім привілейованим становищем, різницею у мові та

віросповіданні, розвиненими громадськими зв'язками в середині даної етнічної групи (зокрема, розвиток взаємодопомоги) тощо [297, с. 102]. На початку ХХ ст. німці в Україні, незважаючи на національні утиски з боку влади, зберегли свою мовну самобутність. В Одесі ще з 1818 р. функціонувало німецьке видавництво. До 1914 р. регулярно виходила «Одеська німецька газета», а з 1906 р. – католицька «Німецька хроніка» [480, с. 28, 29].

Досить заможну групу населення складала на Півдні України чехи. На шпальтах газети «Вестник Одесского земства» за 14 жовтня 1917 р. зазначалось, що чехи жили відокремлено і були багато в чому схожими з німцями – виділялися підвищеними нормами земельних наділів. Чехів майже не зачепило класове розшарування, тому революційні події в Російській імперії вони зустріли досить насторожено .

Проаналізуємо, які зміни відбулись у національному складі населення південноукраїнського регіону з початком Першої світової війни. У таблиці 2 наведено дані, що ілюструють кількість жителів та співвідношення етнічних груп у губерніях Півдня України напередодні Першої світової війни (складено на підставі підрахунків українського географа С. Рудницького).

Таблиця 2. Етнічний склад населення Півдня України станом на 1914 р. [473, с. 264, 265; 527, с. 15, 16].

Етноси	Губернії Півдня України						Разом на Півдні	
	Катеринославська		Херсонська		Таврійська		тис. осіб	%
	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%		
Українці	2381	68,9	2003	53,5	869	42,2	5253	56,7
Росіяни	594	17,2	790	21,1	574	27,9	1958	21,2
Євреї	162	4,7	442	11,8	78	3,8	682	7,4
Німці	131	3,8	169	4,5	111	5,4	411	4,4
Греки	72	2,1	11	0,3	27	1,3	110	3,5

Татари і турки	41	1,2	4	0,1	284	13,8	329	1,2
Болгари	–	–	34	0,9	6	0,3	40	0,4
Молдавани	14	0,4	202	5,4	4	0,2	220	2,4
Поляки	21	0,6	41	1,1	14	0,7	76	0,8
Інші	40	1,1	49	1,3	92	4,4	181	2,0
Усього	3456	100,0	3745	100,0	2059	100,0	9260	100,0

Згідно наведених у таблиці даних, українці на 1914 р. залишалися найчисельнішою етнічною групою (56,7%) багатонаціонального за складом населення регіону. При цьому вони становили абсолютну більшість у Катеринославській, Херсонській і у материкових повітах Таврійської губерній. Другою за чисельністю групою були росіяни (21,2%). Далі йшли представники інших етносів – євреї, німці, греки, молдавани, татари і турки, поляки, болгари та ін.

У роки Першої світової війни склад населення Півдня України зазнав значних змін. З одного боку, працездатна частина населення була призвана на службу до діючої армії, з іншого – населення регіону поповнилося за рахунок евакуйованих, біженців із західних губерній, військовополонених, що належали до різних етнічних груп. Безумовно, ці процеси змінювали склад населення та посилювали соціальну напругу у регіоні [30, арк. 3; 35, арк. 1].

На 1 квітня 1916 р. в Україні кількість зареєстрованих біженців складала 656 тис. осіб. З них у Катеринославській губернії перебувало 192,4 тис. (29,3%), у Таврійській – 37,1 тис. (5,6%), у Херсонській – 23,7 тис. (3,6%). На території південноукраїнських губерній було зареєстровано 253,2 тис. осіб, що складало 38,5% від загального числа біженців, які перебували в Україні [517, с. 49]. Близько 30 тис. біженців було зосереджено в Одесі, 8 тис. – у Миколаєві, 3 тис. – у Мелітополі [191. – 19 октября].

Упродовж Першої світової війни чисельно зросла польська національна меншина. Сталося це через притік біженців з Королівства Польського і

Галичини, де у 1914 р. проходили воєнні дії, а також і за рахунок робітників, які були евакуйовані на Південь промисловими підприємствами [548, с. 65]. Осідаючи на Півдні України, біженці вливалися у чисельну групу національних меншин, які мешкали у регіоні. Ситуація ускладнювалася проблемами щодо забезпечення міст регіону продуктами [35, арк. 1; 395, с. 109]. Як зазначає очевидець подій Г. Гордієнко, місцеве населення із заздрістю ставилося до біженців, які, отримуючи «пособіє», швидко його витрачали на місцевих ринках [207, с. 124].

Усіх працездатних біженців та членів їх сімей царський уряд своїм циркуляром від 1 січня 1916 р. зобов'язував не відмовлятися від роботи, яку їм запропонують. Праця біженців використовувалась у кам'яновугільній та металургійній промисловості регіону, часто на підсобних роботах [344, с. 434; 353, с. 42; 99, арк. 3; 98, арк. 13 зв.].

Однією з причин зростання чисельності населення Півдня України став притік військовополонених. Так, у 1916 р. в Катеринославську губернію було переведено 32 тис. військовополонених, у Херсонську – 20 тис. осіб, у Таврійську – 9,5 тис. осіб [519, с. 63]. Як зазначає Г. Турченко, біженці та військовополонені, безпосередньо спілкуючись з місцевим населенням, стали додатковим джерелом інформації про незнайомий світ. Це справляло певний вплив на світосприймання жителів тилкових регіонів України. Разом з тим, проблеми, пов'язані зі змінами національного складу населення Півдня України у роки Першої світової війни, як правило, не виходили тут за цивілізовані рамки й не набували форм погромів на національному ґрунті [527, с. 95].

На початку Першої світової війни склалася ситуація, коли частина національних меншин була підозрювана у нелояльності, адже країни, з якими були етнічно пов'язані німці, болгари і турки, воювали з Російською імперією. Фактично, з 1914 р. проводилася широкомасштабна кампанія, спрямована проти німецького населення. Розпочалося зміщення осіб німецької національності, як «неблагонадійних», з ключових посад державних установ, армії та флоту [18, арк. 9, 123; 47, арк. 91]. Під загрозою ув'язнення або штрафів заборонялося викладати німецькою мовою у навчальних закладах, послуговуватись нею в

державних установах та під час богослужінь у німецьких церквах. Накладалася заборона і на видавництво німецькомовної преси [16, арк. 159]. Канцелярією Таврійського губернатора 2 вересня 1914 р. було висунуто вимогу негайно зняти вивіски та написи німецькою мовою з промислових і торгових установ, про що свідчив спеціальний циркуляр, розісланий начальникам поліції [516, с. 136].

Серед місцевого населення поширилася недовіра до німців [34, арк. 9]. Практикувалося виселення «неблагонадійних» німців за «пронімецьку» агітацію [21, арк. 2; 22, арк. 29, 30; 47, арк. 30]. Почастішали доноси із закликами зняти з керівних посад «нелояльних» німців [16, арк. 36, 48; 18, арк. 14; 19, арк. 13, 76, 270; 39, арк. 1; 48, арк. 236; 50, арк. 7; 90, арк. 33; 91, арк. 12–13 зв.]. У відповідь на звинувачення, німецькомовне населення регіону намагалося переконати владу у своїй лояльності [243, с. 119]. «Які ми німці, ми – росіяни, тільки говоримо по-німецьки», – заявляли під час допитів жителі німецьких колоній Одеського повіту [47, арк. 14].

Піком боротьби фактично зі своїм населенням стали обмежувальні закони «Про припинення землеволодіння і землекористування австрійських, угорських, німецьких вихідців у прикордонних місцевостях» та ін. [549, с. 125; 474, с. 25]. Наслідком законів стало погіршення стану сільського господарства регіону, тому їх дію уряд був змушений декілька разів призупиняти [274, с. 130].

Болгари теж були значно обмежені у правах [18, арк. 211; 498, с. 15, 16]. Політика обмежень проводилася і щодо турецького та татарського населення регіону. Євреїв також вважали «неблагонадійними» [30, арк. 6, 16 зв.; 50, арк. 12], адже їх звинувачували в ухиленні від військової повинності, спекуляціях, штучному завищенні цін та відмові від «окопних» робіт [19, арк. 218 зв.; 33, арк. 1; 34, арк. 11]. З початком війни посилювався антисемітизм. У селах регіону звичними стали напади на євреїв-торговців [20, арк. 185]. Мобілізаційні заходи також інколи супроводжувалися єврейськими погромами [60, арк. 1, 2; 59, арк. 1].

У психології населення формувався образ т. зв. «внутрішнього ворога» [329, с. 64]. Як зазначає Г. Турченко, у роки Першої світової війни політика

російського уряду відносно певних національних меншин призвела до руйнівних наслідків. По-перше, негативно вплинула на економічне становище південноукраїнського регіону ліквідація високопродуктивного німецького землеволодіння. По-друге, політичні утиски стали причиною загострення опозиційних та антиросійських настроїв серед представників національних меншин, які у довоєнні роки лояльно ставились до своєї нової батьківщини [518, с. 98].

Після Першої світової війни німці-колоністи намагались повернути собі землі або поновити права на неї. Слід зазначити, що вже на початку 1917 р. відбулось послаблення тиску на колоністів, яких було оповіщено через катеринославського губернського комісара на шпальтах газети «Екатеринославская земская газета» (14 квітня, №30) про призупинення постанови щодо ліквідації колоністських земель (тобто виведення з власності). Щоправда, це стосувалось тільки земель, які були не прийняті селянським банком та розрахунок за які не проведено (навіть за умови розгляду старшими нотаріусами). Приступаючи до землекористування, необхідно було терміново, «безвідкладно» засіяти площі. Для обробки землі могли направлятись військові. Таким чином, частина земель залишалась у володінні колоністів, інша була продана. Цікаво, що на час узгодження землеволодіння не сплачувалась оренда.

У цілому, напередодні 1917 р. аграрний устрій на Півдні України набув своєрідних рис. Суттєво зміцнили свої позиції заможні селяни, особливо колишні колоністи. Загалом, заможних селян на Півдні України було значно більше, ніж в інших регіонах України. З іншого боку, немало тут було і безземельних, що викликало незадоволення значної частини населення Півдня. Адже селянські низи регіону були переважно українськими, а аграрна верхівка, тобто поміщики і колишні колоністи, належали до інших національних груп. Конфлікт на аграрному ґрунті мав високу ймовірність перерости в національний. Натомість українська більшість регіону значно відставала на шляху модернізації від росіян, євреїв, німців, греків і представників деяких інших національних меншин Півдня. Така тенденція значно впливала на роль селянства у державотворчих процесах, зокрема досить важко формувалась

територіальна ідентичність як підґрунтя творення української політичної нації [570, с. 85].

Отже, на початку ХХ ст. Південь України був багатонаціональним регіоном, де більшість населення складали українці. Їм за своєю чисельністю поступалися росіяни, євреї, поляки, німці, греки та ін. Усього в регіоні мешкало понад двадцять національних груп. Існували суттєві відмінності у національній структурі міського і сільського населення. Українці у своїй більшості були сільськими мешканцями. Найбільш урбанізованими національними групами регіону виступали росіяни, євреї та поляки. Названий фактор ускладнював процеси розвитку українського національного руху. В умовах Першої світової війни мультинаціональний характер регіону лише посилювався – на Південь прибула значна маса біженців і військовополонених, сюди було евакуйовано частину підприємств з польських і прибалтійських губерній Російської імперії. Це стало додатковим фактором соціальної напруги у південноукраїнському регіоні напередодні 1917 р. Охарактеризовані тенденції посилювали мультинаціональний характер краю і сприяло його трансформації в унікальний за своєю етнічною різноманітністю регіон.

Вказані обставини перетворювали проблему майбутнього українського державотворення на Півдні України у набагато складнішу, ніж у будь-якому іншому регіоні. Багато залежало від того, як поставляться до державницьких устремлінь українців представники національних меншин, стоятимуть вони на заваді становленню української державності чи сприятимуть цьому процесові.

2.2. Політичні симпатії національних меншин і діяльність їх партій та громадсько-політичних організацій у південноукраїнському регіоні на початку XX ст.

Суспільно-політична ситуація у Південній Україні мала свої особливості. На початку XX ст. український політичний рух, який мав на меті відродження української державності, на Півдні був менш розвинутий, порівняно з іншими регіонами України. Таку точку зору свого часу висловив І. Лисяк-Рудницький [396, с. 155]. Особливістю регіону було те, що український рух тут мав сильніших конкурентів, ніж його представники в інших регіонах України.

На початку XX ст. на Півдні України активно діяли загальноросійські політичні партії та організації, а також організації і політичні партії євреїв, німців, поляків, вірмен та ін.

Серед конкурентів українського руху на першому місці стояли політичні сили російської етнічної групи, представники якої південноукраїнському регіоні – Новоросії взагалі не вважали себе етнічною меншиною. Тут діяли найчисельніші в Україні відділи загальноросійських партій. Росіяни регіону і всі, хто перебував під їхнім впливом, майбутнє Південної України вбачали у складі оновленої Російської держави.

Місцеві осередки загальноросійських політичних сил були поліетнічними. У їхній роботі брали участь як росіяни, так і українці, євреї та інші національні групи. У регіоні діяли загальноросійські соціалістичні, ліберальні та консервативні політичні сили [624, с. 5].

Розглянемо діяльність російських соціалістів на Півдні України на початку XX ст., до яких належали російські еседеки, есери, анархісти. У 90-х рр. XIX ст. з соціалістичних гуртків виникли перші осередки РСДРП у регіоні [500, с. 11]. Не виступаючи ідейно однорідною силою, РСДРП у 1903 р. розкололася на меншовиків і більшовиків. Окремі організації останніх виникли у Катеринославі, Херсоні, Одесі, Миколаєві [558, с. 42]. Програма РСДРП, прийнята на II з'їзді партії у 1903 р., не містила окремих положень щодо українського питання. Автори цього документа визнавали право на

самовизначення за всіма націями, що жили в імперії. Вважалось за необхідне введення обласного самоуправління в усіх місцевостях, що відрізняються побутом і складом населення [229, с. 31, 32; 230, с. 54, 55]. Проте, ставлення членів РСДРП до питання самовизначення націй визначалось політичною ситуацією. Так, учасники наради ЦК РСДРП у 1913 р. відмічали, що «питання про право нації на самовизначення (тобто забезпечення конституцією вільного і демократичного рішення питання про відокремлення) не можна плутати з питанням про доцільність відокремлення нації. Щодо останнього питання, то його соціал-демократична партія має вирішувати в кожному випадку цілком самостійно, виходячи з інтересів... класової боротьби пролетаріату за соціалізм» [228, с. 71]. Така позиція відкривала широкі можливості для політичних спекуляцій. Зокрема, для більшовиків, на думку І. Лосєва, національне питання було зручною можливістю використати і цей матеріал для руйнації імперії у своїх власних партійних інтересах [401, с. 124].

Про масштаби діяльності РСДРП у регіоні на початку ХХ ст. свідчить чисельність місцевих парторганізацій у 1905–1907 рр. За даними російських істориків І. Кисельова, А. Кореліна та В. Шелохаєва, організації РСДРП у Катеринославській губернії мали 6515 членів, Таврійській губернії – 1100 осіб, а Херсонській губернії – 1 тис. [355, с. 77, 78]. Місцеві еседеки поширювали власні листівки і пресу [52, арк. 171; 36, арк. 61; 9, арк. 41, 43]. На Півдні України були представлені різноманітні партійні об'єднання, в т.ч. учнівські [55, арк. 10].

Одним із засобів впливу на владу для РСДРП, яка діяла нелегально, була участь у роботі Державних Дум. Більшовики бойкотували вибори I Думи, а меншовики взяли в них участь для пропаганди своїх ідей. У виборах до II–IV Дум брали участь обидві фракції. Зокрема, до II Думи РСДРП провела від Таврії Фомичева, а від Катеринославщини – Білоусова і Нагих [436, с. 605, 631]. З початком реакції активність еседеків на Півдні різко зменшилася. В умовах Першої світової війни відбулася консолідація більшовизму. Існувала значна кількість об'єднаних парторганізацій [624, с. 519].

Іншою загальноросійською соціалістичною силою, яка вела роботу на Півдні України на початку ХХ ст., була ПСР. Як і місцеві осередки РСДРП,

організації ПСР виникли з окремих соціалістичних груп і гуртків 90-х рр. XIX ст. [499, с. 93]. Процес формування мережі ПСР у регіоні йшов настільки активно, що у червні 1905 р. навіть постала губернська організація есерів Таврійської губернії – Таврійський союз ПСР [368, с. 15]. Активну участь у роботі ПСР у регіоні, зокрема в Одесі, брало студентство [42, арк. 76; 54, арк. 27].

Програма ПСР передбачала створення «демократичної республіки з широкою автономією областей і громад як міських, так і сільських; якомога ширше використання федеративних зв'язків між окремими націями; визнання за ними права на самовизначення» [229, с. 49; 230, с. 64]. Члени цієї партії активно вимагали скликання Установчих зборів [27, арк. 4 зв.]. Окремих положень з українського питання програмові документи ПСР не містили.

Варто окремо зупинитися на масштабах діяльності ПСР на Півдні України. За даними І. Кісельова, А. Кореліна, В. Шелохаєва і М. Леонова, у 1905–1907 рр. місцеві осередки ПСР у Таврійській губернії мали 4245 осіб, а у Херсонській губернії – 1263 особи, що свідчить про значну популярність есерів у регіоні [355, с. 77, 78; 394, с. 67, 68, 84, 88, 89]. У цей час одними з найбільших організацій партії вважались Катеринославська та Одеська організації ПСР. Як зазначає М. Леонов, окрім столичних організацій, ЦК партії вважало взірцевими три міські організації Півдня – Катеринослава, Миколаєва і Севастополя [393, с. 135]. Місцеві есери активно контактували зі своїми колегами з інших регіонів імперії, зокрема із кавказькими членами ПСР [45, арк. 427]; брали участь у створенні Південноросійської обласної організації ПСР [10, арк. 8]. Одним з напрямів роботи есерів у регіоні стала організація терактів проти місцевих посадовців [3, арк. 1; 488, с. 49; 424, с. 40]. Есери вели і активну агітаційну роботу у регіоні [486, с. 155].

Есери брали участь у виборах Державних Дум. Як і більшовики, вони ігнорувала вибори до I Думи [435, с. 79; 487, с. 79]. А під час виборів II Думи члени ПСР стали учасниками виборчих коаліцій у регіоні. У Миколаєві вони, наприклад, блокувалися із РСДРП, Бундом, кадетами [504, с. 54]. Провід ПСР

бойкотував вибори до III Думи, але місцеві осередки партії взяли участь у перегонах [508, с. 49].

Посилення урядових переслідувань після революції 1905–1907 рр. зменшило масштаби діяльності есерів і практично звело її нанівець у роки Першої світової війни. У постреволуційний час у регіоні жили окремі партійці [21, арк. 7], і діяли поодинокі партосередки [7, арк. 2–4, 18, 30, 53]. Ситуація була настільки важкою, що деякі есери на Півдні України навіть обговорювали можливість об'єднання з місцевими анархістами [10, арк. 69]. Початок революції у лютому 1917 р. вивів партію із стану бездіяльності, у якому вона перебувала за часів світової війни [49, арк. 4, 12].

Через внутрішній розкол у ПСР наприкінці 1906 р. виник Союз соціалістів-революціонерів максималістів, що виступав за негайне втілення в життя програми-максимуму партії, вимагав встановлення «трудової республіки». Провідним засобом боротьби для максималістів був терор [609, с. 580]. На Півдні України Союз мав свої осередки в Катеринославі, Херсоні [559, с. 17], Миколаєві [38, арк. 70], Бердянську та ін. містах [367, с. 45]. Влада вважала максималістів дуже небезпечними, тому активно переслідувала. Так, 1907 р. групу максималістів було заарештовано в Авдієвці Бахмутського повіту [62, арк. 354]. Вцілілі від репресій партійці емігрували. На 1912 р. політробота максималістів в Росії і за кордоном припинилася [624, с. 580, 581]. На Півдні України Союз поновив свою діяльність після лютого 1917 р.

До загальноросійської соціалістичної течії історики відносять анархістські групи та гуртки. На території України, зокрема і у південноукраїнському регіоні, анархісти були представлені анархізмом-комунізмом, анархо-синдикалізмом [485, с. 78]. Представники першої течії бачили майбутнє комуністичне суспільство федерацією виробничих і територіальних комун, пов'язаних між собою на договірних засадах [443, с. 180]. Анархо-синдикалісти вважали профспілки (синдикати) найвищою формою організації робітництва, основним засобом його соціального звільнення і початковою стадією соціалістичної організації суспільства [624, с. 38]. Отже, анархісти бачили

майбутнє суспільство бездержавним, тому не приділяли уваги національному питанню.

На Півдні України анархістський рух набув широкого розмаху, особливо у часи революції 1905–1907 рр. Групи і гуртки анархістів діяли у Катеринославі, Одесі, Єлисаветграді, Херсоні, Мелітополі, Миколаєві, Севастополі, Ялті та ін. [362, с. 88; 58, арк. 6; 64, арк. 6]. Катеринослав і Одеса у цей час стали центрами «південного» анархізму, який, на відміну від «північного» (Москва, Петербург, центральні російські губернії), мав екстремістський і терористичний характер [391, с. 41; 280, с. 135]. Так, місцеві анархісти постійно вдавалися до грабежів для поповнення бюджету своїх організацій [43, арк. 7, 66; 44, арк. 9; 75, арк. 110]. А 1906 р. на з'їзді анархістів у Кишиневі Катеринослав було оголошено центром майбутнього анархістського повстання з метою створення «комуни». Автори цього проекту були затримані, однак місто дійсно перетворилося на центр анархістської пропаганди та терору, куди приїздили анархісти майже з усієї імперії [475, с. 138, 139, 144].

По закінченню революції 1905–1907 рр. політична робота анархістів на Півдні України згасає. Новий вибух їхньої активності, пов'язаний з початком революції 1917 р. Хоча у Катеринославі певне пожвавлення руху спостерігалось вже у січні 1917 р. [23, арк. 5, 6].

Таким чином, на Півдні України діяли організації російських соціалістів, представлені російськими еседеками, есерами й анархістами. Якщо еседеки і есери декларували право націй на самовизначення, то анархісти обходили цю проблему своєю увагою. Дії російських соціалістів у регіоні набули значних масштабів, зокрема Одеса і Катеринослав стали одними з імперських центрів есерівського та анархістського руху [611, с. 12, 16].

Зі створенням Державних Дум і введенням виборчого права у Російській імперії на Півдні України почався процес формування осередків загальноросійських ліберальних сил, до яких належали Конституційно-демократична партія (згодом – ПНС) та «Союз 17 октября».

Конституційно-демократична партія утворилася у жовтні 1905 р. Її програма не передбачала права кожної нації на самовизначення. Питання

автономії окремих територій Російської імперії, окрім Царства Польського і Великого князівства Фінляндського, на думку членів ПНС, було справою майбутнього [443, с. 182, 186; 444, с. 68]. У той же час, кадети вважали, що основний закон Російської імперії має гарантувати всім народностям країни право на культурне самовизначення, зокрема повна свобода вживання різних мов і діалектів у публічному житті, свобода створення навчальних закладів і всяких зібрань, союзів, установ, які мають на меті збереження та розвиток мови, літератури й культури кожної народності [229, с. 71, 74; 230, с. 78, 80].

Діяльність кадетів на Півдні України набула досить значного масштабу. За даними російських вчених І. Кисельова, А. Кореліна, В. Шелохаєва, у період революції 1905–1907 рр. на Катеринославщині діяли організації ПНС з чисельністю 435 осіб, у Таврії – 1020, а на Херсонщині – 1860 [355, с. 77, 78]. На думку О. Старинця, у цей час Херсонська губернська організація була другою за чисельністю губернською організацією кадетів в Україні, після Київської [502, с. 40]. До ЦК ПНС входили члени одеського комітету партії А. Ізгоев і Є. Щепкін [551, с. 312, 320].

Виступаючи парламентською партією, кадети приділяли головну увагу роботі у Державних Думах, тому політична діяльність місцевих відділів ПНС після 1907 р. зменшується і поступово припиняється, особливо в роки Першої світової війни [552, с. 151; 611, с. 13]. З 1917 р. кадети активно включилися у революційний процес.

Іншою російською ліберальною партією, організації якої були представлені на Півдні України, був «Союз 17 октября», котрий також виник восени 1905 р. До його складу могли увійти усі особи, організації та партії, що поділяли програмні засади цієї організації [419, с. 70; 444, с. 72]. Октябристи були прибічниками ідеї неподільності Російської імперії: «Життєвою умовою посилення зовнішніх позицій Росії та її внутрішнього процвітання є захист єдності її політичного тіла, збереження її унітарного ладу». Право на певну автономію визнавалось лише за Великим князівством Фінляндським. Октябристи вважали за потрібне протидіяти усім політичними акціям, які прямо чи опосередковано спрямовані на поділ імперії або ж заміну її на союзу

державу чи союз держав [229, с. 94; 228, с. 183].

Щодо масштабів діяльності октябристів у південноукраїнському регіоні на початку ХХ ст., то на 1905–1907 рр. на Катеринославщині існувало 5 організацій із 2223 партійцями, в Таврійській губернії – 8 осередків чисельністю 4714 особи, а у Херсонській – 5 організацій, що нараховували 750 осіб [355, с. 77, 78]. Проте після 1912 р. місцеві осередки партії зникають по всій імперії. Зрештою, Перша світова війна призвела до повної дезорганізації партії «Союз 17 октября» [542, с. 76].

Отже, загальноросійський ліберальний рух на Півдні України був представлений кадетами і октябристами, які мали різне ставлення до національного питання. Кадети відкрито декларували право націй на самовизначення, але вважали це питанням досить далекого майбутнього для всіх народів, окрім поляків і фінів. А октябристи виступали за збереження унітарності Російської імперії. Ліберали вели досить суттєву політичну роботу у регіоні. Особливою активністю відзначилися кадети Херсонщини.

Ще однією течією загальноросійського руху у південноукраїнському регіоні була консервативна. Найбільш радикальних adeptів відповідних ідей в Росії називали чорносотенцями. На Півдні України вони створили відділи загальноросійських чорносотенних союзів, а також регіональні організації. 1900 р. постала перша чорносотенна організація, осередки якої були представлені у регіоні на початку ХХ ст., – «Русское собрание», котре спочатку діяло як клуб прибічників «руського начала» в культурному, духовному і побутовому житті суспільства [624, с. 534, 535]. Його осередки існували в Одесі, Херсоні та Сімферополі [437, с. 16–18; 323, с. 247]. Члени «Русского Собрания» були поборниками ідеї унітарності Російської імперії. Програмові документи організації проголошували, що «всі спроби до розколу Росії під будь-яким гаслом є неприйнятні. Росія єдина і не подільна». Члени цього союзу визнавали право за окремими націями на певне культурне самовизначення, але відкидали будь-яку можливість запровадження рідної мови викладання у школах, вважаючи, що державна школа має бути «Руською школою» [228, с. 222, 223].

Іншою чорносотенною організацією, що діяла на Півдні України, був СРЛ, який виник у квітні 1905 р. [443, с. 129]. Як і «Русское собрание», він ставив за мету збереження пануючого у Російській імперії політичного ладу. Так, устав «Одесского союза русских людей» зазначав, що метою організації є «міцне об'єднання руських людей у Російській імперії для спільної роботи на користь нашої любої вітчизни, Росії єдиної та неподільної, для захисту Православної Віри, необмеженого Царського Самодержавства і Руської народності» [138, с. 3].

На початку ХХ ст. у регіоні, як і в Одесі, організації СРЛ діяли у Катеринославі, Кривому Розі, Олександрівську (Катеринославська губ.) та ін. [437, с. 20]. СРЛ Одеси і Катеринослава, подібні до відділів Союзу у Києві, Тамбові та Шуї, були одними з найбільш потужних в імперії [624, с. 576].

У листопаді 1905 р. було засновано найбільш впливову організацію Чорної сотні – СРН, відділи якої виникли на Півдні України [443, с. 193]. Цей союз ставив за мету своєї діяльності збереження «єдності та неподільності Російської імперії, непорушності основних засад російської державності» [230, с. 107; 228, с. 200]. СРН заперечував права неруських націй, що населяли імперію, на розвиток власної культури, зокрема право на використання національної мови, проголошуючи, що «руська мова є панівною мовою Російської імперії для всіх її народів» [228, с. 198; 108, арк. 4]. Як зазначає І. Лосєв, абсолютне заперечення українців, їхньої мови і культури стало альфою та омегою мислення й діяльності чорносотенців [401, с. 121]. Ще одним з наріжних каменів ідеології СРН був антисемітизм [105, арк. 2–6].

Незважаючи на великодержавний шовінізм, південноукраїнським відділам СРН вдалося залучити до своєї діяльності чималі маси людей. Так, у часи революції 1905–1907 рр. організації СРН у Таврійській губернії об'єднували близько 9 тис. членів, у Катеринославській – близько 17 тис., а у Херсонська – 18 тис. [355, с. 77, 78]. Поступово у СРН виникло дві ідейні течії. Довкола одного з лідерів Союзу А. Дубровіна об'єдналися члени СРН, які бажали повернути імперію до необмеженої монархії, критикували третьочервневий

режим і уряд. Інша ж частина союзників визнала неможливість повернення до попереднього політичного режиму [624, с. 576].

Конфлікти у середовищі СРН призвели до двох розколів організації. На початку 1908 р. через ідейні та особисті протиріччя між товаришем голови СРН В. Пурешкевичем і головою Союзу А. Дубровіним перший покинув СРН і створив власний СМА [624, с. 532; 438, с. 88]. На території України, за даними І. Омелянчука, перші відділи СМА виникли в Одесі та Херсоні [437, с. 43, 44]. Подібно до інших чорносотенних союзів, СМА мав підтримку влади, але подекуди виникали конфлікти з місцевою адміністрацією [17, арк. 67; 438, с. 90; 476, с. 94]. Інший розкол СРН пов'язаний з усуненням А. Дубровіна у 1910 р. від керівництва Союзом. 1912 р. він створив власний Союз – ВДСРН, робота по відкриттю відділів якого у регіоні активно велася на передодні Першої світової війни [423, с. 152].

Поряд із відділами загальноросійських організацій Чорної Сотні на Півдні були представлені й місцеві чорносотенні організації, зокрема «Общество националистов» (Одеса) [441, с. 10], «Покровское братство православных людей» (Севастополь) [505, с. 88], «Лига патриотов» (Феодосія) [436, с. 373] та ін. У цілому ж, усі чорносотенні союзи регіону користувалися підтримкою влади [24, арк. 283]. В умовах світової війни чорносотенні організації переживали організаційну кризу [354, с. 42]. З початком революції 1917 р. більшість цих союзів, серед них СРН і СРЛ, розпалися. А робота СРН вивчалася спеціальною слідчою комісією Тимчасового уряду [624, с. 576, 579; 476, с. 97].

Таким чином, Південь став одним з центрів діяльності чорносотенців.

На нашу думку, загалом політичні сили російської меншини серед населення Півдня України набули значної популярності та мали підтримку, як загальноросійські, так і осередки партій та громадських організацій, створених у південноукраїнському регіоні. Однак за своїми програмними настановами та характером діяльності всеросійські партії та організації не розглядали можливості навіть підняття українського питання і в переважній більшості виступали за збереження Російської імперії. Отже, політичні сили російської меншин на початку ХХ ст. не виявляли бажання до співпраці з українським

національним рухом, більше того російські партії та організації виступали головним конкурентом українських сил, а на Півдні України здебільшого переважали. Згодом діяльність російських політичних сил отримала свій подальший вияв в умовах демократичної політики Центральної Ради стосовно національних меншин. Есери та есдеки декларували право націй на самовизначення і вбачали вирішення національного питання у перетворенні колишньої імперії на федерацію, формально аргументуючи свою позицію необхідністю збереження єдності революційних сил. Більш того, більшовики здійснили низку спроб розбудови сепаратистських радянських республік у південноукраїнському регіоні. Кадети та консервативні організації підтримували ідею єдності й неподільності Росії. Таким чином, найбільш неоднозначним, навіть негативним, було ставлення до національного питання саме з боку загальноросійських сил, які в подальшому зіграли свою трагічну та підступну роль у знищенні української державності [569, с. 38].

Поряд із загальноросійськими політичними силами на Півдні України активного розвитку набула діяльність партій і громадсько-політичних організацій євреїв, поляків, німців та ін.

Значну політичну роботу вела єврейська національна меншина, соціалістичні, ліберальні і консервативні партії та організації якої були представлені на Півдні. Так, у вересні 1897 р. у Вільно було засновано одну з найвпливовіших єврейських соціалістичних сил – Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі і Росії (Бунд) [428, с. 39; 442, с. 133], який у 1898 р. вступив до РСДРП. Але вже 1903 р. Бунд вийшов із цієї політичної сили, а згодом у 1906 р. на VI з'їзді РСДРП Бунд повернувся до складу цієї партії, де перебував до 1912 р., коли на VI (Празькій) конференції був виключений з РСДРП [428, с. 39].

Члени Бунду бачили майбутній державний лад Росії у формі федерації національностей з автономією для кожної з них, незалежно від зайнятих нацією територій [624, с. 92; 454, с. 124].

Формування мережі організацій Бунду на Півдні України відбулося до революції 1905–1907 рр. З єврейських соціалістичних гуртків виникли

партосередки в Одесі (1903 р.) [509, с. 8], у Севастополі (1904 р.) [368, с. 11] та ін. містах. Значного розмаху діяльність Бунду набула у часи революції 1905–1907 рр., коли, на думку О. Наймана, місцеві відділи партії за своєю чисельністю не поступалися організаціям РСДРП [426, с. 38]. За даними Л. Мартова, на 1905 р. організація Бунду в Одесі нараховувала майже 300 партійців, а у Катеринославі – 150 осіб [409, с. 141]. Бунд у регіоні тісно співпрацював з РСДРП, зокрема на виборах до II Думи у Миколаєві та Мелітополі [41, арк. 3; 28, арк. 3; 53, арк. 40].

У часи реакції у регіоні жили як окремі партійці, так діяли місцеві організації Бунду [4, арк. 2; 5, арк. 3 зв.; 31, арк. 6], зокрема 1909 р. – у Катеринославі [14, арк. 47], а 1912 р. – у Маріуполі [15, арк. 96]. 1912 р. члени ЦК Бунду Л. Азенштадт (Юдін) і М. Рафес готували видання у Одесі центральної партійної газети «Вопросы жизни» [210, с. 177; 468, с. 232, 233]. На початку 1915 р. налагодженням партроботи Бунду в Одесі займався інший член ЦК Бунд – М. Гольдман (Лібер) [260, с. 376]. Але особливої активності партія в роки війни не проявляла [422, с. 81]. Натомість з початком революції 1917 р. популярність Бунду зросла.

Поряд з Бундом, на Півдні України розгорнули свою діяльність й інші єврейські соціалістичні сили. 1900–1901 рр. у Катеринославі сформувався один з перших у Російській імперії осередок руху «Поалей-Ціон» [408, с. 202]. На 1907 р. він нараховував 100 осіб [262, с. 8]. У 1901 р. виникла організація «Поалей-Ціон» в Одесі [259, с. 6, 7]. У Катеринославі та Одесі діяли районні партійні центри [260, с. 342; 223, с. 103].

Первинно осередки «Поалей-Ціон» не були пов'язані і мали різні програми, напрями роботи. Зазначена ситуація призвела до існування в «Поалей-Ціон» кількох ідейних течій, що згодом спричинило розкол цієї політичної сили. Члени партії, які підтримали ідею Т. Герцеля про створення єврейської держави в Уганді, об'єдналися на з'їзді в Одесі і створили ССРП [259, с. 8; 260, с. 343]. Інша частина «Поалей-Ціон» у 1905 р. на конференції в Цюріху створила партію «Поалей-Ціон». Але і ця партія не була ідейно єдиною. Після конференції 1905 р. у Бердичеві члени «Поалей-Ціон», які були

прибічниками ідеї єврейської національно-територіальної автономії (Сейму), вийшли з партії і створили ССРП [259, с. 8]. Названі партії вели політичну роботу на Півдні України.

Розкол дезорганізував «Поалей-Ціон», але не призвів до її зникнення. У лютому 1906 р. партійці на чолі з Б. Бороховим провели в Полтаві Всеросійську конференцію «Поалей-Ціон», на якій затвердили назву своєї політичної сили – Єврейська соціал-демократична робітничка партія «Поалей-Ціон» [259, с. 8; 262, с. 8]. Програмові засади цієї партії були розроблені наприкінці 1906 р. під час конференцій у Сімферополі та Константинограді [351, с. 36]. Програма-мінімум партії передбачала отримання територіальної автономії для євреїв на демократичних засадах у Палестині [624, с. 83; 223, с. 462]. Також програмові документи містили вимоги «національно-політичної автономії з компетенцією, що охоплює економічні та культурні інтереси його [пролетаріату] у сфері суто національній». Також вимагалася свобода національного виховання, рівноправ'я всіх мов і пропорційне представництво всіх національностей у законодавчих та адміністративних органах [223, с. 89]. Діяльність поалейціоністів з початком реакції занепадає. Вони продовжували вести роботу в окремих містах Півдня, зокрема у Єлисаветграді, у роки Першої світової війни [63, арк. 6]. Нова активізація «Поалей-Ціон» та її чисельне зростання відбулося у 1917 р.

Осередки створеної 1904 р. ССРП виникли у Катеринославі, Верхньодніпровську (Катеринославська губ.) [260, с. 345], Херсоні [57, арк. 1], Миколаєві, Єлисаветграді (Херсонська губ.) [260, с. 345], Сімферополі (Таврійська губ.) та ін. містах регіону. За часів революції 1905–1907 рр. діяльність сіоністів-соціалістів набула значних масштабів в Одесі. У місті діяла організація ССРП, яка мала понад 1 тис. осіб [167. – 23 лютого]. У постреволуційний період робота партії у регіоні поступово сходить нанівець. Діяли окремі осередки ССРП там, де були дієві партійні лідери. Така партгрупа існувала 1909 р. в Одесандрівську [12, арк. 30], а 1915 р. – у Миколаєві [40, арк. 42]. Початок революції 1917 р. сприяв активізації сіоністів-соціалістів.

У регіоні вела політичну роботу і СЄРП, члени якої бачили майбутнє Російської імперії у формі федерації, в якій кожна нація створить свій «сейм», що вирішуватиме усі внутрішні проблеми народу [223, с. 99]. На думку партійців, «національна автономія, що охоплює всіх членів нації незалежно від місця їхнього проживання, є єдиною формою офіційно нормованих національних взаємин, за яких стає більш чи менш можливим мирне співжиття націй у багатоплеменній державі» [136, с. 7].

Організації СЄРП в кінці 1905 р. постали у Сімферополі, Севастополі, Мелітополі та ін. містах Таврійської губернії [367, с. 10; 331, с. 73]. А в 1906 р. партійні осередки губернії об'єдналися у губернський комітет СЄРП на чолі з Л. Абрамом [368, с. 16]. 1907 р. організація СЄРП діяла в Катеринославі [61, арк. 5 зв.; 62, арк. 18]. Реакція, яка настала по закінченню революції 1905–1907 рр., негативно позначилась на діяльності СЄРП на Півдні України. Робота партії у регіоні поступово припиняється, і лише революція 1917 р. вивела СЄРП з підпілля.

Окрім соціалістичних сил, у південноукраїнському регіоні на початку ХХ ст. були репрезентовані єврейські ліберали і консерватори. У 1905–1907 рр. на Півдні діяли відділи Спілки для досягнення рівноправ'я євреїв у Росії, метою якої була «відміна усіх діючих для євреїв обмежувальних законів і наказів та повне зрівняння їх у правах з іншим населенням; свобода національно-культурного самовизначення у всіх його проявах» [231, с. 236; 454, с. 116]. Ця сила за своїми ідейними поглядами була близькою до кадетів, з якими активно співпрацювала у регіоні. Відділи спілки діяли у Катеринославі, Одесі та Севастополі [421, с. 117].

Значного розвитку на Півдні України початку ХХ ст. набула діяльність єврейських консерваторів-сіоністів, перші осередки яких у регіоні постали ще наприкінці ХІХ ст., зокрема у Миколаєві [108, арк. 32]. Південноукраїнські організації сіоністів мали сприяти еміграції євреїв до Палестини для створення там єврейської держави [536, с. 34]. Значне місце у діяльності сіоністів посідала робота по розвитку та зміцненню національної єврейської ідеї [223, с. 71, 72;

281, с. 178]. Загалом, діяльність сіоністських організацій у Російській імперії була заборонена [89, арк. 108].

Центрами сіонізму на Півдні України стали Одеса і Катеринослав, які, водночас, були і загальноросійськими осередками цього руху. М. Усишкін, лідер сіоністів Катеринослава, був членом Виконавчого комітету Всесвітньої сіоністської організації [261, с. 110], постійним учасником сіоністських з'їздів, зокрема у 1915 р. був делегатом Всеросійського з'їзду сіоністів в Москві [51, арк. 164; 37, арк. 23] та відповідного з'їзду у Копенгагені [422, с. 83].

Як зазначає П. Херлихи, «не лише поляки, українці, болгари, греки, італійці, а й євреї були виразниками своїх національних інтересів, що перетворило Одесу в один з провідних центрів сіонізму в Росії» [535, с. 296]. Великий вплив на сіоністський рух у регіоні справляв одеський клуб «Кадима», що діяв впродовж 1906–1907 рр. і на час свого закриття нараховував майже 1 тис. членів [421, с. 117]. У місті були й організації, які безпосередньо опікувались еміграцією євреїв в Палестину, зокрема Комітет єврейського колоніального товариства [32, арк. 2]. Діяли молодіжні організації, до прикладу, Союз сіоністської учнівської молоді Росії, «Геховерь» [51, арк. 230, 249; 26, арк. 5; 50, арк. 14].

Діяли молодіжні організації, до прикладу, у 1912 р. Союз сіоністської учнівської молоді Росії, на засіданнях якої обговорювалось питання об'єднання діяльності молодіжних єврейських хвиль з практикою сіонізму, проводилась національна та культурно-виховна робота [53, арк. 249]. У 1913 р. працював Єврейський спортивний клуб, що набув популярності серед євреїв міста, переслідував не тільки спортивні інтереси, а й приділяв значну увагу національно-культурним інтересам, влаштуовуючи платні вечори, завуальовані під концерти, кошти від яких надходили до Національного фонду, читались реферати про сіонізм та Палестину, формувались курси єврейської мови та історії, проводились лекції, організовувались єврейські музичні та спортивні секції, бібліотеки [53, арк. 230]. В Одесі 1915 р. діяла організація «Геховерь», до складу якої входили студенти Новоросійського університету та слухачі місцевих жіночих та медичних курсів, серед іншого обговорювали питання

обрання делегатів на з'їзд сіоністів у Москві, (що цікаво, зазначена організація молодих сіоністів теж збиралась під видом спортивних секцій або нібито для проведення розважальних вечоринок) [54, арк. 14]. Зазначимо, що за спостереженнями Департаменту поліції м. Одеси, ставлення громадськості міста до євреїв було негативне, що викликано чутками про масові зради в армії та на театрі воєнних дій, також продукували невдоволення спекуляції євреїв з розмінними монетами та торгівля життєвонеобхідними продуктами – все це загострювало суспільні відносини [54, арк. 12]. Продовжували діяти сіоністи у Херсоні протягом 1913-1914 рр. [55, арк. 1] та у 1915 р. [56, арк. 9]. Того ж року у місті діяв кружок сіоністів «Геховерь», члени якого, за даними Харківського губернського жандармського управління, провадили переписку з іншими сіоністськими організаціями Харкова, Петербурга та ін. міст [56, арк. 5].

Поряд із сіоністськими, у регіоні існували територіалістські організації, метою яких було створення автономних єврейських поселень на будь-якій території [31, арк. 1; 87, арк. 210]. Легалізацією південноукраїнських відділів ЄТО займався Варшавський виконавчий комітет ЄТО. Уповноваженим організації в Одесі й одеському районі був Дрофман, а у Херсонській губернії – А. Штейн [421, с. 117]. Осередок ЄТО на чолі з Я. Тульчинським діяв і у Катеринославі [87, арк. 211; 84, арк. 106]. Проте, діяльність територіалістів, порівняно з сіоністами, не набула значного розвитку на Півдні України і мала переважно епізодичний характер.

Суттєвий вплив на розвиток єврейського руху й еміграційні процеси серед єврейства мали антисемітські настрої частини населення регіону та єврейські погроми, які мали місце на Півдні в 1903 р. і 1905 р. [73, арк. 72, 79; 411, с. 49]. Так, протягом 1905 р. погроми на Катеринославі відбувалися у більшості міст і сіл Катеринославського [79, арк. 37; 77, арк. 114; 78, арк. 115; 86, арк. 1 зв.; 88, арк. 78], Слов'яносербського [83, арк. 138], Маріупольського [85, арк. 73, 76, 78; 75, арк. 312], Олександрівського [84, арк. 120, 124], Верхньодніпровського [74, арк. 671; 81, арк. 190, 195], Новомосковського повітів [74, арк. 168; 82, арк. 71, 72, 80, 92; 80, арк. 38, 99, 108].

Так, протягом 1905 р. погроми на Катеринославщині відбувалися у більшості міст і сіл: за даними Канцелярії Катеринославського губернатора збільшилось число скарг від землеробів-євреїв на 20% [61, арк. 37]; мали місце розгін самими поміщиками зіткнень між росіянами та євреями [62, арк. 11], в жовтні цього ж року через безчинства та погроми євреїв у місті було проведено навіть маніфестацію чисельністю 100 осіб [63, арк. 115], мали місце чорносотенні єврейські погроми [64, арк. 1 зв.], по місту розповсюджувались прокламації із закликами до побиття євреїв, про що у своєму листі до редакції газети «Утро» зазначав сам губернатор (за даними Канцелярії катеринославського губернатора) [65, арк. 78]. Продовжувались єврейські погроми в селах та робітничих селищах Слов'яносербського повіту [66, арк. 138]; Маріупольського повіту в селах Покровське, Нікопольське, Сарталь, Євгенівка, Єкатеринівка (жовтень 1905 р.) [67, арк. 73, 76, 78]; в Олександрівському повіті, де заворушення розпочались ще в квітні цього ж року [68, арк. 120, 124] та продовжились до жовтня, при цьому землевласники єврейських колоній Маріупольського та Олександрівського повітів звертались у листопаді 1905 р. до губернатора Катеринославської губернії з проханням захистити їх від погромів, що і надалі готуються в сусідніх селищах [69, арк. 312]; у Верхньодніпровському повіті, зокрема, в с. Комісарівка, де лунали постійні погрози відібрати майно в євреїв, [70, арк. 671], в с. Лозоватка наприкінці жовтня 1905 р. [71, арк. 195, 196], тоді ж в селах Ново-Павлівка та Веселі Терни [71, арк. 190, 191]; у Новомосковському повіті в ряді населених пунктів – в Новомосковську [72, арк. 72], побиття євреїв на площі ринку в Петриківці [70, арк. 1068], побиття євреїв в с. Кам'янка Кам'янської волості [72, арк. 92], антиєврейські погроми в Ігрени [72, арк. 71], безчинства під час ярмарки та грабiж майна євреїв в с. Широкому Солонянської волості у серпні 1905 р. [72, арк. 1113]; у Катеринославському повіті в с. Каменське [73, арк. 16], сварки між євреями та православними і в с. Волоське [73, арк. 108]; також відбувались погроми в жовтні того ж року у Нікополі [71, арк. 38, 58]. Після хвиль погромів частина євреїв Катеринославської губернії намагалася об'єднатись в Єврейські народні групи, метою яких стало б домагання відміни

усіх діючих для євреїв обмежувальних законів [74, арк. 111-112]. Самі ж євреї проводили свою громадсько-політичну діяльність переважно по містах регіону, а от повітові осередки партій та організацій створювались поодинокі.

Таким чином, єврейський рух на Півдні України початку ХХ ст. набув значних масштабів. Регіон став одним з центрів діяльності «Поалей-Ціон» і сіоністів [611, с. 16]. Члени єврейських політичних сил переважно бачили вирішення національного питання у еміграції та створенні своєї національної держави. Як можливий крок до вирішення національного питання, представники єврейської національної групи визнавали ліквідацію обмежувального законодавства і введення національної автономії в Росії.

У своїй активності представники єврейських соціалістичних партій та організацій (як, до речі, і польські) поступались загальноросійським соціалістичним силам. Натомість соціалістичний рух єврейської меншини був представлений у регіоні Бундом, «Поалей-Ціон», ССРП, СЄРП [75, с. 14]. Разом з тим, Південь став одним з центрів діяльності як «Поалей-Ціон», так і сіоністського руху. Фактично, головними конкурентами єврейських соціалістичних партій у боротьбі за вплив на єврейське населення регіону були сіоністи, зокрема осередки одеських та катеринославських комітетів. Робота єврейських ліберальних політичних сил на Півдні не набула значного масштабу, як і єврейський консервативний рух, зокрема і територіалістський.

Члени єврейських політичних сил бачили вирішення національного питання у еміграції та створенні своєї національної держави. Також, як можливий крок до вирішення національного питання, представники єврейської національної групи визнавали ліквідацію обмежувального законодавства і введення національної автономії в Росії.

Загалом, єврейський рух на початку ХХ століття на Півдні України набув значних масштабів, що в подальшому вплинуло на розвиток та потужну роботу єврейських партій та громадсько-політичних організацій в період діяльності Центральної Ради, коли було створено сприятливі умови для громадсько-політичного життя представників національних меншин [567, с. 37].

Певного розвитку на Півдні України на початку ХХ ст. набув національний рух поляків. У регіоні, зокрема на Катеринославщині і в Одесі, жила значна кількість поляків [11, арк. 64, 74, 285, 286, 294], проте робота польських партій не стала масштабною. Напередодні 1900 р. члени ППС вже мали контакти з польськими студентами в Одесі [609, с. 465, 468]. А за даними В. Корольова, на 1907 р. організація ППС діяла у Бердянську Таврійської губернії [371, с. 149; 370, с. 11]. Ця партія мала на меті побудову соціалізму у незалежній Польщі. Згодом до програми ППС було додано пункти щодо спільної боротьби разом з російським пролетаріатом проти царату і побудови федеративної республіки [609, с. 465, 466, 468]. 1907 р., під час ІХ з'їзду, ППС розкололася на дві партії – ППС (ф. р.), яка об'єднала прибічників Й. Пілсудського і тактики збройної боротьби проти царату за незалежність Польщі, і ППС (л.), члени якої виступали за участь поляків у російській революції і створення демократичної республіки як передумови відновлення незалежності Польщі [346, с. 134]. Під час Першої світової війни члени ППС закликали поляків до боротьби з Росією під патріотичними гаслами [624, с. 470].

На Півдні України у часи Першої світової війни діяли осередки СДКПіЛ. 1915 р. в Олександрівську (Катеринославська губ.) на заводі «Борман і Шведе», евакуйованому з Прибалтики, існувала група робітників на чолі з членом СДКПіЛ Ф. Перовським [482, с. 52]. Програма партії містила вимогу «повної автономії» для польського, литовського й інших народів у демократичній конституційній Росії [624, с. 568, 572].

Якщо діяльність польських партій у регіоні мала епізодичний характер, то робота польських національних товариств була систематичною. Найбільшу активність проявляли поляки Одеси. 1906 р. у місті засновані польські організації «Ognisko», «Lira» і «Dom Polski w Odesie», діяльність яких носила культурно-просвітницький характер. Метою клубу «Ognisko», котре вже на початку своєї роботи згуртував близько 300 осіб [420, с. 78], було «об'єднати поляків, що тимчасово чи постійно живуть в Одесі, без різниці їхньої віри, стану і політичних поглядів» [141, с. 1]. А товариство «Lira» бачило своєю метою

«поширення серед поляків просвіти шляхом загальнодоступних вистав, вірцевих творів польської, а також перекладеної літератури» [142, с. 3].

Широку просвітницьку роботу з метою «сприяння культурному розвою широких верств польської людності м. Одеси» [139, с. 1] вело товариство «Dom Polski w Odesie», яке діяло у 1906–1910 рр. За зразком цієї організації згодом були відкриті товариства «Dom Polski» у Тифлісі, Кишиневі, Могилеві-Подільському і Москві [337, с. 234]. У часи реакції «Dom Polski w Odesie» підпав під репресії місцевої влади і був закритий [386, с. 59]. Члени товариства створили нову організацію «Odeski Dom Polski» [137, с. 3]. У його роботі брали активну участь польські пролетарі та ремісники, що жили в Одесі [420, с. 81]. Серед них були й члени ППС.

Польські громадські організації діяли й у Катеринославі та Херсоні. Зокрема, 1909 р. товариство «Ognisko», зареєстроване у Катеринославі, воліло «надати своїм членам та їхнім сім'ям можливість проводити вільний від праці час зі зручністю, приємністю і користю, тому Польське громадське зібрання слугує для спілкування осіб польської крові, що постійно чи тимчасово живуть у місті, без огляду на віру, соціальний стан і стать» [420, с. 78, 79]. А 1912 р. створено організацію «Херсонський дім польський» [140, с. 1].

Отже, вважаємо, що діяльність польських партій мала епізодичний характер на Півдні України. Широкого розвитку у регіоні набула робота польських громадських організацій. Діяльність цих організацій, маючи культурно-просвітницький характер, сприяла консолідації польського населення регіоні і розвитку його національної самосвідомості. Політичні організації національних меншин Півдня України не проявляли бажання співробітничати з представниками українського національно-демократичного руху. З початком Української національної революції ситуація кардинально змінилася [566, с. 98].

У регіоні існувала чисельна німецькомовна громада, однак вона не виявляла значної політичної активності на Півдні України на початку ХХ ст., маючи певну «байдужість до політичного життя» [31, арк. 10 зв.]. Ця національна група не створила власних політичних сил. Як зазначає Ю. Берестень, більшість німецького населення регіону було політично

індиферентна і пасивна щодо політики, що було обумовлено етноконфесійними традиціями, ментальними настановами німців регіону та ін. факторами [249, с. 151, 153]. Лояльне ставлення німців до інститутів влади та політичної системи Російської імперії ґрунтувалось на традиціоналістському сприйнятті суспільно-політичних відносин. Це зумовило орієнтацію німців регіону на певні загальноросійські політичні сили [248, с. 44, 48].

Німецькомовне населення Півдня України брало участь у роботі загальноросійських ліберальних і консервативних сил. 1907 р. у Катеринославі створено Південноросійську німецьку групу «Союзу 17 октября» [582, с. 140; 392, с. 124]. Німецькі групи цієї партії діяли на Мелітопольщині (Таврійська губ.) і в Одесі [582, с. 58]. Деякі представники німецькомовного населення регіону перебували у лавах чорносотенних союзів. Зокрема, прусський підданий очолив організацію СРН у колонії Кайдаль (Одеський пов. Херсонської губ.). Під час виборів I–III Державних Дум німці співпрацювали з октябристами, а під час виборів IV Думи – з кадетами.

Отже, німецька меншина відкрито не демонструвала своїх політичних уподобань. Однак це не врятувало її від підозр у нелояльності.

Більш активно діяльність німецького населення розвивалася у сфері культурно-просвітницької роботи. У регіоні працювала велика кількість німецьких громадських організацій. Діяли Німецьке товариство освіти Південної Росії [245, с. 18; 452, с. 333, 334; 421, с. 118], Південно-руське німецьке товариство [143, с. 3, 4; 547, с. 206, 207; 386, с. 57], Південноросійський німецький союз [246, с. 161, 162], Зельцьке товариство освіти (з 1910 р. – Кучурганське товариство освіти) [598, с. 12], Нейфредентальське товариство поселенців [399, с. 136] та ін. На Півдні України на початку XX ст. існували німецькі товариства за конфесійною ознакою. Зокрема, Південь став центром діяльності католицького Товариства Св. Климента [453, с. 704, 795]. Основним напрямком практичної діяльності усіх названих товариств була культурно-просвітницька робота, спрямована на збереження національної мови і культури німців регіону. Водночас, місцеві

товариства поширили свою діяльність за межі Півдня, що перетворило регіон на один із загальноросійських центрів цього руху на початку ХХ ст. [611, с. 16].

За часів Першої світової війни на хвилі антинімецької кампанії всі німецькі товариства на Півдні України були закриті [235, с. 38]. Проте, заборони і репресії не призвели до повного їх зникнення. Після повалення царського режиму у регіоні з'явилися нові організації та об'єднання німецькомовного населення.

Таким чином, німецькомовна меншина Півдня України на початку ХХ ст. не мала власних політичних партій, але брала участь у роботі загальноросійських ліберальних і консервативних організацій. Значних масштабів у регіоні набула діяльність німецьких культурно-просвітницьких товариств.

В окремих дослідженнях окреслено місце шведів напередодні 1917 р., зокрема, у розрізі впливу подій напередодні та під час Першої світової війни, адже шведи розглядались як німецькомовне населення й інколи ототожнювались з ними у правах. Зазначимо, що період Української національної революції реакція шведів на події не висвітлюється, однієї з причин була сама позиція шведів, які дотримувались, на наш погляд, вичікувальної тактики.

З соціально-економічного погляду селяни Старошведського були іноземними колоністами Російської імперії і до реформ кінця ХІХ ст. мали серйозні правові та економічні привілеї та автономне самоуправління. Навіть на початку ХХ ст. реальне положення шведських поселенців було значно краще їх сусідів – українських та російських селян. Дослідниця С. Бобильова зазначає, що питання взаємовідносин шведської спільноти та держави слід розглядати в загальному контексті політики колонізації краю [579; с. 98]. Стосовно земельного питання, слід додати, що 2 лютого 1915 р. уряд видав Закон про обмеження та позбавлення землеволодіння іноземців воюючих держав, під юрисдикцію якого підлягали і німці-колоністи. Оскільки в межах німецьких колоній мешкали і шведи, то цей закон вплинув теж і на них. Однак шведи звернулись до губернатора Херсонської губернії з листом, в якому підкреслили

свою лояльність до уряду та ненімецьке походження. Клопотання було задоволено [579; с. 98]. Як наслідок, у шведів не забирали землі, хоча у німців-колоністів відчуження відбулось.

У південноукраїнському регіоні виділяємо діяльність грецької громади. Ця національна група не виявляла політичної активності, зосередивши свою громадську діяльність у сфері культурно-просвітницької роботи. На початку ХХст. у Маріупольському повіті, наприклад, діяли грецькі «Літературно-науковий гурток», «Товариство музичної школи», «Маріупольський літературно-вокально-музичний гурток», які шляхом культурницької роботи сприяли збереженню національної ідентичності місцевих греків [510, с. 177]. Центром грецької діаспори у регіоні була Одеса. У місті виходило три грецькі газети загальнодержавного масштабу «Космос» («Світ»), «Фос» («Світло»), «Іліос» («Сонце») [307, с. 92, 95].

На Півдні України жили також татари і турки. Департамент поліції намагався не допускати масових незаконних зібрань мусульманського населення у містах регіону [29, арк. 7]. Проте, ці національні групи були компактно розселені переважно в Криму, який не входить до територіальних меж нашого дослідження, отже діяльність кримськотатарських і турецьких політичних сил перебуває за рамками нашого аналізу.

Ще однією національною групою, яка жила на Півдні, були болгари, котрі теж не виявляли значного інтересу до політики. В Одесі діяв Центр розвитку болгарської самосвідомості під керівництвом В. Априлова [535, с. 295].

Підкреслимо, що греки та болгари Півдня України напередодні подій 1917 р. не брали участі у політичній діяльності, обмежившись самоорганізацією та заходами в сфері освіти та культури.

Незважаючи на малий відсоток у складі населення Півдня початку ХХ ст., вірмени вели активну політичну роботу. У регіоні діяли вірменські соціалістичні партії – Дашнакцутюн і Гнчак, члени яких збирали кошти і скуповували зброю для своїх однопартійців на Кавказі [368, с. 12; 369, с. 13]. Ці партії боролися за незалежність Вірменії. Дашнакцутюн прагнула звільнити Західну Вірменію від турецької влади і створити самостійну вірменську

державу [624, с. 177]. Організації дашнаків вели активну роботу в Таврійській губернії, зокрема в Криму. Партосередки існували й в Одесі [2, арк. 14; 1, арк. 50; 8, арк. 171]. А 1906 р. містом поширювалась партійна газета «Дрошан» («Прапор») [42, арк. 48].

«Гнчак» мала на меті боротьбу за повалення самодержавства у тих країнах, де пригноблюють вірменів, і встановлення в них демократичного конституційного ладу, а також об'єднання всіх вірменських земель та створення самостійної вірменської держави [624, с. 154]. Осередки цієї партії, як і Дашнакцутюн, діяли в Криму та Одесі [6, арк. 7; 56, арк. 21]. Напередодні лютого 1917 р. ані гнчакісти, ані дашнаки активної роботи у регіоні не вели [25, арк. 141, 142; 49, арк. 12]. Початок революції 1917 р. сприяв посиленню політичної роботи обох партій.

У регіоні були представлені громади менш чисельних національних груп, наприклад, латиші, грузини та ін. Потужна грузинська громада на Півдні України мешкала в Одесі. Однією з головних передумов збільшення чисельності групи в місті був подальший розвиток у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття торгівельних, транспортних та економічних зв'язків між Одесою та Грузією [418, с. 20]. Частина представників грузинської меншини об'єднувалася в стінах Новоросійського університету. Адже з 1900 по 1920 рр. у цьому освітньому закладі навчалося приблизно 1500 грузинських студентів [418, с. 26]. Зокрема, у Новоросійському університеті існувало грузинське земляцтво, окремі члени якого, за даними жандармерії Південного районного охоронного відділення (Одеса), належали до Партії соціалістів-федералістів Грузії, хоча головною метою створення земляцтва була організація благодійних акцій та приділення уваги культурологічним заходам.

Революційні виступи литовців мали місце на Катеринославщині у 1905 р. [76, арк. 425, 430]. У тюрмах регіону утримувалися окремі члени латиських партій. Так, 1910 р. в Олександрівській в'язниці перебував член Латиського соціал-демократичного Союзу М. Батрак [13, арк. 37].

Отже, на початку ХХ ст. на Півдні України розвитку набули рухи національних меншин. Найбільш потужну роль відігравали загальноросійські

політичні сили, у роботі яких, головним чином, брали участь росіяни. Не менш дієвими були і єврейські національні сили. Активну політичну роботу на Півдні України вели польські і вірменські соціалісти. Німецька меншина не створила власних політичних партій і брала участь у роботі загальноросійських організацій. Грецька і болгарська національні меншини не виявляли інтересу до політичної діяльності у регіоні.

* *

*

На початку ХХ ст. на Півдні України мешкало більше 20 національних меншин. Найчисельнішими після українців групами регіону були росіяни, євреї, поляки. До названих етнічних груп належала переважна більшість представників торгово-промислового капіталу, пролетарів регіону. Серед поміщиків Півдня переважали росіяни. Вони також посідали ключові пости на державній і військовій службі, контролювали сферу освіти, пресу та видавничу справу. В той же час, українці залишалися, головним чином, сільськими мешканцями.

У південноукраїнському регіоні розвитку набули рухи національних меншин. Особливо активними були загальноросійські політичні сили. У регіоні діяли організації загальноросійських соціалістичних сил – РСДРП, ПСР, анархістів, ліберальних – кадетів, октябристів, і консервативних – СРН, СРЛ, СМА, ВДСРН. Південь України став одним із центрів діяльності загальноросійських соціалістів, зокрема есерів і анархістів, а також консервативних сил – чорносотенців.

Не менш масштабною на Півдні була політична робота представників єврейського руху. Широкої підтримки у південноукраїнському регіоні набув єврейський соціалістичний рух, представлений діяльністю місцевих осередків Бунду, «Поалей-Ціон», ССРП, СЄРП, а також консервативний рух, зокрема сіоністський і територіалістський. За часів революції 1905 – 1907 рр. у регіоні діяли осередки ліберальної Співки для досягнення рівноправ'я євреїв у Росії. На початку ХХ ст. Південь став одним з центрів діяльності «Поалей-Ціон» і сіоністського руху.

Також у регіоні набув розвитку польський рух. На Півдні України діяли переважно осередки польських соціалістичних сил – ППС і СДКПіЛ. Існували численні польські культурницькі організації. Центром польського руху у регіоні початку ХХ ст. була Одеса.

Громадську активність на Півдні України на початку ХХ ст. розгонула німецькомовна національна меншина, що не створила власних партій. Як і поляки, німці вели громадську роботу в рамках власних національних товариств, що сприяло розвитку їхньої національної самосвідомості.

На початку ХХ ст. у регіоні також проживали греки, татари і турки, болгари, вірмени та ін. національні групи. Греки і болгари Півдня України не проявляли інтересу до політики. У регіоні вели політичну роботу татарські політичні сили, діяльність яких була сконцентрована у Криму. На Півдні також діяли соціалістичні партії вірмен – Дашнакцутюн і Гнчак.

Загалом, уряд Російської імперії не схильний був приділяти увагу питанню розвитку національних меншостей, а навіть навпаки, всіляко стримувались та переслідувались такі намагання. Лише з приходом у подільшому до влади Центральної Ради було зроблено акцент на ідеї політичного консенсусу та порозуміння з національними меншостями, які мешкали на території українських губерній.

З іншого боку, політичні сили національних меншин на початку ХХ ст. не виявляли особливого бажання до співпраці з українським національним рухом. З початком Української національної революції ситуація на Півдні України кардинально змінилася.

РОЗДІЛ 3.

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ДОБУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

3.1. Політика Центральної Ради щодо національних меншин

Падіння самодержавства в Російській імперії викликало могутній підйом національно-визвольної боротьби поневолених народів Російської імперії. На боротьбу за національне визволення піднявся і український народ.

Представникам УЦР потрібно було враховувати поліетнічний склад населення тогочасної України, адже значний відсоток становили представники національних меншин, які мали власні погляди на майбутнє української державності. Зокрема і від їх ставлення до української влади залежав успіх Української революції.

Провідники УЦР поспішили переконати національні меншини в тому, що їхні права будуть захищені. Такі кроки розцінювались як випереджальні, враховуючи той факт, що потужне прагнення українського народу до створення власної суверенної держави могло викликати недовір'я з боку національних меншин та занепокоєння щодо своєї власної долі. Так, М. Грушевський у статті «Народностям України» зазначив: «Ми домагаємося державного права для українського народу в федерації народів Росії, широкої автономії України. Але все це не має бути, і не буде погрозою для інших народностей, які мешкають на Україні! Ми добуваємо державне право для української землі не для того, щоб панувати над національними меншостями України... Повнота національного життя, котрої ми добиваємося для українського народу, не повинна затоптати інших народностей і обмежувати їх значення до свобідного розвитку своєї культурної і національної стихії...» [145, с. 106]. В іншій статті «Чи Україна тільки для українців?», що була надрукована 15 квітня 1917 р. М. Грушевський ставить запитання: «Чи Україна тільки для українців?». І дає відповідь: ні, оскільки Україна для всіх, хто живе в Україні, «а живучи любить її, а люблячи, хоче працювати для добра краю і його людності, а не оббирати, не

експлуатувати для себе». Далі М. Грушевський пише, що «всякий, хто водиться такими поглядами, – дорогий співгромадянин для нас, незалежно від того, хто б він не був – великорос, єврей, поляк, чех. А хто хоче тільки житися з праці народної, бути паразитом,... той нам не потрібен, без різниці, чи він неукраїнець, чи українець» [146, с. 109].

У газеті «Нова Рада» від 27 квітня 1917 р. М. Грушевський наголошував: «Ми не на те доводили право кожної народності на її національне самовизначення, аби тепер відмовити якій-небудь народності свого права» [189. – 27 квітня].

УЦР від початку утворення привернула до себе значні громадські сили і розпочала активну діяльність. Принцип її формування був реалістичним та достатньо демократичним: репрезентація як територій, так і загальноукраїнських організацій із наступним поповненням наявного складу від новоутворених реальних політичних сил, у тому числі й від національних меншин України [306, с. 25].

Попередня боротьба українського народу за незалежність просто зобов'язала його дбати і про рівноправність національних меншин, що проживали на Україні. 19 березня 1917 р. у Києві учасники першої української масової маніфестації у своїй резолюції з-поміж інших вимог вказали на необхідність «надати національний характер публічним установам, з урахуванням прав національних меншостей» [181. – 21 марта]. Подібні рішення приймалися на численних українських громадсько-політичних форумах, зокрема і на Півдні України – в Одесі та Херсоні [302, с. 30; 130, арк. 118; 135, арк. 1–5; 159. – 15 липня].

Так, у середині квітня 1917 р. в Одесі відбулося українське віче, на якому з промовама виступили С. Шелухін, В. Чехівський, В. Голубович. Віче поставило перед українською громадою завдання домогтися автономії України в межах етнографічної більшості українського населення з цілковитим забезпеченням прав інших національностей [326, с. 65].

На початку травня 1917 р. у Херсоні відбувся селянський з'їзд. На ньому, з-поміж іншого розглядалося і єврейське питання. Головуючий на з'їзді

3. Висоцький зазначав: «Старий порядок сіяв ворожнечу між нами та євреями. Тепер ми всі є вільними громадянами, братами. На чужій несвободі ми не збудуємо нашу свободу. Нехай буде між всіма націями однакова злагода» [179. – 7 мая].

Інформація про національний склад населення Півдня обговорювалася на сторінках місцевої преси південноукраїнського регіону [159. – 24 червня; 179. – 21 июня].

Якщо українське населення як України, так і її південного регіону позитивно сприйняли перші кроки у національній політиці УЦР, особливо в тому, що стосувалося питання широкої автономії, підтвердивши свою точку зору на з'їздах та віче, то серед представників національних меншин існувала певна настороженість. Такі настрої були очевидними для лідерів Української революції. З іншого боку, вони розраховували на підтримку національних меншин у справі розбудови нової України на засадах демократизму.

Отже, українська демократична громадськість вже на початковому етапі Української революції задекларувала своє прагнення до справедливого вирішення національного питання в Україні. Як було зазначено Т. Горбань, враховуючи популярність українських партій в широких народних масах, є підстави стверджувати, що в українському суспільстві стосовно даної проблеми почав формуватися політичний консенсус [302, с. 30].

Українські політичні партії (УСДРП [195. – 30 квітня], УПСР [189. – 28 квітня; 160. – вересень (№ 15–16)], УПСФ [216, с. 35]) у своїх програмних документах та прийнятих резолюціях наголошували на необхідності забезпечення прав національних меншин. Політичні сили, які відстоювали ідею розбудови Української самостійної незалежної держави (УПСС, УДХП), стоячи на альтернативній автономістам позиції можливих шляхів державного будівництва, щодо питання національних меншин переважно мали погляди подібні до автономістів [610, с. 8].⁶

Діяльність Української Центральної Ради (УЦР) сприяла розширенню різноманіття політичних партій в Україні. Напрацювання і досвід саме українських партій, розробка ними теоретичних основ відродження народу

виявили одну з провідних тенденцій, а саме необхідність відновлення державності. Розглядаючи діяльність українських партій за до ЦР в контексті питання державного будівництва, окреслюється також ставлення партій до проблеми проголошення прав і свобод національних меншин, адже в програмних документах партій не обійдена увагою проблема стосунків з іноетнічним населенням.

Визначення політичного статусу України партіями, великий спектр яких діяли протягом 1917 р., суттєво впливало на суспільно-політичну ситуацію. Однак серед українських політичних сил бачення статусу Української держави було неоднаковим. Разом з тим, у програмах більшості українських партій партій було відбито ставлення до національних меншин. Такі настанови 1917 р. стали нагально необхідними з огляду на те, що самі представники національних меншин створили партії або продовжили свою роботу (тепер вже легально) як в уряді, так і у виконавчих органах.

Навесні 1917 р. були утворені Українська партія соціалістів-революціонерів (квітень 1917 р., УПСР), Українська партія соціалістів-федералістів, Українська демократично-хліборобська партія (УДХП), Українська трудова партія (УТП). Відновили свою діяльність Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП) та Українська народна партія (УНП), програма останньої стала основою програми Української партії соціалістів-самостійників (УПСС), що утворилась у грудні 1917 р. Новостворені та відновлені політичні партії направили до УЦР своїх представників, а її провід із самого початку створення перебрали на себе партії соціалістичного спрямування – УСДРП, УПСР та УПСФ [1, с. 7].

Зазнала еволюції національно-державницька програма УСДРП, програма якої пропагувала за децентралізацію Російської імперії, однак без перетворення на федерацію, відстоюючи одночасно ідею автономії України. А у резолюції загальнопартійної конференції 4-5 квітня 1917 р. зазначено: «Вважаємо можливим підтримувати принцип Федеративного устрою демократичної республіки» [2]. Однак після проведення ряду мітингів на місцях в кінці квітня було прийнято резолюцію: «Вимагаємо перебудування Російської Держави в

федеративну республіку з національно-територіальною автономією України, в котрій неодмінно повинні бути забезпечені права менших національностей» [3]. Зміна програмних настанов стосовно державності дещо змінила вектор відношення щодо національних меншин. Деякі програмні положення партії серед загальнодемократичних вимог опосередковано захищають і права меншин. Зокрема у пункті «Право кожної нації на культурне і політичне самовизначення», розглядалося питання «рівноправності всіх мов у школах, судах, місцевих громадських і судових установах», а також «передача всієї освіти на Україні до завідування Українського Сейму відповідно кількості шкіл до кожної національності» [4, арк.58].

УПСР на з'їзді 4-5 квітня 1917 р. також основну увагу приділила національному питанню, наголосивши в резолюції «В справі автономії і федерації»: «В час, коли відбувається велика творча робота серед вільних народів Росії установчий з'їзд партії визнає найбільшою потребою українського народу переведення в життя широкої національно-територіальної автономії України з забезпеченням прав національних меншостей, і негайне скликання територіальної Української установчої ради для вироблення основ і форм автономії, і для підготовлення виборів до загальноросійських установчих зборів від народу українського і інших народів території України» [5; 6]. Найдоцільнішою формою державного устрою Росії вважалася федеративно-демократична республіка [7]. На конференції УПСР 3-6 червня 1917 р. було підтримано ідею затвердження автономного статусу України [8]. В подальшому лідер есерів М. Ковалевський наголошував, що основою згоди між УЦР і національними меншинами повинно стати не створення нового органу, а поповнення складу УЦР представниками національних меншин, що і буде основою згоди між ними [9].

25-26 березня 1917 р. на з'їзді Союзу українських автономістів-федералістів (СУАФ), основним розглядалось питання автономії. З-поміж іншого було запропоновано Раді Союзу створити комісію, яка б розробила статут автономії України з врахуванням забезпечення прав національних меншин [10]. У червні 1917 р. СУАФ оформився як УПСФ, котра у своїй

програмі серед інших загальнодержавних прав підкреслювала необхідність проведення пропорційної системи виборів, яка б давала заступництво і меншостям [11, арк. 27]. У програмі УПСФ окреслено коло обов'язків держави щодо втілення прав меншин: пропорційне представництво національних меншин в законодавчому органі влади; право засновувати культурні товариства й об'єднуватися в національно-культурні спілки; право неукраїнської людності в районах, де вона складає не менше як одну п'яту частину всього населення, звертатися до урядових властей та одержувати від них відповідь своєю рідною мовою [12, с. 35]. Зазначимо, що і у настановах попередниці УПСФ, Української демократично-радикальної партії, проголошено: «Інші народності, що живуть на території України, мають рівне з українцями право задовольняти свої національні, культурні й економічні потреби і в урядових установах вживати свою рідну мову» [13, с. 64].

Український самостійницький табір у цей час представляли організації – «Союз української державності», «Братство самостійників», Військовий клуб ім. П. Полуботка, а також партії – Українська демократично-хліборобська партія (УДХП), Українська народна партія (УНП), програма якої згодом була залучена Українською партією самостійників-соціалістів (УПСС).

На зборах «Союзу української державності» 2 червня 1917 р. у Києві було ухвалено резолюцію, яка відстоювала створення Української Демократичної Республіки на всіх етнічних землях (від Карпат до Кавказу) із забезпеченням прав національних меншин [14].

Ставлення М. Міхновського та створеної ним партії УНП носило радикальний, навіть нетерпимий характер, підкреслюючи панування однієї нації – української. В оприлюднених у 1903 р. «Десятьох заповідях УНР» зокрема зазначалось: «Усі люди твої брати. Але москалі, ляхи, мадяри, жида – це вороги нашого народу, як довго вони панують над нами й визискують нас» [15, с. 9]. Згодом С.Петлюра в самостійницькому радикалізмі провідника УНП побачить підстави «для зростання серед українського населення таких несимпатичних явищ як антисемітизм, русофобія і навіть людожерство до інших національних елементів на Україні» [16, с. 84]. Остаточний варіант програми партії був

прийнятий на з'їзді, що відбувся навесні 1907 р. В ньому підтверджено курс на незалежність України, національне самовизначення проголошувалось найважливішою умовою розв'язання всіх соціально-економічних проблем. У 1917 р. партія, продовжуючи свою діяльність, на з'їзді 25 квітня того ж року у Києві прийняла резолюцію: «Український народ повинен бути рівноправним серед вільних і культурних народів світу. Тимчасовий уряд повинен негайно видати декларацію, обіцяючи українському та іншим народам ті свободи, котрі обіцяні польському» [17].

Таку концепцію державного устрою пізніше було відбито в програмі УПСС: «В справі державній партія стоїть на ґрунті повної незалежності Української Народної Республіки». В грудні 1917 р. учасники Всеукраїнського з'їзду самостійницьких груп і течій (націонал-демократів, націонал-соціалістів, членів УНП) визначили основні напрямки державного устрою, виступаючи за проголошення незалежної самостійної України [18, с. 153].

Ідею незалежності та самостійності України виборювала й УДХП, яку було створено на з'їзді в Лубнах у червні (за іншими даними, у травні) 1917 р. У своїй програмі, що остаточно було складено у жовтні 1917 р., основні вимоги зводилися до проголошення самостійності України: «Боротьбу за державний суверенітет цілого українського народу по всій Україні ми ставимо найважливішою і вихідною точкою нашої політичної програми» [19, с. 149].

На відміну від партій автонімістсько-федералістського напрямку, партії самостійницького напрямку (УНП, УПСС, УДХП) основним чинником державного будівництва проголошували соборність та національність, а принципом верховенства етнонаціонального чинника визначався «Україна для українців». Це гасло політичні опоненти самостійників сприймали як націонал-шовіністичне. Зовсім інакше розуміли зазначене гасло самі самостійники, тобто в їхньому трактуванні це був заклик до національного протистояння, ворожнечі, але заради власного визволення. На думку лідерів самостійницького руху, протистояння в такий спосіб було неминучим, оскільки боротьба за власну незалежність завжди спрямована проти якоїсь держави і, відповідно, частково проти її народу. Забезпечення ж прав національних меншин для українських

самостійників узгоджувалось зі ставленням самих етнічних меншин до справи українського державотворення. Такий підхід до проблеми взаємних зобов'язань між українським рухом і неукраїнським населенням і відрізняв самостійників від інших партій [21, с. 8].

Загалом, політичні сили, які відстоювали ідею розбудови Української самостійної незалежної держави, стоячи на альтернативній позиції можливих шляхів державного будівництва, щодо питання національних меншин переважно мали подібні погляди до автономістсько-федералістських. Окрім того, остання група партій активно співпрацювала з партіями національних меншин в Центральній Раді та її виконавчих органах – Генеральному Секретаріаті та Раді народних Міністрів. Цей факт, з одного боку, вимагав програмного декларування відношення щодо меншин, з іншого, сприяв виробленню політичного консенсусу між українськими та партіями національних меншин.

Повалення російського самодержавства означало для українців, крім всього іншого, й те, що з безправного об'єкта етнополітики вони перетворилися в її активного суб'єкта. Адже найсприятливішим періодом для діяльності українських політичних партій був період Центральної Ради, партії на той момент мали найбільший авторитет та підтримку народних мас [22, с. 11]. Тепер вже українській владі – Центральній Раді, іншим політичним чинникам Української революції належало визначитися щодо змісту власної етнополітики. Адже було цілком очевидним, що етнополітичному фактору у визвольній боротьбі українського народу належало одне з визначальних місць.

Відтак, з самого початку Української революції політиці щодо національних меншин в Україні надавалося першорядне значення. В цьому плані основоположною засадою представницького органу українського народу – Центральної Ради, було визнання рівноправності всіх націй і народностей, що проживали в Україні. Вважаємо, що значну роль у процесі взаєморозуміння, вироблення політичної толерантності відіграло ставлення українських партій до питання діяльності національних меншин, партії яких – російські, єврейські, польські та ін. – суттєво впливали на політику самої Центральної Ради. Адже, в

подальшому, з метою забезпечення прав і свобод національних меншин лідерами українського руху було здійснено низку законодавчих та організаційних кроків [572, с. 129].

Важливим кроком у виробленні засад національної політики української влади став Всеукраїнський національний конгрес, скликаний 6–8 квітня 1917 р. Його метою було не тільки надати УЦР право дійсного представництва українського народу, сформувати її новий склад, а й визначити основні напрями етнонаціональної політики [537, с. 52]. На Всеукраїнському національному конгресі було прийнято рішення, в якому зазначалося, що «тільки широка національно-територіальна автономія України забезпечить потреби нашого народу і всіх інших народів, що живуть в Україні..., а одним з головних принципів української автономії з'їзд визнає повну гарантію прав національних меншостей, що живуть в Україні» [232, с. 54].

Національні меншини України підтримали рішення Всеукраїнського національного конгресу. Так, 8 квітня 1917 р., вітаючи проведення Всеукраїнського національного конгресу, Рада об'єднаних єврейських організацій м. Києва заявила, що «колективний розум українського народу виробить основні начала влаштування національного життя, при якому вільний український народ буде рости і міцніти в братньому єднанні з рештою народів Росії». Знищення національних і релігійних обмежень, загальна демократизація громадського життя, за їх переконанням, позбавляє сенсу будь-яке відокремлення від спільного фронту із загальноросійською демократією [232, с. 62].

Євреї південноукраїнського регіону були обізнані з рішеннями Всеукраїнського національного конгресу. Невдовзі після завершення конгресу – 12–13 квітня 1917 р. – відбувся з'їзд представників 18 єврейських землевласницьких колоній Херсонського повіту. На з'їзді було вирішено розпочати активну роботу по організації культурно-просвітницької роботи серед єврейського населення [196. – 1917. – 17 апреля]. Польські організації також підтримали рішення Всеукраїнського національного конгресу.

Отже, у березні – квітні 1917 р. УЦР були вироблені ідейно-теоретичні засади національної політики щодо національних меншин, які знайшли закріплення в документах Всеукраїнського національного конгресу.

В I Універсалі зазначалося: «В городах і тих місцях, де українська людність живе всуміш з іншими національностями, приписуємо нашим громадянам негайно прийти до згоди й порозуміння з демократією тих національностей і разом з ними приступити до підготовки нового правильного життя. Центральна Рада покладає надію, що народи неукраїнські, що живуть на нашій землі, також дбатимуть про лад і спокій в нашім краю і в сей тяжкий час вседержавного безладдя дружно, одностайно з нами стануть до праці коло організації автономної України» [232, с. 104, 105].

Г. Турченко, аналізуючи ставлення російських політичних сил до Української революції, підкреслює, що влітку 1917 р. року антиукраїнські настрої серед росіян різної політичної орієнтації посилилися. Всі загальноросійські політичні партії і організації засудили I Універсал. Лише В. Ленін і керівництво більшовицької партії з тактичних міркувань підтримали в даному питанні УЦР. В той же час В. Ленін писав: «Ми не прихильники дрібних держав. Ми за найтісніший союз робітників усіх країн проти капіталістів і «своїх», і всіх взагалі країн». Ця фраза ставила під сумнів заяви про необхідність задоволення вимог України щодо національно-територіальної автономії. Ленінські статті «Україна», «Україна і поразка правлячих партій Росії», «Недемократично, громадянине Керенський!» [148, с. 248, 249; 150, с. 333, 334; 151, с. 342–344] різко контрастували зі ставленням до УЦР місцевих більшовиків. Вони звинувачували Раду в тому, що «загальний тон» Універсалу заступає класові завдання української революційної демократії, висуваючи на перший план «націоналістичні прагнення деяких верств українського народу». Як показали подальші події, груба фальсифікація та вороже ставлення до українського національно-визвольного руху згодом стали політикою всієї РСДРП(б) [378, с. 168].

Отже, в ході розвитку Української революції загально-концептуальні підходи до вирішення проблеми національних меншин набували дедалі більшої

завершеності, конкретизації, наповнювалися практичними заходами. Зокрема, 28 червня 1917 р. було прийняте рішення про поповнення складу УЦР представниками національних меншин [232, с. 125].

Як зазначає Т. Макаренко, у ході Української революції гарантії прав національних меншин забезпечувалися двома шляхами: конституційним та інституційним, що поділяється на парламентський та урядовий. Конституційні гарантії прав національних меншин чітко прозвучали вже на Всеукраїнському національному конгресі. Інституційні гарантії прав національних меншин запроваджувалось за територіальним, професійним та пропорційним принципом. А наприкінці червня 1917 р. п'ята сесія УЦР доповнила їх національним принципом [406, с. 141].

У II Універсалі декларувалось: «Ми, Центральна Рада, яка завжди стояла за те, щоб не одділяти Україну од Росії, щоб вкупі з усіма народами її прямувати до розвитку та добробуту всієї Росії і до єдності демократичних сил її, із задоволенням приймаємо заклик Правительства до єднання...» [232, с. 163, 164]. II Універсал був неоднозначно сприйнятий українцями. Чимало з них розцінили його як зраду. Гострій критиці піддав його лідер українських самостійників М. Міхновський. УЦР добровільно віддавала Тимчасовому уряду право на затвердження членів українського Генерального секретаріату, яке раніше належало їй. Отже, у політичному розумінні це був крок назад. Водночас II Універсал був свідченням готовності УЦР до співпраці з національними меншинами. Поповнення УЦР представниками національних меншин було однією з умов її порозуміння з Тимчасовим урядом. Національним меншинам було надано 30% місць у Раді [208, с. 133; 232, с. 206].

На засідання Малої Ради 28 липня 1917 р. при обговоренні питання щодо реорганізації складу УЦР, окремо приділено увагу неукраїнським членам-представникам з провінційних організацій, кількість яких повинна становити 30%, причому обов'язково повинні бути репрезентовані Одеський та Харківський райони. Також, висловлено думку про те, що у Раду треба запросити і представників тих національностей, котрі живуть на Україні в

невеликій кількості, як наприклад, німці, білоруси, молдавани, татари [232, с. 206].

За підрахунками укладачів збірника документів «Українська Центральна Рада. Документи і матеріали», 30% квота, виділена представникам національних меншин, розподілилася таким чином: росіяни становили понад 14% складу УЦР, євреї – близько 6%, поляки – 2,5% [232, с. 12]. Сумарно, три найбільші національні групи – росіяни, євреї і поляки – одержали 22,5% місць; молдавани, німці і татари – ще 2,5%. Таким чином, національні меншини мали в Раді 25% мандатів [232, с. 11]. Отже, фактичне представництво етнічних меншин в УЦР виявилось меншим за встановлені для них квоти. Решту – 5% своєї квоти – національні групи реалізувати не зуміли внаслідок внутрішніх суперечностей і недостатньої організованості.

2 серпня 1917 р. Комісія у справі розподілу місць в УЦР постановила розподілити місця, що належать полякам між ППС та ПДЦ (ліберальне об'єднання). Відповідно місця, виділені для євреїв, розподілити між Бундом, СЄРП, сіоністами, «Поалей-Ціоном» та Єврейським демократичним союзом [378, с. 162].

Найактивнішою була єврейська фракція. Завдяки її старанням 2 грудня 1917 р. Малою Радою було ухвалено Закон «Про єврейські громадські (общинні) ради» (для проведення виборів до них 4 січня 1918 р. цьому Секретарству було асигновано 50 тис. крб.) [457, с. 37].

За рахунок національних меншин відбулося розширення і Малої Ради. В основу розрахунків були покладені ті ж принципи, що і при формуванні УЦР. Євреї у Малій Раді після деяких узгоджень і перестановок отримали 16 мандатів з 66, посівши друге місце після українців (36 членів) і значно перевищивши представництво росіян (руських) – 9 місць [497, с. 185]. Цікаво, що один мандат запропонували більшовикам, однак вони від нього відмовились [366, с. 97].

Національні меншини були представлені і в уряді автономної України – Генеральному Секретаріаті. Так, генеральним секретарем пошти і телеграфу став російський есер О. Зарубін, генеральним контролером – член Бунду М. Рафес. Для забезпечення інтересів національних меншин при секретаріаті

міжнародних справ були створені посади товаришів секретаря у справах російської, єврейської і польської меншин з правом вирішального голосу в цих питаннях. Від євреїв цю посаду посів М. Зільберфарб, від поляків – М. Міцкевич, пізніше від росіян – Д. Одинець [232, с. 179, 181, 265; 379, с. 7]. На відміну від аналогічних відомств, «секретарство» Д. Одинця особливої активності не виявляло [625, с. 94].

На думку Т. Макаренко, навесні – влітку 1917 р. намітились конкретні, першочергові заходи у політиці УЦР щодо національних меншин: застосування рідної мови у відносинах з центральною владою й органами самоврядування на тій території, де вони складають певний мінімум; забезпечення можливостей для навчання рідною мовою; створення відповідних культурних і релігійних товариств за фінансової підтримки державних установ України. Здійснені перші спроби реалізації основних положень політики стосовно меншин: поповнення УЦР представниками національних меншин, створення секретарств з російських, єврейських і польських справ, введення національних меншин до різних державних і громадських структур. Таким чином, УЦР у своїй діяльності не обмежилась політичним представництвом у своєму складі, а й вимагала, щоб їхні інтереси належно відстоювалися в органах виконавчої влади [610, с. 8].

Представники національних партій в УЦР намагалися проводити політику, відповідну до власних партійних уявлень, що не завжди збігалось з позицією українського національно-визвольного руху, а інколи й гальмувало його розвиток. Партії російських меншовиків, есерів та Бунду спочатку посіли очікувальну позицію щодо визначення статусу Генерального Секретаріату до факту його визнання Тимчасовим урядом. У даному питанні позиції російських партій збігалися, незалежно від їхньої ідеології та соціальної орієнтації. На підтримку Генерального Секретаріату висловилися «Поалей-Ціон», ППС, ПДЦ [497, с. 187, 188].

Ще під час роботи Всеукраїнського національного конгресу УЦР ставила на обговорення питання про підготовку З'їзду народів Росії. Було висунуто завдання розробити правове поле щодо введення національно-територіальної автономії, забезпечення цілковитої рівноправності громадян, незалежно від

національності, віри, походження, і, одночасно, визнати їх національно-культурні особливості. Було ухвалено асигнувати на з'їзд 3000 крб. [160. – № 25].

З'їзд поневолених народів Росії відбувся 8–15 вересня 1917 р. у Києві, на якому серед інших була обговорена проблема забезпечення прав національних меншин. На відкритті з'їзду представник від ПДЦ в Україні Р. Кнолль заявив: «Польський народ, який зараз прагне повної самостійності, не може брати участі у з'їзді федералістів. Польський народ, як сусід, ніколи не піде зі зброєю в руках проти свободи федеративної Росії. Тут, на Україні, де польський народ є в меншості, він буде підтримувати стремління до автономії господаря краю, українського народу». Погляди на федерацію у своїй промові висловив представник ППС К. Лукашевич: «Партія ППС за весь час свого існування боролась за самостійність свого народу. Федерація може бути тільки перехідним етапом до звершення цього бажання, поки народ відповідно не організується» [470, с. 11].

Представник єврейства М. Шац-Анін доводив, що уряд повинен визнати право кожної нації на утворення екстериторіальної національної спілки, після чого нація зможе скликати свої національні Установчі збори для виявлення свого колективного бажання щодо устрою держави. Наполегливо обстоювався принцип персонально-національної автономії для євреїв [195. – 14 вересня].

Делегатів із правом вирішального голосу на з'їзді було 84 особи. За національністю делегати розподілилися таким чином: українців – 8; білорусів – 7; грузинів – 2; естонців – 4; євреїв – 11; козаків – 9 (від Амурського, Донського, Забайкальського, Кубанського, Оренбурзького, Терського і Уральського козачих військ); латишів – 10; литовців – 9; молдаван – 6; росіян (членів київської організації російської партії есерів) – 3; кримських і казанських татар – 10; тюрків і азербайджанців – 5. Крім того, на з'їзді були присутні 6 польських націонал-демократів і соціалістів з дорадчим голосом. Вони активної участі в з'їзді не брали, бо обстоювали повну незалежність своєї батьківщини – Польщі [232, с. 303, 304]. Всього в роботі з'їзду взяли участь представники 20

національностей [66, арк. 1]. На з'їзд прибув представник Тимчасового уряду М. Славинський [506, с. 16].

15 вересня 1917 р. З'їзд народів, окрім інших, ухвалив постанову «Про національно-персональну автономію». В ній наголошувалося: «1. Кожен з населяючих Росію народів має право на національно-персональну автономію, тобто на організацію нації в публічно-правову спілку, до якої можуть входити всі члени даного народу на всій території держави; обсяг правування, а також і певні форми внутрішньої організації національно-автономної установи визначаються національними Установчими зборами певного роду, скликаними на основі загального, рівного, безпосереднього, таємного, пропорційного і без різниці статі виборчого права; державний закон забезпечує національним меншостям, кількість яких досягає в певному краю визначеної законом кількості, право користуватись своєю мовою як в місцевих державних чи крайових установах, так і в установах місцевого самоуправління» [232, с. 310, 311].

Це була надзвичайно важлива постанова, яка, ймовірно, була оптимальним варіантом національно-державного будівництва на той час. Гнучкий механізм національно-персональної автономії давав можливість задовольнити інтереси особи, нації, держави одночасно, не порушуючи національної цілісності держави і не перешкоджаючи прогресивним інтеграційним процесам. Нація ставала суб'єктом національних прав, наділилась статусом колективної юридичної особи [573, с. 37]. Таким чином, З'їзд народів Росії обговорив і ухвалив рішення з принципових питань національно-державного будівництва, зокрема, реформування Росії на основі федеративного устрою. Це відкривало широкий простір етнічним меншинам і національностям здобути право на національно-територіальну автономію і стати суб'єктами незалежної державності [573, с. 39].

З'їзд, визначивши право кожного народу на самовизначення та рівноправність усіх націй і народностей та висунувши вимогу переорганізувати імперію на демократичну федеративну республіку, засновану на багатонаціональній основі, відстоював позиції, які різко контрастували з

тогочасною політикою Тимчасового уряду. Проте ні резолюції з'їзду, ні постанови обраної ним Ради народів не мали впливу на наступний розвиток подій. Більшовицький переворот звів нанівець усі ці плани. Рішення З'їзду народів не мали юридичної сили ні для Тимчасового уряду, ні для Всеросійських Установчих зборів [410, с. 91].

М. Грушевський, який очолив Раду народів, у своїх «Споминах» дав негативну оцінку з'їздові, зазначивши, що він «не дав нічого конкретного, і його навіть можна вважати також одним з відхилень української демократії від конкретних організаційних зводок в бік національної романтики» [209, с. 137].

Принцип задоволення інтересів національних меншин набув втілення у змісті III Універсалу, що засвідчив подальше просування УЦР по шляху демократичної розбудови України. Український народ, наголошувалося в Універсалі, «буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей на Україні суціль, тому оповіщаємо: народам великоруському, єврейському, польському й іншим на Україні признаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права і свободи самоврядування в справах їх національного життя. Також доручаємо нашому Генеральному Секретарству національних справ подати нам в найближчому часі законопроект про національно-персональну автономію» [232, с. 401; 65, арк.].

Ще влітку 1917 р. УЦР було розпочато роботу по підготовці Закону про національно-персональну автономію. Ідея національно-персональної автономії випливала з автономістсько-федералістичних поглядів представників українського національного руху. Ця ідея висловлювалась М. Грушевським в його статтях вже весною 1917 р. [378, с. 163]. Для розробки закону про національно-персональну автономію у Раді діяла спеціальна комісія, в роботі якої брав активну участь І. Хургін (член ССРП).

Євреї-сіоністи заявили про необхідність впровадження національно-персональної автономії й ухвалили відповідне рішення ще наприкінці травня 1917 р. у Києві на Краєвому з'їзді представників єврейських громад і культурно-освітніх установ Південно-Західного краю.

Обговорення законопроекту «Про персонально-національну автономію» на засіданні Малої Ради відбувалося 30 грудня 1917 р., 2, 3 і 6 січня 1918 р. Активну участь в обговоренні документу брали представники єврейських партій. Із доповіддю виступив член Малої Ради М. Шац. За даними І. Клейнера, який відповідно посилався на І. Шехтмана з петербурзької єврейської газети «Рассвет», учасники першого засідання з розгляду законопроекту зустріли єврейських промовців насторожено, а окремі з них демонстрували презирство, реагували на деякі положення реготом [356, с. 64, 65].

Та, незважаючи на таке ставлення членів Малої Ради, закон було прийнято. Він став фактично останнім кроком УЦР назустріч вимогам національних меншин. Слід враховувати, що прийняття закону відбувалося в умовах загострення внутрішньополітичної ситуації, що виникла в результаті поширення більшовицької влади на Україні та розв'язання війни проти УНР. Його вітали як «найдемократичніший у всьому світі закон величезної ваги». Закон «Про персонально-національну автономію» був затверджений УЦР 9 січня 1918 р. напередодні прийняття IV Універсалу [232, с. 99–101]. Згідно закону, що складався з 10 положень, в межах УНР кожна з населяючих її націй має право на національно-персональну автономію. Великоруській, єврейській і польській націям, населяючих УНР, таке право надається силою закону. Інші нації, що проживають в Україні, також можуть отримати право національно-персональної автономії, але за умови надходження до Генерального Суду заяв від 10000 громадян УНР. В межах УНР створювався Національний союз, якому належить виключне право представництва даної нації, яка живе на території УНР. Установчі збори даної нації своєю постановою визначали обсяг прав, які відносились до кола компетенції Національного союзу та його окремих органів. Виборче право проголошувалось загальним, без різниці статі та віри, рівним через таємне голосування. Виборче право надавалось громадянам УНР, віком не менше 20 років. Національні збори проголошувались вищим представницьким органом Національного союзу. В свою чергу, Національні збори обирали Національну раду – вищий виконавчий орган Союзу. Стаття 11 закону

закріплювала право на об'єднання національно-персональних союзів з союзами тієї ж національності інших «регіонів Росії».

Закон УНР про національно-персональну автономію став унікальним явищем у міжнародному досвіді забезпечення прав національних меншин, передусім тим, що в ньому закріплювалися колективні права національних меншин з чітко обумовленою добровільністю визнання своєї приналежності до національної меншини та вибором своїх етнокультурних запитів [405, с. 31].

У тогочасному суспільстві, розколотому політичними міжетнічними внутрішніми чварами, в умовах постійних зовнішній агресій, навіть на підставі такого прогресивного закону унормувати правовий статус національних меншин за короткий термін правління Центральної Ради реальних шансів не існувало. Але незважаючи на деякі теоретичні неясності, обмеженість часу та складності практичного впровадження закону в життя (розбіжності у трактуванні обсягу прав національних меншин, відсутність будь-якого досвіду, яким можна було б скористатися), він став невід'ємною частиною Конституції УНР від 29 квітня 1918 р.

Закон УНР «Про національно-персональну автономію», як зауважує сучасна дослідниця Т. Макаренко, є унікальним явищем у міжнародному досвіді забезпечення прав національних меншин, передусім тим, що в ньому закріплюються колективні права національних меншин з чітко обумовленою добровільністю визнання своєї приналежності до національної меншини та вибором обсягу прав щодо задоволення своїх етнокультурних запитів, що стало нормою міжнародного права значно пізніше. Щодо запровадження системи органів національних, які до того ж були частиною державних органів влади, то світовій практиці невідома така доброзичливість панівної більшості [405, с. 32].

На жаль, дія закону була дуже обмеженою у часі. Центральна Рада чи не вперше у світовій практиці зробила реальну спробу забезпечити права іноетнічного населення, заклала правові основи демократичної етнополітики. Поміркованістю характеризувалася й національна політика Гетьманату. Скасовуючи Закон та національні міністерства у російських, єврейських і польських справах, гетьман П.Скоропадський і його уряд керувалися

територіально-державницьким принципом, згідно з яким усі громадяни держави є рівноправними, незалежно від їх національності й віри. При цьому підтримка, в т.ч. фінансова, національно-культурного відродження малих народів тривала і далі.

Цікаву оцінку закону надають сучасні правознавці. На думку М. Мірошніченко, Закон слід розглядати як повноцінний модельно-правовий акт, комунікативна сутність якого виражається у синтезі спільних прав та обов'язків української нації з правом громадян Української держави у формі УНР, де творча роль у формуванні єдиної демократичної держави рівних правових можливостей відводиться і гарантується на конституційному рівні представникам усіх національностей та етнічних груп, що консолідуються навколо титульного українського етносу [593, с. 22]. Завдяки запровадженню принципів територіально-персональної автономії твориться і підтримується колективна ідентичність (через процедурно обумовлену персональну належність до конкретної національної меншини з правом громадянства поєднуються колективні права національних меншин), отримаємо відповідь на користь запровадження національно-персональної автономії, її актуальності у створенні інклюзивної, інституційно-правової, децентралізованої моделі консолідації суспільства, яка на конституційному рівні спроможна забезпечити процес збільшення участі усіх громадян у соціумі для отримання бажаного результату – сильної, незалежної, суверенної держави Україна, самодостатнього суб'єкта світової історії, спроможної реально гарантувати умови гідного життя для своїх громадян у глобалізованому світі [593, с. 21].

Отже, названий закон був першим у світовій практиці законом про національно-персональну автономію, який мав конституційний характер, та увійшов окремою частиною в Конституцію Української Народної Республіки (квітень 1918). Однак в умовах громадянської війни в Україні 1917—1921 реалізувати цю модель не вдалося. Гетьманський уряд П. Скоропадського скасував закон. Директорія УНР його відновила, але час її існування виявився нетривалим. Радянська влада до національно-персональної автономії ставилася різко негативно.

У наукових дослідження неодноразово підкреслювався прогресивний характер документу. На наш погляд, за змістом даний закон навіть випереджав час, враховуючи надані демократичні свободи та закріплення основних положень навіть у Конституції щодо реалізації своїх національних прав в органах влади, освіті, культурі, захисті мов національних меншостей. Як зазначено вище, через ряд обставин, об'єктивних (нестача фінансів, військові дії із зовнішнім більшовицьким агресором) та суб'єктивних (розбіжності у тлумаченні прав меншостей, брак часу), Центральній Раді не вдалося втілити закон у життя. Слід зазначити, що і представники національних меншостей неоднозначно ставились до розробленого закону, адже насамперед намагались якнайбільше скористатись політичними правами. Безумовно, українська влада розраховувала на схвальне ставлення до дій з боку етнічних спільнот, однак не завжди вдавалось досягти компромісу. Більше того, російськи меншина, що як меншину себе не визнавала, переважно виступала в опозиції; єврейська меншина потужно заявила про себе та скористалась можливостями впроваджені національної політики, переважно підтримуючи українську владу; поляки, не дивлячись на розбіжності у земельному питанні, відкрито підтримували українців у їх намаганні відтворити самостійність, німецька спільнота, пройшовши шлях до громадської самоорганізації, звертала увагу на економічний чинник (земельні володіння), а на кінцевому етапі діяльності Центральної Ради виробила очікувальну позицію, адже відчувався прихід пронимецької влади; т. зв. малочисельні національні меншості не претендували на створення секретарств і, загалом, знаходились на етапі самоорганізації, хоча не обмежувались у своїх правах. Спроба Центральної Ради реалізувати права кожної нації на культурне та політичне самовизначення продемонструвала прагнення до створення суверенної держави із визнанням рівноправності всіх націй і народностей. Здобутки Української Національної Революції у стосунках з меншинами залишаються актуальним і сьогодні, адже при розробці сучасних проектів закону щодо національних меншин в Україні законодавці апелюють до ухваленого Центральною Радою Закону про національно-персональну автономію. Щоправда, на нашу думку, слід виважено відноситись до

пропозицій визначення територіальних засад самоврядування національних меншостей, задля збереження та забезпечення цілісності держави. Такі виклики перед Україною стояли як сто років назад, так, на жаль, і сьогодні [593; с. 20]. Разом з тим, окреслену проблему слід розглядати окремо у подальших наукових розробках.

Таким чином, закон про національно-персональну автономію, як і всі інші заходи УЦР у сфері міжнаціональних відносин, стали надійною основою для створення цивілізованих міжнаціональних стосунків у незалежній українській державі.

IV Універсалом УЦР підтверджувала всі демократичні свободи для національних меншин, які проголошувала раніше, і запевняла, що «у самостійній Українській Народній Республіці всі народи користуються правом національно-персональної автономії, яку призначено за ними законом» [233, с. 104; 65, арк. 8]. Незважаючи на досить виважену національну політику УЦР, із представників партій національних меншин, лише польський соціаліст заявив про підтримку незалежності України [301, с. 310]. Офіційна точка зору меншовиків і Бунду щодо IV Універсалу була висловлена у їх спільній декларації. Українські партії обвинувачувалися в розриві зв'язків з російською демократією в умовах, коли в Росії було вже близько «до спаду хвилі анархії». Негативна оцінка представниками етнічних меншин IV Універсалу, а відтак і незалежності України, позначилася на міжнаціональних відносинах у державі. Однак, на думку Г. Турченко, це загострення не переросло у відкритий антагонізм [378, с. 119, 120].

Питання про національно-персональну автономію в добу УЦР востаннє розглядалося у контексті ухвалення Конституції УНР 29 квітня 1918 р. У її розділі VII – «Національні союзи» – буквально повторено Закон «Про національно-персональну автономію». Статті 69 закону зазначала, що «кожна з населяючих Україну націй має право в межах УНР на національно-персональну автономію, цебто право на самостійне устроєння свого національного життя, що здійснюється через органи Національного союзу, влада якого шириться на всіх його членів, незалежно від місця і поселення в УНР. Це є невіднімаєме право

націй, і ні одна з них не може бути позбавлена цього права або обмежена в ньому». Стаття 70 вказувала, що населяючим територію УНР націям – великоруській, єврейській і польській – право на національно-персональну автономію дається силою цього закону. Зазначалися умови, за яких інші нації можуть скористатися правом національно-персональної автономії [224, с. 78, 79]. Положення Конституції УНР щодо національних меншин стали важливим теоретичним документом, однак реалізовані вони не були через встановлення в Україні гетьманського режиму.

Таким чином, в основу національної політики УЦР було покладено ідеї політичного консенсусу і порозуміння з національними групами, які мешкали на території українських губерній. З метою забезпечення прав і свобод національних меншин лідерами українського руху було здійснено низку законодавчих та організаційних кроків. Пункти щодо забезпечення прав і свобод національних груп містилися в Універсалах УЦР. Було прийнято закон про національно-персональну автономію. Статті щодо автономії національних груп містилися і в Конституції УНР.

Поряд із розробкою теоретичних засад національної політики, УЦР здійснила низку кроків щодо їхньої практичної реалізації. Влітку 1917 р. до Ради увійшли представники національних меншин, за якими де-юре було закріплено право на 30% місць у складі УЦР. Представників національних меншин також було запрошено очолити низку міністерств. Було створено секретарства з російських, єврейських і польських справ. Представники національних груп були залучені до роботи в управлінських структурах на місцях. Проте, заходи, здійснені УЦР, не здобули однозначної підтримки з боку національних меншин України.

3.2. Вплив загальноросійських партій та організацій на політичне життя південноукраїнського регіону

Після Лютневої революції починається швидка самоорганізація національних меншин, створюються партії і громадські об'єднання неукраїнців. Проголошені українською владою демократичні свободи сприяли активізації громадсько-політичного життя національних меншин Півдня України. Газети того часу містять значну кількість повідомлень про зібрання, наради, з'їзди громадських організацій національних меншин, утворення нових об'єднань політичного та національно-культурного характеру.

На початку березня 1917 р. в умовах загального революційного піднесення виникають ради робітничих депутатів у Одесі, Херсоні, Миколаєві, Єлисаветграді, Катеринославі, Олександрівську, Мелітополі та ін. містах регіону [494, с. 114]. Невдовзі здебільшого вони об'єдналися з радами солдатських депутатів. В Одесі окремі ради діяли до кінця 1917 р. У радах переважали представники загальноросійських і національних партій соціалістичного спрямування.

Як зазначає Г. Турченко, єдиної лінії у ставленні до українського національно-визвольного руху, до політики УЦР етнічні меншини у 1917 р. виробити не могли. Занадто різним було їх становище у дореволюційній Росії, занадто по-різному вони уявляли своє майбутнє після краху царизму. Поляки були нацією, що впевнено йшла до відродження своєї державності. Для євреїв такі перспективи відродження власної держави залишалися вкрай сумнівними.

Росіяни в Україні репрезентували пануючу, привілейовану націю, за спиною якої стояла одна з найбільших держав світу. На відміну від інших етнічних груп, росіяни в своїй масі не вважали себе в Україні національною меншиною, бо Україна, на їх погляд, ніколи не була якоюсь особливою територією, що заслуговувала на національне самовизначення. Вони поділяли загальноросійські ідейно-політичні прагнення. Серед них були і зрусифіковані українці («малороси»). Всяке зростання сфери української культури (як і всякої іншої неросійської), вони оцінювали як замах на російську культуру, як

культурний і політичний регрес. Це хворобливе світосприймання було прямим наслідком століть русифікаторської політики царизму в Україні, і зняряддям, і жертвами якої були росіяни та русифіковані українці [381, с. 44].

Міністр УЦР С. Гольдельман у книзі «Жидівська національна автономія в Україні. 1917–1920 рр.» зазначив, що «було б наївністю сподіватися, що росіяни в Україні перетворяться на щирих прихильників автономної української держави, яка матиме такий обсяг власної компетенції, що дав би їй справді змогу «порядкувати своїм життям» [299, с. 31].

Подібні настрої мали місце на Півдні України. Про політичні події у Катеринославі Д. Дорошенко писав: «Коли почалася революція, то активних політичних діячів серед українців знайшлося у Катеринославі дуже небагато. До того ж... провід в місті захопили російські революційні організації... У космополітичній щодо свого населення Одесі російська і жидівська / єврейська демократія, що, як і скрізь, вела перед по нових революційних установах, ставилась до українського руху і українських домагань дуже непривітно» [326, с. 62, 63, 65]. І Універсал у загальне становище українства на Катеринослащині також не вніс ніяких рішучих змін, зокрема, «всі апарати влади залишалися в неукраїнських руках» [404, с. 36].

Перевага російських політичних партій була на той час характерним явищем на території Півдня України. Як відзначав І. Мазепа, «діяльність Катеринославської Думи і Совета проходили майже зовсім поза українським річищем. Політика Центральної Ради не знаходила підтримки в цих органах «революційної демократії. Вплив російських політичних ідеологій панував також на українському селі, яке лише поволі почало приєднуватись ідеологічно й організаційно до українського руху» [404, с. 41].

Проживаючи на Півдні України, великороси поряд із русифікованими представниками інших національностей свої політичні уподобання задовольняли переважно у загальноросійських партіях. У період УЦР на Півдні України діяли загальноросійські політичні сили соціалістичного, ліберального та консервативного напрямків. Всі вони виступали за збереження унітарної російської держави на різних засадах. Серед цих політичних сил панувала ідея

єдиної і неподільної Росії. В. Головченко дійшов висновку, що і до, і після повалення самодержавства, і після перемоги Лютневої революції жодна із загальноросійських партій не визнавала права українського народу навіть на обмежене державне самовизначення [298, с. 327]. Російські консерватори і навіть ліберали побоювалися, що зростання політичної активності українських мас призведе до розвалу єдиної і неподільної Росії. Лідери загальноросійських соціалістичних партій стверджували, що український національний рух порушить єдність робітничого класу.

Питанню ставлення російської меншини до українського руху УЦР присвятила окрему Декларацію, підготовлену у травні 1917 р. для вручення Тимчасовому уряду та Петроградській раді робітничих та солдатських депутатів. О. Реєнт узагальнив її в такому висновку: «Члени делегації Центральної Ради, які писали декларацію, констатували простий і жахливий факт: 1) в українських містах підтримки національного руху з боку росіян не було; 2) молода українська демократія також виявляє недовір'я до російського населення українських міст, що перешкоджає взаєморозумінню людей» [469, с. 49].

Після повстання більшовиків у Петрограді відбулося зближення загальноросійських і національних партій з УЦР. Новостворений більшовицький уряд не визнали консервативні, ліберальні кола та соціалістичні загальноросійські партії меншовиків та есерів (за виключенням лівих есерів). За підрахунками Л. Гарчевої, лише 14 рад України (близько 10% усіх рад) без стороннього втручання підтримало уряд Леніна, але навіть вони визнали владу УЦР. Така тенденція характерна і для Півдня України. В листопаді 1917 р. меншовики та есери мали чисельну перевагу в Одеській, Катеринославській та ін. радах регіону. На думку Л. Гарчевої демократична, антибільшовицька позиція рад робітничих, солдатських та селянських депутатів та місцевих самоуправлінь [94, арк. 282] примусило уряд Леніна на початку грудня 1917 р. направити війська на Україну для встановлення своєї влади [284, с. 76].

* *

*

Розглянемо діяльність загальноросійських соціалістичних сил у південноукраїнському регіоні. В умовах Української революції на Півдні України активізувала свою роботу РСДРП. У своїй діяльності вона спиралася на російських або русифікованих робітників та російських солдатів і матросів, відсоток яких у місцевих гарнізонах був досить високим.

Російські есдеки не були ідейно однорідною політичною силою. Спочатку у регіоні домінували об'єднані організації. У містах Півдня України (за винятком Катеринослава) суто більшовицьких організацій практично не існувало. Об'єднані комітети РСДРП діяли в Одесі, Херсоні, Єлисаветграді (Херсонської губ.), Олександрівську, Маріуполі, Каменську (Катеринославської губ.), Мелітополі, Бердянську (Таврійської губ.) та ін. містах [219, с. 93, 130, 306, 377].

Меншовики від самого початку стали учасниками встановлення влади, увійшовши до складу рад робітничих і солдатських депутатів й об'єднаних громадських комітетів. Тому більшістю населення вони ототожнювалися з новою революційною владою.

У південноукраїнських організаціях домінували меншовики-оборонці (виступали за продовження війни до переможного кінця), а в ряді міст Катеринославщини, зокрема Донбасу, – меншовики-інтернаціоналісти (засуджували війну).

Меншовики були послідовними прихильниками ідеї збереження єдності Росії. Меншовики та есери Катеринослава, Одеси та ін. міст регіону, повторюючи звинувачення, висунуті партійцями з Петрограда та Києва, закликали боротися проти «самочинного» здійснення автономії України, докоряючи українським соціал-демократам і есерам, що вони «діють разом зі своєю буржуазією, а не російськими соціалістами». Отже, політична лінія меншовиків та есерів на Півдні збігалася зі ставленням Тимчасового уряду до проблеми проголошення автономії України – свідоме відкладання її вирішення до Всеросійських Установчих зборів [497, с. 132, 162].

Активно діяла об'єднана організація РСДРП на Херсонщині, зокрема в Одесі. 5 березня 1917 р. на загальних зборах осередку в Одесі було створено

об'єднаний комітет РСДРП, до якого увійшли більшовики, меншовики та група меншовиків-інтернаціоналістів [205. – 16 марта]. Поступово розбіжності між більшовиками і меншовиками щодо перспектив розвитку революційного процесу посилювалися. Це призвело до того, що 19 червня 1917 р. більшовики Одеси провели загальні збори об'єднаної РСДРП, де зібралося майже 700 осіб. Вони отримали перемогу під час голосування резолюцій «Про війну», «Про відношення до Тимчасового уряду» і «Політичне становище». Меншовицькі лідери, за винятком групи меншовиків-інтернаціоналістів, залишили збори, забравши при цьому партійні заощадження. На зборах був обраний новий загальноміський комітет організації, до складу якого ввійшли 12 більшовиків і 3 меншовики-інтернаціоналісти: Ачканов, Веронський, Заславський, Макар, Нератов, Орлов, Рузер, Трофимов, Шнайдерман, Юдовський та ін. Офіційно організація стала називатися «РСДРП. Об'єднані соціал-демократи інтернаціоналісти».

За даними, що навів В. Гвоздик, наприкінці березня 1917 р. меншовики Одеси нараховували у своїх лавах близько 1,5 тис. членів, а більшовики – не більше 60 осіб, хоча наприкінці травня їх було вже 300. У липні більшовицька організація міста мала 2200 членів. Станом на серпень 1917 р. меншовики у Херсонській губернії склали – 7102 членів партії, у Катеринославській – 14620 та у Таврійській (разом із Бундом) – 5 045. У цілому ж по Україні – 49 941 особа [296, с. 108, 109].

У другій половині літа 1917 р. взаємини різних фракцій РСДРП загострилися ще сильніше. Липнева криза вплинула на меншовиків регіону. Посилилася міжфракційна боротьба між оборонцями (підтримували коаліційний уряд) та інтернаціоналістами (критикували ідею урядової коаліції з буржуазією). На Півдні України – в Одесі, Херсоні, Миколаєві більшу підтримку отримали оборонці, хоча гострі дискусії засвідчили посилення позицій інтернаціоналістів [497, с. 162].

Протягом літа 1917 р. однією з основних тем обговорення місцевих організацій меншовиків була проблема збереження єдності з більшовиками. Цим питанням була присвячена партійна конференція об'єднаних соціал-

демократичних організацій Херсонської, Таврійської та Бессарабської губерній (Одеса, 10 серпня 1917 р.) [164. – 17 августа]. Але втримати цю єдність не вдалося – і у вересні – жовтні 1917 р. меншовицькі організації Одеси, Херсону, Миколаєва та ін. міст почали розколюватися на дві частини, висуваючи паралельні списки на вибори до Всеросійських Установчих зборів [497, с. 182].

Одеські есдеки значну увагу приділяли партійній роботі серед молоді, зокрема студентства, адже молоді люди складали більшість в усіх організаціях соціалістичних партій. В Одесі влітку 1917 р. існував Об'єднаний соціалістичний комітет студентства, який персоніфікував себе як «демократичну організацію, об'єднання студентів на ґрунті академічно-професійних інтересів та політичних ідеалів соціалізму». 25 липня 1917 р. комітет надіслав заяву до ради робітничих депутатів, в якій зазначалося, що комітет прийняв рішення делегувати своїх представників до ради, котра повинна мати у своєму складі представників вищої школи в особі її найбільш демократичної та революційної частини, якою є студентство [121, арк. 108].

Об'єднаний осередок РСДРП діяв у Херсоні, але і у ньому існували значні ідейні протиріччя. У місті наприкінці березня 1917 р. РСДРП(о) складалася лише з 10 активістів, у квітні поповнилася ще 38 членами партії, а в травні нараховувала 130 осіб, з них 50 були прихильниками меншовиків [227, с. 41]. Вже 1 травня 1917 р. у Херсоні відбулись загальні міські збори РСДРП, основним питанням яких стали розбіжності між фракціями більшовиків та меншовиків [180. – 6 травня]. У червні – липні 1917 р. більшовицька фракція у місті збільшилася до 100–110 осіб [296, с. 108].

Одним з основних напрямів роботи херсонських есдеків був агітаційно-пропагандистський. 23 квітня 1917 р. у Херсоні відбувся мітинг членів РСДРП, який згодом збирався майже кожного тижня. Були присутні, головним чином робітники, селяни та солдати. Оратори, що виступали на з'їзді закликали вступати до лав РСДРП як єдиної політичної сили, котра послідовно захищає робітничий клас [180. – 26 квітня; 202. – 25 апреля]. З метою політичної агітації влаштувалися різноманітні лекції, диспути, читання рефератів та ін. Згідно публікацій у херсонській пресі на початку лютого 1918 р. Херсонський комітет

РСДРП(о) провів лекцію на тему: «Румунські виступи» та «Російська революція» [196. – 1917. – 10 февраля].

Навесні 1917 р. есдеки вели активну організаційну роботу з розбудови своїх партійних структур і в інших містах Херсонщини. Організаційно РСДРП(о) в Миколаєві оформилась 17 квітня 1917 р. 19 травня відбулася загальноміська конференція партії, в роботі якої брало участь понад 400 осіб [176. – 1917. – 21 мая]. Було обрано загальноміський комітет, до якого ввійшли: Макатинський, Прокоф'єв, Мандельштам, Ісаєв та ін. [206, с. 18; 296, с. 108]. Миколаївська більшовицька організація створилася в результаті розколу РСДРП(о) в середині серпня 1917 р. [283, с. 149]. Партійні розбіжності, зокрема серед меншовиків, давалися взнаки і в більш пізній період. Як зазначає С. Волін, у Миколаєві на початку 1918 р. діяли невеликі групи крайньо лівих меншовиків пробільшовицькі налаштованих [278, с. 34].

А наприкінці березня 1917 р. у Єлисаветграді було створено РСДРП(о), в якій виділились групи меншовиків (більшість представників), більшовиків та соціал-демократів – інтернаціоналістів, що мали окремі фракції. Більшовиків на цей час у місті було лише 14 осіб, а їхня діяльність була майже непомітною. Організація РСДРП у складі 25 осіб була створена в Олександрії. На початку травня 1917 р. до її складу входило вже близько 240 осіб. Її представник Бірбаум був делегатом Всеросійської конференції меншовиків і об'єднаних організацій, що проходила в Москві 7–12 травня 1917 р.

Традиційним центром політичної активності російських есдеків була Катеринославщина. Весною 1917 р. у Катеринославі нараховувалося 1500 більшовиків і 800 меншовиків. На початку липня 1917 р. Катеринославському більшовицькому комітетові підпорядковувалося 4 тисячі членів партії. А меншовики міста мали значний вплив лише у Залізничному районі та заводах «Шодуара», «Гантке» і «Сиріус» [296, с. 108, 109]. У місті велася значна політична робота. На початку липня 1917 р. було відкрито соціалістичний клуб «Інтернаціонал» [338, с. 77].

Найбільшою організацією РСДРП(о) Катеринославщини була Олександрівська. Двоє її представників І. Мочалов та І. Литвинов були

делегатами Всеросійської конференції меншовиків. У квітні – травні організація РСДРП(о) Олександрівська нараховувала 1500 членів. Влітку активність об'єднаних соціал-демократів знизилася. 6 серпня 1917 р. на загальні збори організації, на яких було обрано новий міський комітет, прийшло лише 60 осіб [296, с. 109].

Об'єднані організації РСДРП діяли також у Юзівці (Бахмутський повіт Катеринославської губернії), Бахмуті, Дружківці (Бахмутський повіт), Гришиному (станція Катерининської залізниці), та ін. містах. До Юзівського комітету РСДРП(о), наприклад, увійшли Борис (більшовик), Алфьоров (більшовик), Комерович (меншовик-інтернаціоналіст), Г. Канторович (меншовичка), Н. Канторович (меншовик), Зайцев (більшовик), Троянський (не визначився) [413, с. 136].

На Катеринославщині створювалися і нові парторганізації. У Верхньодніпровську та Новомосковську Катеринославської губернії організації соціал-демократів виникли в травні 1917 р. [157. – 26 мая]. У Нікополі діяв соціалістичний гурток, що нараховував 150 членів [290, с. 26].

Схожі тенденції мали місце у Північній Таврії. Протягом весни – літа 1917 р. чисельність РСДРП у материкових повітах Таврійської губернії також зростала. На серпень 1917 р. у Таврійській губернії в лавах РСДРП перебувало 4500 осіб [368, с. 28]. У Бердянську РСДРП(о) в квітні 1917 р. нараховувала 450 партійців, а в серпні – уже 700 [152. – 17 августа]. У Бердянському повіті соціал-демократична організація діяла у Великому Токмаку [290, с. 26]. У березні – травні 1917 р. організації РСДРП(о) були створені у Генічеську, Мелітополі, Молочанську та Олешках [157. – 26 мая; 368, с. 27]. Так, у квітні 1917 р. Каховська організація РСДРП нараховувала 47 партійців [180. – 2 квітня].

Розглянемо основні напрями роботи більшовиків у південноукраїнському регіоні за доби УЦР. По-перше, це агітаційно-пропагандистська робота з метою збільшення кількості членів і симпатиків партії. Місцеві більшовицькі організації орієнтувалися, перш за все, на пролетаріат.

На червень 1917 р. у Горлівці (Бахмутський повіт Катеринославської губернії) більшовицька організація нараховувала 1200, Щербінівському руднику – 1100, Маріуполі (Маріупольський повіт) – 100 осіб. На початку червня 1917 р. утворився Юзівсько-Макіївсько-Петровський комітет РСДРП(б) – один з найбільших партійних центрів регіону [413, с. 137]. У Донецькому і Криворізькому басейнах на липень 1917 р. було зосереджено більше 60% членів РСДРП(б), що працювали в Україні.

Більшовики намагалися розширити свою роботу серед сільськогосподарських робітників регіону. Проводили велику роботу щодо створення рад, профспілок, загонів Червоної гвардії [447, с. 54; 573, с. 34]. Більшовики домоглися значного впливу в частинах гарнізонів у Катеринославі, Одесі, Миколаєві та ін. Значні партійні сили більшовиків було сконцентровано у військах Румунського (Південно-Західного) фронту та Одеському військовому окрузі [477, с. 72]. У червні 1917 р. більшовиками Одеси була створена Спілка соціалістичної робітничої молоді [398, с. 92].

Більшовики намагалися переконати, що національні та соціальні аспекти революційної боротьби є взаємопов'язаними. Орган Катеринославського комітету РСДРП (б) «Звезда» писав: «Наше завдання роз'яснювати, що поза класовою боротьбою національне розкріпачення немислиме» [169. – 13 юня; 497, с. 148].

Значна увага приділялася підготовці до захоплення влади на місцях. Після липневих подій РСДРП(б) запропонувала тимчасово зняти лозунг «Вся влада Радам» та сформулювала завдання готуватися до збройного повстання. Однак місцеві організації не зразу сприйняли цю перспективу. Так, конференція більшовиків Донецько-Криворізького басейну (Катеринослав, 13–15 липня 1917 р.) в своєму рішенні залишила незмінним завдання боротьби за владу рад. Подібні рішення були прийняті більшовиками інших міст регіону [497, с. 204, 209].

Південь став своєрідним «полігоном» для більшовицьких сепаратистських експериментів. Більшовики регіону пішли курсом проголошення радянських

республік: Одеської радянської республіки, Донецько-Криворізької республіки, Миколаївської повітової соціалістичної трудової комуни та ін.

З діяльністю більшовиків у Херсоні у травні 1917 р. пов'язана перша така спроба [518, с. 127, 128]. В. Кедровський описав у своїх спогадах перебіг подій тих днів, у яких він брав безпосередню участь. «Це був надзвичайно «модний» революційний приклад, коли окремі совдепи почали оголошувати свої місцеві республіки. Тим вони хотіли сепарувати себе від... Української Центральної Ради. На всій Україні оголошення «Херсонської республіки» було першим явищем... Такі місцеві республіки були не фарсом, не бутафорією, а викликом до боротьби українського народу, що ставив собі за ціль творення автономної України». На думку В. Кедровського, однією з основних причин утворення цієї республіки було «бажання не підлягати київському, тобто українському національному центрові. Совдепові здавалося, що проголошення окремої республіки позбавить Київ можливості говорити від імені цілої України» [211, с. 80]. Ці події викликали бурхливу реакцію херсонської громадськості та осуд більшості осередків політичних партій та організацій Херсонщини. На екстрених засіданнях губерньського та міського комітетів громадської безпеки дії Херсонського виконкому ради робітничих і військових депутатів були визнані незаконними та шкідливими для революції [517, с. 87]. Невизнана «Херсонська республіка» проіснувала лише добу. Але це був тільки початок. Ідея залишилася, і спроби реалізувати її проявилися після захоплення влади у Петрограді більшовиками.

Аналогічні процеси відбувалися в інших містах регіону. Як зазначає Г. Турченко, більшовицький сепаратизм в Одесі мав антиукраїнський характер [515, с. 64]. У місті сепаратистські настрої були притаманні не лише більшовикам, а й ліберальним та консервативним загальноросійським силам. Так, Революційний комітет Одеси, до складу якого входили представники ліберально-демократичних і соціалістичних партій (крім українських), а також комісари Тимчасового уряду, комендант і начальник міліції міста, у листопаді 1917 р. заявили, що вважають за доцільне створити «окремий штаб для Херсонської губернії та Півдня і, таким чином, призвести до створення

федеративної республіки за зразком Північно-Американських Сполучених Штатів» [221, с. 359]. Йшлося про конструювання суто територіальної, а не національно-територіальної автономії.

8 листопада 1917 р. збори службовців Одеської повітової продовольчої управи (здебільшого представники російської національності або антиукраїнськи налаштовані особи) ухвалили, що право встановлювати державний устрій Росії належить виключно Всеросійським Установчим зборам, а Центральна Рада узурпує їх права, що населення Одеського повіту не було попередньо опитано, а само жодного разу не висловило бажання приєднатися до України. Виходячи з цього, збори вирішили «протестувати усіма силами проти прийнятого Радою насильницького способу українізації краю» [300, с. 48].

Безумовно, українські соціалістичні партії не підтримали названі проекти. Так, у листопаді 1917 р. в Одесі відбулося засідання українських соціалістичних партій за участі представників Військової ради та інших військових організацій. На засіданні було визнано УЦР та її виконавчий орган – Генеральний Секретаріат єдиною владою на Україні [71, арк. 12 зв.].

Ситуація в Одесі непокоїла представників УЦР. 7 грудня 1917 р. на засіданні Генерального Секретаріату Генеральний секретар В. Голубович, інформуючи про події в Одесі, зазначив, що тут «виникли організації «Великоруське віче», які об'єднують усі великоруські елементи від крайніх чорносотенців до більшовиків. Мета організації – утворення Великоруської Республіки як частини Російської Федерації» [232, с. 521].

Зазначений політичний проект розпочав втілюватися у життя. 17 січня 1918 р. вважається початком існування Одеської республіки. В цей день, після збройного повстання і триденних боїв з військами УЦР, на об'єднаному засіданні рад і військово-революційного комітету був сформований Раднарком на чолі з більшовиком В. Юдовським. Він фактично став не тільки виконавчою владою, а і єдиним законодавчим органом влади. Це регіональне радянське утворення охоплювало прилеглу до Одеси частину Херсонської і частину Бессарабської губерній, з центром в Одесі. На її території діяло законодавство

РСФРР. Одеські більшовики вважали республіку автономною частиною Радянської Росії, яка нічого спільного з Україною не має [522, с. 158].

Після встановлення радянського режиму на території Одеської республіки розпочалося здійснення традиційних для більшовиків реформ: націоналізація великих промислових підприємств, створення надзвичайних органів влади, що розгорнули боротьбу з «класовими ворогами». На Північ відсилалися ешелони з хлібом. Однак, уряди Німеччини і Австро-Угорщини не визнали цього штучного територіального утворення. Після захоплення Одеси (14 березня 1918 р.) та інших міст регіону українськими та австро-угорськими військами ця республіка припинила своє існування.

З Миколаєвом також пов'язані спроби більшовиків створити регіональне більшовицьке утворення, яке згадується в історіографії під назвою Миколаївська повітова соціалістична трудова комуна. Плани щодо організації крайового уряду й проголошення Миколаєва тимчасово самостійним містом розроблялися ще восени 1917 р. [517, с. 102]. Після встановлення у Миколаєві радянської влади розпочалося створення радянських органів управління. У середині лютого 1918 р. у місті розпочав свою роботу Раднарком, яким фактично керувала миколаївська організація більшовиків на чолі із Закс-Гладневим [238, с. 117]. Зв'язок між Радою комісарів і центральною більшовицькою владою в Петрограді налагоджено не було – місто перебувало в оточенні українських частин. Реформи, що здійснювались у місті, були аналогічними до тих, що проводилися в інших радянських утвореннях Півдня України: націоналізація великих заводів «Наваль» і «Руссуд», банків і млинів, націоналізація флоту [220, с. 234, 235, 238–240]. Місцева буржуазія обкладалася податком. Організовувалися загони Червоної армії.

За таких умов у місті головними учасниками політичного життя стали соціалістичні сили. Діяли Соціалістичний союз трудової молоді [162. – 1918. – 8 марта], Соціал-демократичний клуб [176. – 1918. – 9 апреля], робітничий клуб «Третій інтернаціонал» та клуб «Земля і воля». Останній у березні 1918 р. організував мітинг, присвячений річниці революції [162. – 1918. – 12 марта].

17 березня 1918 р. у Миколаїв увійшли німецькі війська, Раднарком припинив свою діяльність, а Миколаївська повітова соціалістична трудова комуна пала.

Із Катеринославщиною пов'язана поява ще одного радянського утворення – Донецько-Криворізької республіки. Вона була проголошена на IV обласному з'їзді рад робітничих депутатів Донецького і Криворізького басейнів, що відбувся 27–31 січня 1917 р. (9–14 лютого за н. ст.)*. Ініціаторами цього рішення виступили більшовики. Пізніше у своїх мемуарах вони відверто визнавали, що в основі цього рішення було прагнення відсепаруватися від України [517, с. 94].

Нове державне утворення подало претензії на чималі території, які, за переконаннями «істориків» і «етнографів» з ДКР, ніколи не входили до складу України, а мали всі історичні підстави бути саме у складі цієї російської автономії. У своєму зверненні до всіх держав світу наркоми ДКР зазначали, що «Завжди були і тепер залишаються західними кордонами нашої Республіки... західні кордони Харківської та Катеринославської губ., включаючи залізорудну частину Криворіжжя, Херсонської губернії та повіти Таврійської губернії до перешийка..., Азовське море до Таганрога і кордони вугільних... округів Донської області лінією зал. дороги Ростов – Вороніж до станції Ліхая, західні кордони Воронізької та південні кордони Курської губ.» [165. – 7 апреля]. Таким чином, кордони були визначені досить чітко.

На території ДКР обов'язковими вважалися декрети Раднаркому Росії, з яким РНК республіки підтримував постійні контакти. Щодо уряду радянської УНР і Центрального Виконавчого Комітету Рад України, то вони сприймалися лише як органи, «паралельні» до відповідних владних структур ДКР. Проте, у «політичній геометрії» більшовиків ці паралелі «пересікались», і саме на найвищому рівні – у Петрограді [522, с. 155].

Радянська історіографія розцінювала утворення ДКР як помилку місцевих більшовиків, пов'язану з відсутністю у них достатнього досвіду, зокрема, у

* Дати до 1 лютого 1918 р. подаються за старим, а після 1 лютого за новим календарним стилем.

національному питанні. Щоправда багато писалося також, що це була спроба уникнути окупації України німцями [336, с. 54; 520, с. 166–169].

У березні 1918 р. було створено Луганський Раднарком [455, с. 55]. Однак Німеччина й Австро-Угорщина не визнавали цих штучних утворень незалежно від того, вважали вони себе частиною Російської Федерації чи оголошували цілком незалежними, і почала витісняти радянські війська з території Південної України. Отже, на території Катеринославщини радянські сепаратистські державні утворення припинили своє існування в кінці квітня 1918 р.

Іншою загальноросійською політичною партією соціалістичного спрямування, яка користувалася значною популярністю серед населення Півдня України, була ПСР. У національному питанні есери, на противагу меншовикам, теоретично визнавали федеративний принцип перебудови Російської імперії. Так, у постанові Катеринославської губернської конференції ПСР, що відбулася весною 1917 р. зазначалося, що інтереси нації краще забезпечуються федеративним устроєм Росії. Але на практиці російські есери виступали проти заходів українців щодо реалізації курсу на автономію України.

ПСР була наймасовішою партією в Російській державі навесні – влітку 1917 р. На Півдні України налічувалося майже 18–20 тис. есерів [497, с. 53, 57]. Основна маса російських есерів концентрувалася в містах та містечках регіону, де переважав пролетаріат російського походження. З весни 1917 р. есери включились в активну політичну діяльність, беручи участь у партійних заходах за межами регіону. Так, на 2–4 квітня 1917 р. у Харкові було заплановано проведення конференції партійних осередків ПСР, куди були запрошені і есери з південноукраїнських губерній. Збори були присвячені підготовці до виборів у Всеросійські Установчі збори та виборам комітету партії [180. – 29 березня].

Есери з початком революції розпочали потужну організаційну роботу з відновлення мережі парторганізацій у регіоні. Одеська міська організація соціалістів-революціонерів була створена 5 березня 1917 р. [184. – 6 марта]. Узагальнених даних щодо чисельності одеських есерів немає. Проте відомо, що 1 липня 1917 р. на загальних зборах організації були присутні 300 партійців. Існувала і військова секція ПСР у місті. На початок квітня 1917 р. вона

нараховувала більше 100 осіб. Лідерами Одеського осередку ПСР були: Деконський, Шифер, Вонсек [182. – 4 июля]. Чисельність організації швидко зростала. У грудні 1917 р. Одеська есерівська організація нараховувала вже 6000 осіб [191. – 5 декабря].

Протягом весни 1917 р. було створено шість міських есерівських комітетів. 6 травня відкрився клуб соціалістів-революціонерів у Залізничному районі Одеси, в роботі якого брало участь понад 1000 осіб [182. – 13 мая; 296, с. 106].

Багато прихильників ПСР було серед студентства. Як наслідок, студентський есерівський гурток створено у Новоросійському університеті. На початку березня 1917 р. члени гуртка звернулися до всіх працівників університету із закликом виконати свій священний обов'язок і взяти участь у реформуванні оновленої країни [113, арк. 49]. А на початку червня 1917 р. в Одесі студентська організація ПСР організувала курси пропагандистів-агітаторів [182. – 10 июня].

Розвиток широкої мережі партійних осередків ПСР на Півдні України став підставою для проведення в Одесі протягом 17–19 травня 1917 р. з'їзду Херсонської губернської організації есерів. На з'їзд прибули представники від Одеси, Херсона, Миколаєва, Єлисаветграда, Олександрії та ін. міст. Обговорювалися як внутріпартійні проблеми, так і питання поточного моменту. Розглядалися шляхи поліпшення організаційної роботи ПСР на Херсонщині [182. – 19, 21 мая; 296, с. 106].

Важливим напрямом роботи одеського комітету ПСР була агітаційна робота, серед іншого – організація та проведення в місті мітингів та маніфестацій, присвячених різноманітним питанням, зокрема виборам у міську думу Одеси [122, арк. 41]. 30 листопада 1917 р. одеським комітетом ПСР було урочисто відкрито партійний клуб [122, арк. 64].

В умовах революції відбулося загострення внутріпартійних протиріч в ПСР, що позначилося на діяльності партії в Одесі. Характерною ознакою російських есерів була відсутність ідейної єдності у їхніх рядах. За весь період існування партії точилася гостра боротьба між правими, центром і лівими.

Стрімке зростання чисельності партії не сприяло її організаційному зміцненню, а, навпаки, поглиблювало розбіжності між різними течіями. Праві есери визнавали Лютневу революцію як буржуазну і підтримували Тимчасовий уряд. Ліві есери визнавали Лютневу революцію як соціальну і виступали проти співпраці з буржуазією. В Україні діяли представники всіх есерівських течій. Есери Катеринослава, Луганська, Юзівки та ін. міст були провідниками офіційної есерівської ідеології [497, с. 54]. У квітні 1917 р. на лівоесерівські позиції перейшла одеська організація на чолі з П. Шифером та С. Заком.

Протягом літа 1917 р. позиції лівих есерів у південноукраїнському регіоні посилювалися. 5–6 липня 1917 р. відбувся I Одеський обласний з'їзд есерів, на якому були присутні делегати і від інших міст Херсонської губернії. Значною більшістю голосів з'їзд ухвалив резолюцію про відмову від коаліції з буржуазією. Обране на з'їзді обласне бюро складалося тільки з лівих есерів. «Серед свідомих робітників Одеси, Миколаєва та інших міст Півдня країни є міцний рух уліво від лінії ЦК, і ліві блокуються з більшовиками або їх підтримують», – засвідчив ЦК ПСР. II обласний Південноросійський з'їзд ПСР (Харків, 10–12 липня 1917 р.), де були присутні делегати від Херсонської та Катеринославської губерній також засвідчив посилення позицій лівих есерів. Якщо до липня 1917 р. лівоесерівські організації існували лише в Одесі, то наприкінці липня позиції лівих значно посилювалися у Херсоні, Катеринославі та Єлисаветграді. На VII нараді ПСР у Петрограді партійці з Півдня України голосували за резолюцію лівих есерів, які виступали проти урядової коаліції з буржуазією [497, с. 163, 164].

Зростання популярності «лівих» і радикалізація мас у регіоні, що відбулися у вересні – жовтні 1917 р., сприяли чисельному зростанню Одеської і Миколаївської лівоесерівських організацій. У цей час спостерігається масовий вихід робітників з есерівських (та меншовицьких) організацій Одеси, Херсону, Катеринослава та Луганська. Так, у Катеринославі більшовики констатували: «В есерівській партії розчарувалися зовсім, особливо після корніловського перевороту, і маса есерів перекочує до наших лав» [497, с. 182; 218, с. 606, 607].

Внутрішній конфлікт між різними течіями в ПСР досяг свого апогею у жовтні – листопаді 1917 р. ЦК ПСР виступила із засудженням більшовицького перевороту. Натомість, частина партійців, яка підтримала більшовиків, 19 листопада 1917 р. створила у Петрограді Партію лівих соціалістів-революціонерів (інтернаціоналістів).

Розвиток південноукраїнських організацій ПСР відбувався у руслі загальнопартійних тенденцій. Південні осередки есерів теж не були одностайними в оцінці жовтневого перевороту. Праві есери виступили проти встановлення влади Рад на Україні. А ліві есери Одеси, Катеринослава та ін. міст засудили рішення ЦК. Вони визнали неминучість соціалістичної революції і увійшли до складених більшовиками ревкомів [497, с. 227]. 20 січня 1918 р. в Одесі відбулася конференція лівих соціалістів-революціонерів. Більшістю голосів ліві визнали себе Одеською організацією партії лівих соціалістів-революціонерів (інтернаціоналістів) [122, арк. 74].

Подібно до більшовиків, одеські ліві есери не підтримували діяльність УЦР. В останні дні існування Ради ситуація в Одесі загострилася. УЦР втрачала свій вплив на місцях. На сторінках «Нової Ради» від 3 квітня 1918 р. була опублікована промовиста замітка «Одеська розпуста». В ній так описувалися політичні настрої в місті: «Незалежно від політичної партії, настрої в Одесі зараз всі проти українців, а на зібранні соціалістів було винесено резолюцію, що до скликання Українських Установчих Зборів неприпустимою є українізація краю» [71, арк. 43 зв.].

Активно діяли есерівські організації і у Херсоні. 2–3 липня 1917 р. у місті відбувся II з'їзд Херсонської організації ПСР. Представники Селянського союзу, що брали участь в роботі з'їзду, зазначили, що віднині називатимуть себе Союзом партії соціалістів-революціонерів [182. – 4 июля].

У місті есери проводили роботу з політичного «виховання» мас. Восени 1917 р. Херсонський осередок ПСР створив літературно-науковий клуб, метою якого стало «об'єднання всіх творчих сил революційної Європи, підняття правосвідомості російської демократії, виховання почуття громадянської відповідальності» [196. – 1917. – 11 жовтня].

Однією з найактивніших організацій ПСР Херсонщини була Єлисаветградська. Діяльність Єлисаветградського осередку ПСР активізувалася весною 1917 р. Тоді він нараховував 600 партійців [182. – 21 мая], а в липні 1917 р. – близько тисячі.

Олександрійська міська організація ПСР у складі 6 осіб була створена в другій половині квітня 1917 р. У кінці липня 1917 р. під керівництвом члена херсонського губернського комітету ПСР І. Музіса відбулося засідання ініціативної групи зі створення повітового партійного комітету [171. – 5 августа; 296, с. 106].

Есери розбудовували партійні осередки і на Миколаївщині. Миколаївська організація ПСР, що була створена 26 березня 1917 р., була однією з найвпливовіших [200. – 8 апреля]. На перших загальноміських зборах членів ПСР було сформовано селянську, агітаційну, редакційну комісії при місцевому комітеті партії. У квітні 1917 р. на Миколаївщині почали організовуватись районні комітети партії та ряд комітетів на заводах міста [200. – 8 апреля; 176. – 1917. – 9 апреля, 5 мая, 27 мая]. 20 квітня 1917 р. у Миколаєві відбулася загальноміська конференція есерів, на якій повідомлялося, що запис у члени партії перевершив усі сподівання [182. – 20 апреля, 7 июня; 296, с. 106, 107].

Розкол у ПСР позначився і на роботі Миколаївської парторганізації. У листопаді 1917 р. відбулися збори лівих соціалістів-революціонерів Миколаєва. Обговорювалися внутріпартійні проблеми та шляхи вдосконалення виборчої системи [176. – 1917. – 17 ноября; 101, арк. 69 зв.].

Наприкінці 1917 р. серед соціалістів-революціонерів Миколаївщини посилилися внутріпартійні суперечки. 10 грудня 1917 р. партія лівих соціалістів-революціонерів (інтернаціоналістів) закликала, щоб всі члени-інтернаціоналісти не брали участь у зборах, котрі будуть скликатися виконкомом правих сил [176. – 1917. – 12 декабря; 101, арк. 106]. Миколаївська організація лівих соціалістів-революціонерів підтримувала зв'язки з організаціями інших міст [110, арк. 102].

Миколаївські есери продовжували дотримуватися федералістських поглядів. На конференції лівих соціалістів-революціонерів (інтернаціоналістів)

м. Миколаєва, що відбулася в грудні 1917 р., зазначалося, що Миколаїв належить до Української демократичної республіки як складова частина Російської федеративної республіки [176. – 1917. – 15 грудня; 101, арк. 120, 129]. На початку січня 1918 р. ідейна позиція лівих есерів Миколаєва наблизилась до більшовиків [110, арк. 110].

Навесні 1917 р. ПСР розпочала організаційну роботу і на Катеринославщині. 19 березня 1917 р. у Катеринославі відбулася загальноміська партійна конференція, на якій були присутні 80 партійців [158. – 21 марта; 155. – 23 марта] та було обрано губернський комітет у складі 12 осіб для організації подальшої роботи [158. – 21 марта]. У квітні 1917 р. чисельність членів ПСР Катеринослава швидко зростала. На цей час організація ПСР Брянського заводу нараховувала більше 200 осіб [155. – 12 апреля].

Діяв осередок ПСР у Верхньодніпровську Катеринославської губернії [157. – 2 июня]. В Олександрівську організація соціалістів-революціонерів розпочала свою роботу на початку квітня 1917 р. До складу міського комітету входили Михайловський (голова), Буцанов і Єременко (заступники), Кравець (скарбник), Кремаренко та ін. [296, с. 106, 107].

Враховуючи кількісне та чисельне зростання осередків ПСР на Катеринославщині, постало питання про координацію їхньої роботи шляхом скликання партійних з'їздів і конференцій. Так, 9–11 травня 1917 р. відбувся I з'їзд представників районних організацій ПСР Катеринославської губернії [157. – 2 июня].

Загострення протистояння між більшовиками та їх політичними опонентами вплинули і на діяльність організацій ПСР на Катеринославщині. Ліві есери підтримали більшовиків на надзвичайних зборах Катеринославської міської думи (17–20 січня (30 січня – 2 лютого) 1918 р.), де розглядалося питання про передачу міською думою Катеринославській раді робітничих та солдатських депутатів міліційного, робітничого, житлового та ін. відділів. Але більшовицька резолюція не пройшла – проти виступили меншовики, ПСР, Бунд, ОЄСРП та ін. [570, с. 81; 92, арк. 24].

Есерівський рух набув розвитку у Таврійській губернії. Лідером соціалістів-революціонерів Дніпровського повіту був Л. Бондар – голова повітового земського комітету і ради селянських депутатів. Активними членами ПСР в Бердянську були З. Горбенко, Шредер; у Мелітополі – В. Бакута; у Генічеську – Брегер, Білоусов; у Каховці – Д. Гогоберідзе, М. Богомолів, Стефан та ін. [296, с. 106, 107].

З початком революції у південноукраїнському регіоні поновили політичну роботу осередки есерів-максималістів. Є дані про діяльність у Катеринославі організації соціалістів-революціонерів максималістів. На початку березня 1918 р. вони виступили із заявою, в якій відмежовувались від чуток, що «максималісти-анархісти тероризують населення, організовують різного роду грабежі, безчинства». Катеринославським комітетом групи соціалістів-максималістів 11 березня 1918 р. було вирішено заснувати загальноміську колегіальну раду з 7 осіб, для боротьби з особами-самозванцями, які називають себе анархо-максималістами [163. – 1918. – 19 березня].

Поряд з РСДРП і ПСР, на Півдні були представлені й інші загальноросійські партії. Зокрема, у регіоні діяла ТНСП, яка в ідейно-теоретичному плані знаходилась десь посередині між есерами і кадетами. Відносно активно вона діяла в Одесі та Миколаєві [192. – 18 мая; 176. – 1917. – 26 сентября].

Найбільшого розмаху робота ТНСП набула в Катеринославській губернії, де її представники діяли майже в кожному повітовому місті [296, с. 105]. Влітку 1917 р. діяв Катеринославський губернський комітет партії у складі 20 осіб на чолі з членом ЦК партії трудовиків С. Анісімовим. У липні та жовтні 1917 р. в Катеринославі ТНСП провела два губернських з'їзди. Матеріали з'їздів засвідчують, що у повітових містах партія нараховувала від 20 до 50 осіб, а у Катеринославі – понад 50 [193. – 7 октября]. Розбудова мережі партійних осередків ТНСП на Катеринославщині тривала і восени 1917 р. Так, 22 жовтня 1917 р. у Маріуполі відбулися організаційні збори ТНСП [185. – 22 октября].

Партійні осередки ТНСП у Таврійській губернії також були невеликими. За підрахунками В. Корольова, їхня загальна кількість восени 1917 р. сягала

700–900 осіб [368, с. 26]. 15 липня 1917 р. був обраний Бердянський комітет ТНСП у складі Д. Гофмана (голова), В. Загорського, М. Державіна, Тютюми та ін.

З весни 1917 р. на Півдні України почалося бурхливе зростання кількості анархістських організацій. Як зазначає М. Боровик, найбільший вплив анархісти мали саме в найбільш урбанізованому та промислово розвинутому південноукраїнському регіоні, де розклад традиційних для українців суспільних структур відбувався найшвидше [256, с. 26]. Поповнювалися старі та виникали нові групи в Одесі, Миколаєві, Катеринославі, Олександрівську та ін. містах.

Також анархісти вели активну агітаційно-пропагандистську роботу на місцях: створювали клуби, читальні, виступали з лекціями на промислових підприємствах, у військових частинах регіону. Поряд з газетою «Голос анархіста» (Катеринослав), з'явилася велика кількість листівок, брошур та прокламацій. Анархісти були представлені в радах депутатів, де завжди блокувалися з більшовиками. В Одеській раді вони мали третю за чисельністю фракцію [257, с. 4].

Анархісти України робили спробу скоординувати діяльність своїх розрізнених груп і осередків. 18–22 липня 1917 р. у Харкові відбулася конференція анархістів 17 міст, зокрема Катеринослава, Олександрівська, Одеси, Миколаєва, Єлисаветграда, Києва, Харкова, Москви, Петрограда та ін. На ній було винесено рішення про координацію дій всіх течій анархізму (від індивідуалізму до синдикалізму) та посилення роботи в радах і армії.

Особливе місце в анархістському русі посідає політична діяльність Гуляйпільської організації на чолі з Н. Махном (у серпні 1917 р. – голова ради робітничих і селянських депутатів Гуляйполя). На березень 1917 р. ця організація налічувала 80 членів [244, с. 19]. Навесні – влітку 1917 р. анархісти Гуляйполя виношували ідею створення селянами і робітниками «організованої, територіальної громадської одиниці безвладного характеру». Місцевий осередок Селянського союзу перебував під впливом анархістів [296, с. 107]. Н. Махно засудив замах Тимчасового уряду і УЦР встановити свою владу у регіоні. На районному з'їзді рад за його участі була прийнята резолюція, в якій зазначалося,

що «з'їзд Рад трудящих рішуче засуджує претензії урядів – Тимчасового уряду у Петрограді і Української Центральної Ради у Києві – на управління життям трудящих і закликає ради на місцях, усе трудове населення, яке згуртувалося навколо них, ігнорувати будь-які розпорядження цих урядів» [267, с. 24].

У травні 1917 р. анархісти здійснили спробу отримати представництво у Виконавчому комітеті рад робітничих депутатів та представників армії та флоту Одеси. Це питання розглядалося 12 травня 1917 р. на засіданні Виконавчого комітету. В прийнятій резолюції зазначалося, що анархісти-комуністи як демократична група заперечують демократичний принцип підкорення меншості до більшості, тому анархістам в представництві було відмовлено [128, арк. 49].

Відносини анархістів регіону з українською владою були складними. На жодному з анархістських форумів українське питання не ставилося, бо було для них неважливим. Анархісти не визнали УЦР. В Одесі, Миколаєві та Олександрівську виникали конфлікти між українізованими частинами та чорногвардійцями [258, с. 183]. Жовтневий переворот анархісти зустріли з ентузіазмом.

З осені 1917 р. одним із важливих напрямів роботи анархістів Півдня стала бойова і терористична діяльність. Увійшовши до багатьох ревкомів, вони спільно з більшовиками вели боротьбу проти військ Тимчасового уряду та УЦР. Коли розпочався наступ німецьких і австрійських військ на Україну, загони Чорної гвардії, сформовані анархістами Одеси, Катеринослава та Миколаєва діяли разом з більшовицькими військами. Анархістські загони, обростаючи кримінальними елементами, проводили погроми та грабунки [257, с. 10].

У регіоні діяли також загальноросійські партії ліберального напрямку, зокрема кадети, які після повалення монархії зберегли нагромаджений політичний капітал. ПНС стала, по суті, єдиною загальноросійською ліберальною партією на Півдні України.

Будучи урядовою партією, кадети схилилися до еволюційного вирішення комплексу соціальних проблем, що стояли перед державою у 1917 р. Вони відстоювали ідею надкласовості ПНС, представляючи її як таку, що захищає інтереси всіх прошарків суспільства. На установчих зборах осередку ПНС у

Катеринославі професор харківського університету М. Соболев наголошував: «У нашій програмі немає жодного пункту, який захищав би інтерес буржуазії. Буржуазія ніколи не мала відношення до партії Народної Свободи, яка завжди була строго демократична» [497, с. 44]. Проголосивши свою партію надкласовою, лідери ПНС намагалися її розширити за рахунок робітників та селян.

Одним із центрів діяльності ПНС на Півдні України лишалася Херсонська губернія, зокрема Одеса. На сторінках одеських періодичних видань друкувалися програмні засади ПНС, зокрема проект аграрної реформи. Це мало розширити коло прихильників партії у місті [205. – 19 мая].

Одеські кадети вели партійну роботу серед різних груп населення міста. Формувалися партійні осередки за професійною ознакою. Є дані про діяльність в Одесі у квітні 1917 р. вчительської секції ПНС [184. – 25 апреля] та окремої військової групи ПНС [192. – 12 июня]. Також у місті активно діяла молодіжна організація ПНС, в якій були представлені переважно студенти міста [184. – 1 апреля].

Кадетами велася пропагандистська робота серед мешканців Херсонщини. Місцеві осередки партії організовували мітинги, зібрання, на яких пропагувалися програмні засади ПНС. Так, в Одесі та Херсоні регулярно проходили мітинги, присвячені різноманітним проблемам революційної доби [196. – 1917. – 10 червня].

Одним з важливих напрямів роботи одеських кадетів став організаційний. Значна увага в умовах революції приділялася налагодженню партійної роботи на місцях, вироблення спільної політичної лінії місцевими партосередками. На середину березня 1917 р. в Одесі діяли організаційний комітет ПНС, районні осередки партії [192. – 18 марта]. У квітні 1917 р. створено обласний комітет, який об'єднував осередки Херсонської, Бессарабської і Таврійської губерній. Найчисельніші організації були в Одесі, Миколаєві, Херсоні та Єлисаветграді [497, с. 45].

На початку квітня 1917 р. у приміщенні Одеської міської думи на загальних зборах Одеської кадетської організації головою осередку було обрано

журналіста В. Веліхова [192. – 23 апреля]. Тоді ж обрали й постійний комітет Одеської організації ПНС у складі 50 осіб [192. – 26 апреля].

Представники міських осередків ПНС Одеси та Херсону були запрошені для участі в роботі обласного з'їзду кадетської партії у Києві, що відбувся 18–19 березня 1917 р. На з'їзді розглядалися питання сучасного моменту та державний устрій Російської держави. Більшість учасників зборів висловилися за майбутнє Росії як демократичної республіки [196. – 1917. – 21 марта].

Подібні питання активно обговорювалося кадетами регіону. Наприклад, у Херсоні 2 квітня 1917 р. у біоскопі «Рекорд» відбулось загальне зібрання членів ПНС міста. Розглядалось питання про «майбутню форму правління в державі Російській». На думку учасників зборів, «розумних підстав для монархічної форми нема, а слід вітати республіку» [179. – 4 апреля].

3–4 травня 1917 р. в Одесі відбулась обласна конференція ПНС Херсонської, Таврійської та Бесарабської губерній, де розглядалися питання об'єднання та узгодження роботи місцевих комітетів партії [192. – 4 мая]. На конференцію були запрошені представники повітів Подільської губернії [196. – 1917. – 30 апреля], що свідчить про організуючий вплив представників ПНС Півдня України на інші регіони. Нагадаємо, що одеські кадети ще протягом 1905–1907 рр. брали на себе ініціативу по координації партійних осередків на Півдні України.

З метою координації роботи місцевих осередків ПНС південно-східного регіону Росії у Харкові 4–6 липня 1917 р. відбувся черговий обласний з'їзд кадетів. Було створено обласний комітет партії, у сферу діяльності якого входили території Катеринославської, Таврійської, Харківської, Полтавської, Курської губерній та області Війська Донського [184. – 6, 14 июля; 296, с. 105].

Організації ПНС плідно працювали у Катеринославській та Таврійській губерніях, де поступово відновлювалася мережа парторганізацій, що була зруйнована на початку війни. З початку травня 1917 р. діяли організації кадетів у Катеринославі, Олександрівську, Верхньодніпровську, Маріуполі, Павлограді та ін. [204. – 25 мая; 497, с. 45].

Кадети в Таврійській губернії нараховували близько 2 тис. осіб. Потужні організації ПНС діяли в містах Дніпровського повіту – Бердянську, Мелітополі, Орехові й Каховці. Лідерами міських організацій ПНС були: в Орехові – С. Гапонов (міський голова), у Мелітополі – Я. Зевін; в Каховці – Р. Бруссель [368, с. 21; 296, с. 105].

Кадети практично не мали прихильників серед селянства регіону. Це було пов'язано з непопулярністю кадетської аграрної програми, що включала пункт збереження приватної власності на землю та передачу частини поміщицької землі селянам за викуп. Безумовно, більше приваблювала селян есерівська аграрна програма. Агітація ПНС мала певний успіх серед селян Херсонської губернії, де був значний прошарок заможного селянства. В інших губерніях регіону кадети фактично не мали успіху. Отже, ПНС можна назвати міською партією. Національний склад партійних осередків на Півдні України був неоднорідним, в основному переважали євреї, українці та росіяни.

У ставленні ПНС до перспективи відродження української державності, переважали ідеї унітарності Росії. Вибух національного почуття у революційні роки вони розглядали як спонтанну емоційну реакцію на визволення з-під влади царизму, що вщухне, як тільки національні меншості звикнуть довіряти демократичній Росії [463, с. 127]. Південні осередки ПНС, де переважали євреї, також негативно ставилися до українського національного руху і були настроєні «великодержавно» [497, с. 46, 48]. На VIII з'їзді ПНС у травні 1917 р. лідер партії П. Мілюков зазначив: «Збереження державної єдності Росії – це та межа, якою продиктоване крайнє рішення партії. Розклад держави на суверенні незалежні одиниці уявляється їй абсолютно неможливим» [268, с. 127].

Представники фракції ПНС у Катеринославській міській думі 27 жовтня 1917 р., обговорюючи ситуацію в країні, заявили, що партія є прихильницею української автономії за умов збереження єдності та цілісності держави та тісної близькості двох братських народів. Це питання має вирішуватися лише Установчими Зборами [94, арк. 183 зв.].

Як зазначають В. Солдатенко та О. Любовець, в перші місяці після Лютневої революції ПНС опинилася на правому крилі політичного спектра, бо

ті, хто були правіше неї або зникли або втратили будь-яку роль у державному житті [497, с. 166]. Ця тенденція властива і для південноукраїнського регіону [352, с. 10].

Загальноросійські консервативні кола Півдня зустріли революцію з розгубленістю. Вже 5 березня 1917 р. голова Одеського Союзу руських людей звернувся до членів організації з відозвою такого змісту: «Закликаю всіх зберігати спокій: всякий активний супротив діючій владі є безглуздим... Ідеали, яким ми служимо, ні від яких тимчасових обставин не залежать. Ніхто не повинен забувати про благополуччя рідного народу, відданого Святій Православній церкві та вірності Царю Самодержавцю, які б не були обставини вашого життя. Віримо, що ніхто не виявиться зрадником своїх святинь» [117, арк. 1, 2].

На початку революції більшість загальноросійських чорносотенних організацій припинили своє існування, натомість їхнє місце влітку 1917 р. в умовах посилення антиукраїнських настроїв, посіли новостворені консервативні організації. Так, в Одесі виник «Русский народно-государственный союз» [205. – 1 августа]. Подібним за характером був Катеринославський демократично-республіканський союз «Свободная Россия» [296, с. 105]. У Херсоні на початку липня 1917 р. утворилась організація «Русско-славянское объединение» [198. – 8 июня; 196. – 1917. – 4 июня]. Однак, росіяни, які опинилися в чорносотенних організаціях, не завжди були «закінченими» ворогами України. Як зазначав М. Грушевський на початку 1918 р., багатьох представників російського населення деморалізувала раптова зміна їх становища в Україні, і вони «в замішанню опинились в рядах «союзу русских» і тому подібних організаціях» [147, с. 40].

В. Гвоздик серед правих громадсько-політичних об'єднань, що діяли на Півдні України, виділяє також Всеросійський союз земельних власників (створений у 1916 р.). На середину літа 1917 р. місцеві осередки Всеросійського союзу земельних власників були утворені і на Півдні України. 20 квітня 1917 р. у Катеринославі відбувся губернський з'їзд цієї організації, на якому було затверджено статут та обговорено програму дій на найближчу перспективу.

Очолив Союз Катеринославської губернії М. Гладкий – великий землевласник, у минулому чорносотенець. У другій половині липня в Одесі відбувся з'їзд Союзу земельних власників Херсонської та Бессарабської губерній. Як Катеринославський, так і Одеський союзи нараховували на 24 серпня 1917 р. по 500 осіб у кожному [296, с. 106]. Катеринославський відділ Всеросійського союзу земельних власників йшов списком № 1 по Катеринославському виборчому округу на виборах до Всеросійських Установчих зборів. На нашу думку, не можна визначати політичні симпатії цих організацій як однозначно «праві». Їх позиції були наближеними до кадетської платформи.

Порівняно із дореволюційним періодом, діяльність загальноросійських консервативних сил не знайшла підтримки серед населення Півдня України. Роботі цих товариств через зрозумілі причини активно протидіяла нова місцева влада. У Миколаєві міський навчальний відділ ліквідував школу Миколаївського відділення СРЛ, яка залишалася «розсадником ідей», що «приречені на загибель» [188. – 22 марта]. В Одесі заборонялися збори СРЛ [117, арк. 1, 2]. На сторінках місцевих видань був описаний конфлікт, що відбувся під час зборів організації «РУСЛО» у Херсоні. Представники ради солдатських, робітничих та селянських депутатів намагалися зірвати збори. Члени організації «РУСЛО» викликали міліцію й вимагали застосувати силу проти непроханих гостей. У результаті – з пропозиції міліції зібранню довелося розійтись, що викликало обурення членів товариства. Однак, «РУСЛО» відстояла своє право на діяльність [198. – 8 июня; 196. – 1917. – 4 июня]. А вже 11 липня 1917 р. відбулися чергові збори товариства [196. – 1917. – 10 июня].

Поряд із загальноросійськими партіями, на Півдні діяли російські культурницькі товариства. Так, в Одесі у квітні 1917 р. розпочало свою роботу Південно-Російське культурно-просвітницьке товариство. Однак, безумовно, у 1917 р. воно не могло залишатися поза політикою. Члени товариства на сторінках місцевих видань зазначали, що «українці мають «Просвіту», у поляків є «Дім Польський», у євреїв Товариство розповсюдження просвітництва між євреями, а у росіян подібних закладів ще немає... Південно-Російське культурно-просвітницьке товариство піклується про розповсюдження

соціально-політичних знань та російської культури як серед цілого народу взагалі, так і серед росіян Півдня Росії – особливо. Підтримуємо Тимчасовий Уряд і закликаємо до скликання Установчих Зборів». Товариство планувало поширювати об'єктивно-наукові відомості про соціалізм, історію і національні особливості всіх, хто проживає на Півдні. Визнаючи за всіма народами повне право на політичне самовизначення, товариство поставило за мету культурну роботу серед тих, для кого російська культура є рідною. Відзначалося, що в «умовах всезагального революційного зрушення... для взаємного розуміння є необхідним найтісніший обмін культурними цінностями народів» [161. – 14 апреля]. Російське та русифіковане населення гуртувалося також навколо інших російських культурних установ [198. – 24 июня, 20 июля].

Отже, значного розвитку на Півдні України набула діяльність загальноросійських партій і громадсько-політичних організацій. Найбільшою популярністю серед населення регіону користувалися представники соціалістичних сил, які були репрезентовані на Півдні більшовиками і меншовиками, есерами, есерами-максималістами, енесами. Підтримкою населення регіону користувалися кадети, котрі були єдиною загальноросійською ліберальною партією, що діяла на Півдні України. Загальноросійські організації консервативного напрямку, репрезентовані місцевими товариствами, особливої популярності серед мешканців Півдня України не мали.

Для всіх представлених на Півдні України загальноросійських громадсько-політичних сил за доби УЦР була властива організаційна, агітаційна і видавнича робота. Зазначені політичні сили брали активну участь у роботі і формуванні місцевих органів влади. Проте, нові альтернативні структури влади – ради – формувалися виключно за участі соціалістичних партій. Особливістю діяльності більшовиків, есерів-максималістів і анархістів стала бойова робота. Більшовики вдавалися до сепаратистських експериментів по створенню радянських республік на Півдні України.

3.3. Політична діяльність єврейських партій та громадсько-політичних організацій Півдня України в період Центральної Ради

Надзвичайно активну політичну діяльність у період УЦР у південноукраїнському регіоні розгорнули євреї. Строката соціальна структура єврейського етносу, зосередження головної маси євреїв у містах, високий рівень освіченості сприяли активній політичній діяльності єврейства південноукраїнського регіону.

Єврейське населення регіону із захопленням зустріло Лютневу революцію. Воно поклало великі надії на Тимчасовий уряд по зняттю обмежень на вільне проживання та поступки «в галузі торгівлі та промисловості» для євреїв [196. – 1917. – 8, 18 лютого]. Відчуваючи себе рівноправними громадянами країни, євреї Одеси поставили питання про захист одновірців за кордоном, зокрема в Румунії, де євреї потерпали від проявів антисемітизму. В Одесі відбулася маніфестація на підтримку румунських євреїв [427, с. 44].

Частина політично активних євреїв працювала в лавах російських партій – есерів, більшовиків, кадетів та ін. Вони вважали, що загальних досягнень революції цілком достатньо. Знищення національних і релігійних обмежень, загальна демократизація громадського життя, за їх переконанням, позбавляє сенсу будь-яке відокремлення від спільного фронту із загальноросійською демократією [378, с. 171]. С. Гольдельман писав, що зросійщені євреї в Україні були не меншими ворогами українського національного визволення, ніж зрусифіковані «малороси» [299, с. 34].

До загальноросійських політичних партій та організацій входила менша частина політично активних євреїв. Домінуюча частка єврейства України не була настільки зрусифікованою, аби не розуміти своїх національних інтересів. Керманічі УЦР, розробляючи свою політику відносно євреїв, пропонували їм те, чого більшість з них не мала в імперії: громадську рівноправність, вільний вибір місця проживання і професії, свободу національно-культурного розвитку.

«Єврейські політичні партії поставились розсудливо, а деякі навіть із прихильністю, до ідеї української державності. Не маючи претензій на національне панування на Україні, розуміючи, що при демократичному ладі пануюче становище має зайняти та нація, яка складає більшість населення... вони не мали ніяких підстав для боротьби з українством за панування руських. Вони прийняли в свою свідомість ідею української державності, як факт, як щось природне і неминуче, вклали її в свій світогляд, пристосували до неї свої власні прагнення і цілком свідомо рішуче й послідовно визнали себе громадянами Української Держави», – писав В. Винниченко [144, 286, 287].

Безпосередня участь євреїв в українському національному русі була винятком, а не правилом. Але у підтримці Української революції єврейські партії виступали єдиним фронтом, незважаючи на значні протиріччя між єврейськими соціалістами та сіоністськими об'єднаннями [427, с. 52].

Єврейські організації Одеси, Катеринослава та інших міст визнали УЦР єдиною законною владою на Україні, виявили бажання з нею співпрацювати та висунути своїх представників до її складу. Єврейські газети «Мощені», «Унзер лебен», «Гайнт», «Нойє цайт», які виходили в той час на Україні, всіляко підтримували й пропагували політику української влади. Серед єврейського населення регіону збирались кошти для фінансування діяльності УНР [555, с. 131].

Євреями обговорювалося мовне питання: «Нам необхідно якнайшвидше домогтися забезпечення публічних прав за нашою мовою, вимагати від Тимчасового уряду Декрету про рівність всіх місцевих мов із загальнодержавною...» [198. – 8 юля].

Толерантне ставлення єврейських політичних партій та організацій до українського руху не завжди точно відбивало настрої єврейського населення регіону. Єврейський дослідник І. Чериковер так охарактеризував ситуацію, що склалася: «...українська ідея, незважаючи на підтримку єврейських партій, не проникла в гущу єврейського населення. Побіч партій ще існував простий обиватель, який відчував до української справи цілком певне недовір'я, а в ліпшому випадку байдужість. На українізацію він відповідав пасивним

спротивом. Єврейський обиватель лякався українства, бо воно було йому чуже. У той час, як у російську державу й у руську культуру він, не зважаючи на останні потрясіння, вірив» [539, с. 114, 115; 378, с. 181].

Налякав простого єврейського обивателя і IV Універсал. Але після більшовицького наступу єврейські політики почали змінювати свою позицію. Так, єврейська демократична фракція Олександрівської міської думи випустила декларацію, в якій застерігала від звинувачення всіх євреїв в антиукраїнських поглядах. Декларація закінчувалась словами: «Хай живе Вільна Україна! Нехай здравствують всі народи, що населяють її» [95, арк. 38; 380, с. 76–81].

Неоднозначно був сприйнятий IV Універсал і представниками Бунду та ОЄСРП, які брали участь у роботі II Українського національного з'їзду Катеринославщини, що відбувся 13–15 (26–28) січня 1918 р. Однак у резолюції про відношення до УЦР з'їзд визнав її органом демократії в Україні та заявив про готовність підтримувати її доти, доки вона відповідатиме завданням революційної демократії [584, с. 80; 93, арк. 6 зв.].

* *

*

Розглянемо діяльність єврейських партій та громадсько-політичних організацій на Півдні України в умовах УЦР. У 1917 р. основними напрямками суспільно-політичної активності євреїв у регіоні були: організація єврейських партій та громадських організацій, блоків, культурно-освітніх закладів, а також участь у виборах до органів місцевого самоуправління, Всеросійських та Українських Установчих зборів.

На Півдні України був представлений досить широкий спектр єврейських партій і громадсько-політичних організацій. Проте, єврейський політичний рух у 1917 р., в основному, розвивався на засадах сіонізму. Популярними були також ідеї соціалізму. Серед програмних вимог єврейських партій і організацій соціалістичної та ліберальної орієнтації була культурно-персональна автономія єврейського народу в складі демократичної Російської республіки.

Однією з найвпливовіших єврейських соціалістичних партій на Півдні України після лютого 1917 р. був Бунд. Керівництво партії підтримало рішення

Тимчасового уряду про відмову у березні 1917 р. обмежувальних законів щодо євреїв [624, с. 93]. Позиція Бунду у ключових питаннях практично збігалася з поглядами меншовиків. Спільна ідеологічна платформа стала основою для організаційного єднання. 5 квітня 1917 р. в Одесі відбулось засідання комітету РСДРП, на якому обговорювалося питання узгодження дій з Бундом [205. – 6 апреля]. А у серпні 1917 р. на об'єднавчому з'їзді РСДРП Бунд став її складовою.

Представники Бунду оцінювали революцію в Росії як буржуазну за характером. Ш. Хібін з Одеського осередку Бунду зазначав, що «в Росії тепер думати про соціалістичну революцію занадто рано». Шлях вирішення національної проблеми був визначений Бундом ще у 1905 р. і передбачав впровадження культурно-національної автономії. Такої ж платформи дотримувався і Південний обласний комітет Бунду. Партія негативно поставилася до проголошення I Універсалу, адже він штовхав український рух на шлях відриву від загальноросійського революційного процесу [497, с. 59, 60, 133]. Проте, Бунд був солідарний із УЦР у негативній оцінці «Тимчасової Інструкції для Генерального Секретаріату Тимчасового уряду на Україні» [315, с. 11].

Розглянемо практичну діяльність Бунду у південноукраїнському регіоні. На лютий 1917 р. в Україні було лише 10 малочисельних організацій Бунду [317, с. 25]. З початком революції чисельність партії почала швидко зростати. У березні – квітні 1917 р. діяльність досить значних бундівських організацій в Одесі, Єлисаветграді, Катеринославі вже координував Південний обласний комітет. У цих містах діяли районні комітети Бунду [316, с. 10].

За даними Південної обласної конференції Бунду, яка відбулась у серпні 1917 р., в Україні діяло 60 організацій. У цей час південноукраїнські осередки Бунду були одними з найбільших в Україні: Катеринославська організація нараховувала 800 осіб, а Одеська – 780. Для порівняння – до Київської організації входило 760 членів [427, с. 46]. Осередки Бунду в повітових містах були менш чисельними. Так, Олександрівська бундівська організація налічувала 82 особи [513, с. 7–21]. Бундівські організації Миколаєва нараховували 55,

Мелітополя – 120, Новомосковська – 60 осіб. Загалом же, на Півдні України в рядах Бунду знаходилось понад 2,5 тис. осіб [294, с. 43].

У роботі Бунду на Півдні України можна визначити декілька напрямків. Значну увагу бундівці приділяли видавничій роботі. Агітаційні матеріали Бунду друкувалися на сторінках місцевої преси [205. – 18 июня]. У регіоні велася активна агітаційна робота – відбувалися численні мітинги, збори, лекції, організовані Бундом. Так, за даними преси Миколаєва, 4 червня 1917 р. на зборах місцевого осередку партії відбулась бесіда на тему: «Соціал-демократія і «Бунд» [176. – 1917. – 3 июня].

Бунд, який був репрезентантом інтересів єврейського робітництва, і відповідно, міського населення, робив спроби налагодити контакти з селянством регіону, серед якого домінували українці. Бундівці Катеринославу взяли участь у роботі губернського з'їзду селянського союзу, що відбувся 11 червня 1917 р. у Катеринославі та зібрав 2000 делегатів. Представник Бунду від імені єврейського робітництва заявив, що після повалення царизму, «ми можемо разом йти до завоювання спільного блага всіх народів Росії. І ми впевнені, що селянство, об'єднавшись, піде шляхом усунення ворожнечі між різними національностями» [186. – 13 июня].

Члени Бунду на місцях намагалися втілити в життя ідею національно-культурної автономії єврейського народу. На Всеросійській партконференції, що відбулась у квітні 1917 р., були представлені делегати з Одеси, Катеринослава, Олександрівська та ін. міст регіону. Конференція визначила своїм завданням організацію установ по забезпеченню національно-культурної автономії єврейського життя.

Відповідно, у липні 1917 р. Південний комітет Бунду закликав єврейські організації розгорнути кампанію по створенню місцевих органів національно-культурної автономії. Ці органи мали формуватись замість старих общин на засадах загального виборчого права і пропорційного представництва [532, с. 159]. Партія намагалася мати своїх представників у радах робітничих депутатів і профспілках. Його делегати засідали в Катеринославській, Одеській, Миколаївській та ін. радах робітничих і солдатських депутатів [497, с. 159, 133].

Стосунки Бунду з іншими єврейськими силами були неоднозначними. Як і у дореволюційний період, вкрай напруженими були відносини з сіоністами. 21 червня 1917 р. в Одесі під час мітингу Бунду група сіоністів намагалася зірвати збори. «Останнім часом ні один мітинг Бунду не закінчується без якого-небудь злісного скандалу з боку сіоністів, а з боку Бунду ніхто ніколи не вчиняв дій по зриву зборів сіоністів», – відзначали свідки подій [205. – 25 июня].

Бурхливі дискусії між Бундом і сіоністами точилися навколо мовного питання. Сіоністи орієнтувалися на іврит і відкидали будь-яку можливість нормалізації єврейського життя поза палестинським осередком. Тому вони вимагали повної заміни ідиша івритом, намагаючись зробити останній єдиною мовою єврейської освіти і культури, а також офіційною мовою усіх єврейських установ. Бунд разом з ОЄСРП обстоював розвиток освіти і культури на ідиш [532, с. 159].

Слід зазначити, що Бунд, який розгорнув досить успішну політичну роботу на Півдні за доби УЦР, не був ідейно однорідною партією. Так, липнева криза 1917 р. вплинула на діяльність Бунду. У партії боротьба між інтернаціоналістами та оборонцями закінчилася перемогою перших. У результаті гострих суперечок на I Південній конференції Бунду (Київ, 6–10 серпня 1917 р.) більшістю голосів (в тому числі і представників південноукраїнських організацій) була ухвалена резолюція інтернаціоналістів [497, с. 164].

На розвиток бундівських організацій вплинули і події жовтня 1917 р. Провід партії не підтримав більшовицький переворот [315, с. 11]. 1 листопада 1917 р. Південний обласний комітет Бунду звернувся із закликом до єврейського населення не брати участі у більшовицьких авантюрах. У той же час Одеська, Херсонська та Катеринославська організації Бунду виступили на підтримку перевороту, а їх представники увійшли до більшовицьких ревкомів. Подібні дії були засуджені керівництвом організації, а домінуючим настроєм у Бунду залишалося невизнання більшовицької влади [497, с. 228].

Однією з єврейських соціалістичних сил, що діяла на Півдні України за доби УЦР, була Єврейська соціал-демократична робітничка партія «Поалей-Ціон» («Робітники Сіону»), яка поділяла ідеї як соціалізму, так і сіонізму.

Як і у дореволюційний період, одним з центрів діяльності «Поалей-Ціон» на Півдні України була Одеса, де з початком революції розгорнулася бурхлива робота з розбудови місцевих партосередків. «Поалей-Ціон» Одеси залучила до своїх лав близько 500 членів. Осередки у інших містах Херсонщини були менш чисельними: у Миколаєві та Олександрії вони склалися з декількох десятків осіб.

В Одесі розмістився південний районний центр організації, в зону дії якого входили Херсонська, Таврійська, Бессарабська та Подольська губернії [294, с. 43]. 8–10 липня 1917 р. в Одесі відбулася II Південноросійська партійна конференція «Поалей-Ціон» [122, арк. 24]. У прийнятій резолюції зазначалося, що процес переходу влади до рад робітничих, селянських та солдатських депутатів має йти не насильницьким шляхом, а через передачу влади Всеросійськими Установчими зборами радам [497, с. 165]. Ця резолюція засвідчила полівіння в лавах організації після липневої кризи. А у жовтні 1917 р. в Одесі відбувся з'їзд «Поалей Ціону», на якому обговорювалися питання координації діяльності організації за нових умов [427, с. 44].

Поряд з організаційною роботою в Одесі, поалей-ціоністи вели агітаційно-пропагандистську діяльність, влаштовували заходи з політичного виховання єврейського населення міста. У 20-х числах липня 1917 р. в Одесі відбулися збори та мітинг, організовані «Поалей-Ціон» [190. – 23 июля]. Учасники зібрання заслухали політичну лекцію на тему: «Поалей-Ціон» та національний фонд» [196. – 1917. – 22 июля].

В активну політичну роботу включилися і представники «Поалей-Ціону» Херсону. Вони взяли участь у виборах на Всеросійський єврейський з'їзд, що мав відбутися 28–30 січня 1918 р. Передувало цьому проведення у місті активної агітаційної роботи. На початку січня 1918 р. лектор від «Поалей-Ціону» провів лекцію-диспут на тему: «Всеросійський єврейський союз та завдання європейської демократії» [199. – 1918. – 6 января]. «Поалей-Ціон»

пішла на ці вибори окремим списком. Партія виступала за надання національно-персональної автономії з широкою компетенцією для єврейського народу в Росії [196. – 1918. – 23 январа]. Список від «Поалей-Ціону» отримав третє місце. Єврейські соціалістичні партії (серед них і Бунд та «Поалей-Ціон») на цих виборах набрали разом 25% голосів виборців [196. – 1918. – 27, 31 январа]. Однак, такої підтримки виявилось недостатньо, щоб провести свого представника. В результаті було обрано по одному делегату від двох перших переможців – сіоністів та ортодоксів.

«Поалей-Ціон» у Херсоні проявляла активність і в наступні місяці. Збори організації відбулися в місті на початку лютого 1918 р. [203. – 6/18 лютого].

З початком революції діяльність партії активізувалася і у Катеринославі, однак осередки «Поалей-Ціон» тут були менш потужними, ніж в Одесі. До міської парторганізації Катеринослава входило близько сотні осіб [204. – 17 марта]. В Олександрівську осередок «Поалей-Ціон» налічував 50 чоловік, у Нікополі (Олександрівського повіту) – декілька десятків [513, с. 7–21].

Катеринославські поалей-ціоністи координували роботу місцевих парторганізацій у своєму партійному районі. 1–4 липня 1917 р. у Катеринославі проходила районна партійна конференція «Поалей-Ціон». Підготовча робота відбувалась у червні, коли організаційний комітет звернувся до всіх партійних організацій у Катеринославській, Таврійській, Полтавській, Харківській губерніях та області Війська Донського з пропозицією надіслати на збори своїх делегатів з відповідними мандатами [154. – 20 июня]. На конференцію приїхали 20 делегатів. Було вирішено створити у місті районний комітет організації у складі А. Айзенберга, А. Крючкова, члена ЦК партії З. Абрамовича та ін. [296, с. 111].

Організації «Поалей-Ціон» діяли і в містах Таврійської губернії, зокрема в Бердянську та Каховці (Дніпровського повіту), де налічували по декілька десятків партійців [152. – 16 августа].

Негативно був сприйнятий поалей-ціоністами більшовицький переворот, який ЦК «Поалей-Ціону» засудив у своїй резолюції від 1 листопада 1917 р. [497, с. 229].

Ідеї сїонїзму і соціалїзму поєднували також ЄСРП і ССРП, осередки яких весною – влітку 1917 р. діяли в Одесі, Катеринославі, Олександрівську, Новомосковську та Верхньодніпровську (Катеринославської губ.). Однією з найбільших організацій ССРП у регіоні була Єлисаветградська (Херсонської губ.), що нараховувала більше 250 чоловік [286, с. 42, 43].

З початком революції обидві партії взяли активну участь у політичних процесах, які відбувалися на Півдні. Так, 26 березня 1917 р. в Одесі проведено збори ЄСРП та чисельний мітинг прихильників, на яких були присутні більше 1000 осіб. Обговорювалися партійні питання [182. – 28 марта].

Як вже зазначалося ЄСРП і ССРП, були створені колишніми членами «Поалей-Цїон» на початку ХХ ст. Це сприяло об'єднанню партій у 1917 р. в рамках ОЄСРП. Основним пунктом партійної програми ОЄСРП стала культурно-національна автономія, яка передбачала єврейське самоврядування у питаннях культури, а також охоплювала вирішення соціальних та інших питань. ОЄСРП співпрацювала зі Всесвітньою сїонїстською організацією та контактувала з українськими есерами. Інформація про створення нової партії була опублікована на сторінках місцевих видань [183. – 31 мая].

На противагу Бунду, найкращою формою державного устрою Росії ОЄСРП вважала федеративну республіку, яка складається з областей, розмежованих за етнічним принципом із забезпеченням «національно-персональної автономії». Партія підтримувала український національний рух та його прагнення до впровадження автономії України [497, с. 61].

Розгалужена мережа осередків ОЄСРП, що включала в себе 163 організації, постала в Україні. Є дані про існування ОЄСРП в Одесі, Херсоні, Єлисаветграді, Катеринославі, Олександрівську та ін. містах [123, арк. 55; 199. – 1917. – 21 ноября; 174. – 1 сентября; 191. – 21 мая]. ЦК ОЄСРП надіслала місцевим осередкам у регіоні телеграми (зокрема, Єлисаветградській парторганізації), в яких заявляла про свою підтримку Тимчасового уряду й закликала вступати у коаліційні комітети по охороні революції й підтримати Тимчасовий уряд [174. – 1 сентября].

Діячі ОЄСРП на Півдні України не обмежували свою діяльність лише політичною агітацією та партійною боротьбою, а й займалися гуманітарними питаннями, зокрема наданням допомоги єврейству регіону. Також члени ОЄСРП розробили проект облаштування мережі гігієнічних міських їдалень для найбільшого єврейського населення. У вересні 1917 р. вони звернулися з цим проектом до Одеської міської управи [123, арк. 55].

На Півдні України, поряд з політичними партіями, діяли різноманітні єврейські соціалістичні організації. Є дані про діяльність навесні 1917 р. у Херсоні Тимчасового центрального комітету херсонських єврейських громадських організацій (соціалістичного спрямування) [180. – 29 березня; 196. – 1917. – 11 юня, 2 юля]. У березні 1917 р. у Херсоні проводилася робота по створенню Клубу об'єднаних єврейських соціалістичних організацій [202. – 21 марта]. 4 квітня 1917 р. у Херсоні відбувся мітинг на підтримку утворення Клубу, в якому взяли участь 800 осіб, переважно робітників. Учасники мітингу закликали: «Ми маємо надію, що в цій боротьбі досягнемо пролетарського ідеалу і зможемо творити наше національне самовизначення повсякденною боротьбою за демократизацію всіх євреїв та державних установ» [180. – 9 апреля]. Дата організаційних зборів Клубу переносилася [196. – 1917. – 12 апреля]. І, нарешті, 22 квітня 1917 р. відбулись збори Клубу об'єднаних єврейських соціалістичних партій. Більше 300 осіб учасників зібрання прослухали лекцію на тему: «Класова боротьба проти пролетаріату та буржуазії» [180. – 28 квітня]. При Клубі у червні було відкрито бібліотеку-читальню [199. – 1917. – 17 юня]. Клуб об'єднаних єврейських соціалістичних партій у Херсоні працював і влітку 1917 р.

У Катеринославі 12 березня 1918 р. також відкрився перший єврейський робітничий клуб ім. Б. Борохова. Проведення події було присвячено роковинам революції [163. – 1918. – 12 березня].

З весни 1917 р. на Півдні України проводилася робота по організації демократичних виборів до єврейської общини. Долучились до цього процесу єврейські соціалістичні сили.

Так, в Одесі у «Зверненні до єврейського населення 24 квітня 1917 р.» блок єврейських соціалістичних партій (Бунд, «Поалей-Ціон», СЄРП) разом з єврейською частиною ради робітничих депутатів Одеси заявили, що беруть ініціативу в свої руки по організації виборів до єврейської общини на основі рівного, прямого та таємного голосування. Блок єврейських соціалістичних партій Одеси планувалося розширити за рахунок всіх існуючих єврейських політичних течій, що діяли у місті, а також єврейських громадських організацій. У зверненні містився заклик до демократичного єврейства Одеси терміново розпочати підготовку до демократичних виборів у єврейську общину і провести їх незалежно від виборів до міської думи [183. – 26 апреля].

У Херсоні в листопаді 1917 р. місцевий комітет ОЄСРП проводив активну агітаційну роботу напередодні виборів до єврейської общини. Було підготовлене спеціальне агітаційне звернення до євреїв міста із закликом голосувати за представників «єврейської демократії» [199. – 1917. – 21 ноября]. 21 січня 1918 р. у Херсоні відбулося відкриття єврейської общини, яка підтримала ідею єврейської національної автономії [196. – 1918. – 23 января].

На 11 січня 1918 р. було призначене святкове відкриття Єврейської общинної ради на базі Єврейського об'єднаного комітету, єврейських політичних партій, громадських організацій та культурних установ Миколаєва [109, арк. 9; 196. – 1918. – 9 января].

Підготовча робота по виборах до єврейської общинної ради проводилася і в Єлисаветграді. У липні 1917 р. Південний обласний комітет Бунду прийняв резолюцію, в якій пропонувалося всім організаціям розпочати роботу по створенню місцевих органів культурно-освітньої автономії єврейського народу на місці колишніх єврейських общин на основі загального виборчого права. В Єлисаветграді обласний комітет Бунду пропонував вибори до єврейської общинної ради провести по закінченню виборів до міських дум [174. – 9 июля]. 10 листопада 1917 р. в Єлисаветграді було сформовано комісію по організації виборів до єврейської общинної ради, до складу якої увійшли представники всіх єврейських партій, громадських організацій та установ міста [174. – 23 ноября].

В цілому, вибори до єврейських общинних рад у регіоні засвідчили значний успіх сіоністів. На ст. Лозова (Катеринославська губ.) вони отримали 8 місць з 14. В Олександрії (Катеринославська губ.) за сіоністів проголосувала половина всіх виборців. У Катеринославській єврейській общинній раді сіоністи отримали 24 місця, ортодокси – 10, Бунд – 9, «Поалей-Ціон» – 5. Однак єврейські общинні ради так і не змогли налагодити ефективну роботу [439, с. 17].

Єврейські соціалістичні партії, які діяли на Півдні України, болісно реагували на події, що відбувалися в Петрограді. В січні 1918 р. єврейський соціалістичний блок міської думи Олександрівська прийняв спеціальну декларацію, в якій покладалися надії на українську владу, що має в складні часи «прийти на допомогу єврейської маси. Всі меншини будуть працювати дружньо з демократичною Україною. Шовінізм допускається тільки при самодержавстві, а не в демократичній Україні» [97, арк. 291].

У 1917 р. активізували свою діяльність єврейські політичні партії та організації ліберального спрямування. Так, в Одесі діяла Єврейська народна партія, що нараховувала на червень 1917 р. 500 членів [192. – 10 мая]. Як зазначає В. Гвоздик, соціальну базу організації склали представники великої промислової та торгівельної єврейської буржуазії [294, с. 43]. Представники єврейської інтелігенції об'єдналися в лавах Єврейської національно-демократичної партії, що діяла в Одесі [191. – 4 июня]. Ця партія посідала проміжне місце між єврейськими сіоністами та Єврейською народною партією [296, с. 111].

Ліберальні погляди були популярними і серед «євреїв-хліборобів». На сторінках видання «Известия Херсонского уездного земства» 13 серпня 1917 р. була опублікована цікава стаття-звернення євреїв-хліборобів колонії Нагартавь Херсонського повіту, які позиціонували себе як «помірковані елементи єврейства». Автор аналізує спектр єврейських політичних сил: «Ми, євреї, тепер стоїмо на роздоріжжі: три шляхи – правий, середній та лівий. На правому шляху поставлено прапор з девізом «Мертві керують живими», тобто у всьому керуватися настановами старини; на лівому – «Відречемось від старого світу!»...

Підемо по середньому шляху: не відмовляючись від традицій наших предків, докладемо всіх зусиль, щоб дорога нам батьківщина наша, Росія, була вільна, сильна, єдина і неподільна..., в широкій автономії окраїн ми бачимо запоруку благополуччя всієї нашої великої держави... Ми прагнемо національного самовизначення, націоналізації нашої школи в дусі заповітів наших предків» [179. – 13 августа].

Значного розвитку на Півдні України набув сіоністський рух, центрами якого у регіоні були Одеса, Херсон, Миколаїв, Єлисаветград, Катеринослав, Олександрівськ, Мелітополь, Бердянськ та ін. [513, с. 7–21; 290, с. 28]. Реакція сіоністських організацій Півдня України на повалення царату була позитивною. Вони підтримували скасування релігійного та національного гніту, демократичні зміни, що проголошувалися. З початком революції регулярно проходили багатотисячні мітинги, маніфестації та збори, організовані сіоністами регіону. 11 березня 1917 р. відбувся сіоністський мітинг в Одесі [191. – 14 марта]. Невдовзі 19 березня 1917 р. проведено черговий мітинг сіоністів міста, який зібрав 2000 осіб. У резолюції зборів зазначалося: «Сіоністи Одеси вітають російську свободу, що має забезпечити самовизначення усіх народностей, які живуть у Росії, та висловлюють впевненість, що єврейський народ не заспокоїться доти, доки не досягне громадянської, політичної та національної свободи в усіх країнах світу та національної державної незалежності у Палестині» [427, с. 43]. Одеський міський сіоністський комітет видав листівку, в якій виклав позицію щодо подальшої діяльності у нових умовах. Вітаючи зміни після Лютневої революції, автори листівки закликали брати приклад з народів Литви, України, Білорусії, котрі почали процес розбудови власних держав. В той же час, сіоністи застерігали євреїв від розпорошення по новоутворених країнах. Вони вважали безперспективним розбудову єврейського життя у діаспорі, розглядаючи його лише як підготовку до еміграції у Палестину [427, с. 51]. В Одесі виходив сіоністський тижневик «Єврейская мысль».

Поряд із сіоністськими комітетами на Півдні України були представлені місцеві осередки найбільших молодіжних сіоністських організацій «Цейрей-

Ціон» («Молодий Сіон») і «Геховерь» («Товариш»). У роботі «Цеірей-Ціон» активну участь брала єврейська молодь. Організація розглядала сіонізм як рух всенародний і надкласовий, що ставить собі за мету створення «на здорових соціальних засадах національного політичного центру в Палестині» [173. – 15 июля]. Початок революції активізував роботу і цієї організації. 11–13 березня 1917 р. ЦК «Цеірей-Ціон» провів нараду з представниками деяких губернських організацій, на якій було вирішено організувати районні комітети у Москві, Саратові, Ростові-на-Дону, Києві, Одесі, Катеринославі та ін. містах [296, с. 111]. Це сприяло розбудові осередків товариства на місцях. На початку квітня 1917 р. місцевий осередок «Цеірей-Ціон» в Одесі на чолі з Т. Рабіновичем нараховував близько 500 членів [427, с. 37].

У травні 1918 р. в Одесі (вже за Гетьманату П.Скоропадського) відбулися збори ради представників районних комітетів «Цеірей-Ціон», підготовка до яких проходила в останні дні існування УЦР. Збори зібрали представників Херсону, Миколаїва, Єлисаветграду, Катеринослава, Києва, Умані та інших міст України й пройшли з великим піднесенням. Обговорювалися плани щодо проведення наступного з'їзду «Цеірей-Ціон» в Україні [203. – 28 мая]. В Одесі діяв осередок й іншої сіоністської молодіжної організації. Так, у березні 1918 р. організована при одеському товаристві «Геховерь» палестинська комісія вирішила об'єднати всі сіоністські організації Одеси. Комісія розпочала друк мап Палестини [203. – 20 марта].

Початок революції привітали сіоністи Херсону. 3 березня 1917 р. відбувся стихійний мітинг сіоністів міста. Спочатку були заплановані організаційні сіоністські збори в приміщенні музичного училища Херсону. Однак внаслідок присутності багаточисельної публіки (більше 500 осіб), зібрання вилилось у грандіозний мітинг. Оратори вітали революцію, обговорювалися напрямки сіоністської роботи в Росії та Палестині [202. – 22 марта]. Херсонський сіоністський комітет планував взяти участь у святкуванні дня «свободи та праці 1 травня» [202. – 10 апреля].

Місцеві сіоністи взяли участь у роботі Всеросійського сіоністського з'їзду. На 16 травня 1917 р. сіоністи Херсону запланували збори для обрання

делегатів від херсонської організації на названий з'їзд у Петрограді, що мав відбутися 24–30 травня 1917 р. З 2 тисяч шекелодавців (тих, хто сплатив членські шекелі і, відповідно, мав право брати участь у виборах делегатів на з'їзд) планувалось обрати 6–8 представників [198. – 11 мая]. Роботі зазначеного з'їзду була присвячена низка заходів, організованих сіоністами Херсона. У день відкриття Всеросійського сіоністського з'їзду у Петрограді 24 травня 1917 р. відбувся черговий багаточисельний сіоністський мітинг (близько 2 тис. осіб), організований Херсонським міським сіоністським комітетом та Херсонською сіоністською організацією [196. – 1917. – 24 мая]. А у середині червня 1917 р. у Херсоні пройшов парад зібрань та мітингів євреїв-сіоністів. 10 червня відбулись сіоністські мітинги агітаційної секції при Херсонському міському сіоністському комітеті та Херсонській сіоністській організації. Наступного дня перед сіоністами виступив представник Херсонської сіоністської організації з докладом про Всеросійський сіоністський з'їзд [196. – 1917. – 10 июня]. Цій же тематиці був присвячений доклад делегата Всеросійського сіоністського з'їзду, зачитаний 17 липня 1917 р. на зборах робітничої сіоністської організації Херсону [198. – 17 июля]. Влітку 1917 р. продовжило свою роботу Сіоністське бюро Херсону.

Місцеві сіоністи проводили й інші заходи по вихованню національної свідомості єврейства Херсону. На зібранні Херсонського міського сіоністського комітету 23 липня 1917 р. були заслухані доповіді на тему: «Сіонізм та боротьба за національні права євреїв у діаспорі» [196. – 1917. – 22 июля], «Цейрей-Ціон» та його відношення до організацій в Палестині та єврейського робітництва» [196. – 1917. – 25 июля]. Аналогічні заходи проводилися і наступного року. Сіоністи Херсону, Херсонський союз євреїв-воїнів та Херсонський комітет Бунду на початку 1918 р. провели збори, присвячені влаштуванню Палестинського тижня у Херсоні. Були присутні представники сіоністських організацій «Цейрей-Ціон», Мізрахі, «Поалей-Ціон», «Геховерь», «Гистадрут» та ін. [196. – 1918. – 17 января].

Сіоністи Херсону взяли участь у виборах кандидатів до Всеросійського єврейського з'їзду 28–30 січня 1918 р. Вони пішли на вибори окремим списком і

перемогли, набравши найбільше голосів виборців: 1640 осіб з 4200 [196. – 1918. – 23, 27, 31 января]. В результаті було обрано делегата на Всеросійський єврейський з'їзд саме від сіоністів міста [196. – 1918. – 31 января].

У процесі своєї діяльності представники сіоністських організацій Херсонщини зіткнулися з низкою проблем, зокрема браком фінансів. Так, сіоністи с. Новогеоргіївки, що на Херсонщині, звернулися до зборів представників земств, громадських організацій та політичних партій Херсонської губернії, які відбулися 29–30 червня 1917 р. в Одесі з проханням надати їм 25 тис. руб. на відкриття клубу, бібліотеки та позашкільну освіту. На зборах розподілялися 500 тис. руб., асигнованих Херсонськими губернськими земськими зборами на культурно-освітні заходи в умовах підготовки виборів до Всеросійських Установчих зборів [133, арк. 19]. Однак гроші сіоністам надані не були.

У Херсоні діяли молодіжні сіоністські організації. Існував місцевий осередок «Цейрей-Ціон», що на початку квітня 1917 р. нараховував 200 осіб [427, с. 37]. Перші організаційні збори «Цейрей-Ціон» у місті відбулися 16 квітня 1917 р. [202. – 10 апреля]. Місцеві осередки продовжували працювати і на початку 1918 р. У Херсоні «з метою підняття сіоністської свідомості» члени «Цейрей-Ціон» розпочали організацію теоретичних сіоністських гуртків [203. – 25 марта]. У січні 1918 р. зусиллями «Цейрей-Ціон» та Херсонської позафракційної сіоністської організації відкрито курси єврейської мови, літератури та історії [196. – 1918. – 13 января]. Також у Херсон існували осередки сіоністських організацій учнів та студентів «Геховерь» та «Гистадрут», при яких працювали курси єврейської мови [196. – 1917. – 4 июня].

Досить стрімко збільшувалися лави сіоністів у Миколаєві. Місцевий осередок «Цейрей-Ціон» на початку квітня 1917 р. нараховував близько 250 осіб [427, с. 37].

Катеринославські сіоністи, як і до початку революції, відігравали провідну роль у відповідному русі на Півдні України. 26 березня 1917 р. у Катеринославі відбувся багаточисельний мітинг сіоністів. Учасники зборів

вітали демократичну революцію [173. – 29 марта]. 4–6 квітня 1917 р. у Катеринославі відбувся з'їзд сіоністських організацій Катеринославської, Таврійської та Подільської губерній. На з'їзд з'їхалося 64 делегати для обговорення подальшої роботи в «оновленому суспільстві» [189. – 27 квітня]. Була прийнята резолюція щодо питань національно-територіальної автономії та розбудови національної школи [427, с. 44]. Представники молодіжних сіоністських організацій також мали значний вплив на Катеринославщині, де діяли осередки «Цейрей-Ціон». Лідером організації у Катеринославі був І. Певзнер. У квітні 1917 р. у місті працював районний комітет «Цейрей-Ціон», в поле діяльності якого входило 30 осередків Катеринославської, Таврійської, Полтавської, і частково Херсонської губерній [168. – 2 июня; 294, с. 43].

9–11 липня 1917 р. у Катеринославі відбувся з'їзд «Цейрей-Ціон», на якому були присутні делегати від Катеринославської, Херсонської, Таврійської і Полтавської губерній. На з'їзді вирішувалися організаційні питання. Було обрано районний комітет у складі Є. Митліна, Т. Певзнера, Т. Ритова, Л. Якобсона, І. Ідельсона та ін. [296, с. 111].

Сіоністи висловили своє ставлення і до українського руху. 27 жовтня 1917 р. на засіданні Катеринославської міської думи сіоністи виступили із заявою на підтримку боротьби українського народу за національне самовизначення – автономію України [94, арк. 186 зв.]. 2 грудня 1917 р. відбувся мітинг сіоністів Маріуполя, організований місцевим комітетом сіоністської організації. Від очевидця подій: «Аудиторія була переповнена. Новина про обіцянку надати євреям Палестину зібрала і старих, і молодих. Виступали керівники місцевих організацій сіоністів Д. Ваклер, І. Вакслер, П. Завельський, а також представники Бунду та «Поалей-Ціон» [185. – 6 декабря].

У період УЦР євреї регіону брали участь у роботі не лише політичних партій та організацій. Утворювалися різноманітні єврейські неполітичні організації, професійні групи, діяльність яких сприяла зростанню національної свідомості єврейства. Сіоністи регіону активно включилися у цю роботу.

Євреї Півдня України розгорнули активну діяльність по забезпеченню прав євреїв у галузі освіти та культури. Функціонували єврейські навчальні заклади [198. – 1, 16 июля; 202. – 15 апреля; 196. – 1917. – 22 апреля, 1, 17 августа; 417, с. 371]. Процеси самоорганізації охопили як євреїв-вчителів регіону [196. – 1917. – 22 марта; 194. – 5 мая, 21 июня; 203. – 23 лютого], так і єврейську молодь. В Одесі, Херсоні, Катеринославі та інших містах були створенні спілки єврейської учнівської молоді та подібні молодіжні організації [427, с. 44; 196. – 1917. – 23 апреля].

Серед єврейської молоді користувалися популярністю сіоністські ідеї [179. – 13 августа]. Поряд з осередками великих молодіжних товариств «Геховерь» і «Цеірей-Ціон», у регіоні існували місцеві молодіжні об'єднання. У Катеринославі діяла сіоністська молодіжна організація (близько 300 осіб). Також сіоністські молодіжні організації працювали в єврейських колоніях Херсонської губернії: Березовській та Добрій [296, с. 110].

В Одесі відбувся Перший з'їзд сіоністської учнівської молоді Півдня Росії. Делегати з'їзду висловилися за те, щоб вважати «єдиною нашою національною мовою – мову єврейську (біблійну) [427, с. 45].

У регіоні діяли і єврейські організації культурно-просвітницького спрямування [190. – 1 июля; 196. – 1917. – 5 ноября; 118, арк. 1, 4, 9], які утримували бібліотеки, дешеві їдальні, надавали матеріальну допомогу, зокрема і політичним організаціям, займалися благодійністю [202. – 28 марта; 198. – 6 июня; 96, арк. 22, 23]. Єврейська спільнота гуртувалася також навколо єврейських театральних труп [198. – 16 июля; 199. – 1918. – 4, 5 января], Одеської єврейської національної консерваторії [198. – 9 июля], на базі якої діяли історико-літературний відділ з курсами єврейської мови, історії та літератури [190. – 2 июля].

Окремим аспектом діяльності стало об'єднання у регіоні воїнів-євреїв [330, с. 9]. Обмеження євреїв в армії обговорювалося на сторінках місцевої преси [179. – 20 июня]. Сіоністи активізували свою роботу в армійських частинах Одеси. На першотравневій демонстрації були присутні 400 солдатів-сіоністів Одеси [296, с. 110]. Проводилася робота по організації союзу воїнів-

євреїв [176. – 9 апреля, 24 декабря; 175. – 30 августа]. У січні 1918 р. в Одесі було сформовано 1-й єврейський національний полк «для захисту єврейських інтересів» та для боротьби з єврейськими погромами [196. – 1918. – 18 января].

Водночас, на Півдні України сіоністи вели гуманітарну роботу з надання допомоги євреям-солдатам. Так, Одеська військова сіоністська організація разом з Одеським відділом організації «Геховерь» влаштували 1 серпня 1917 р. у Драматичному театрі вечір-мітинг на користь євреїв, що постраждали в Румунії [121, арк. 109].

Однією з трагічних сторінок для єврейського руху на Півдні України стали погроми [481, с. 159, 163; 176. – 1918. – 4 июня; 203. – 28 лютого]. Влада всіма силами намагалася їх зупинити [110, арк. 81; 162. – 1918. – 6 марта; 176. – 1918. – 18 апреля]. Аналіз архівних матеріалів підтверджує, що учасників єврейських погромів або тих, хто «підбурював населення до насильницьких дій проти євреїв» заарештовували [60, арк. 1–3; 59, арк. 1, 1 зв.]. Заходи по захисту від єврейських погромів обговорювалися на засіданні Катеринославської міської думи 18 вересня 1917 р. [1, арк. 95 зв.].

Центральна влада також намагалася запобігти єврейським погромам. У місцевій пресі було надруковано звернення від Генерального Секретаря з єврейських справ до єврейського населення України, яке містило заклик «не втрачати духу» та запевнення в тому, що влада не допустить в межах української території ніяких заворушень та єврейських погромів [199. – 1918. – 14 января]. «З української сторони повинно робитися все для нейтралізації й викорінення антисемітизму, що раптом прокинувся останніми часами, підігрітий вульгарним націоналізмом, з одного боку, з другого – загострений участю євреїв в більшовицьких ексцесах», – писав М. Грушевський [147, с. 42].

Отже, в період Центральної Ради сіоністи регіону брали участь в роботі не тільки політичних партій та організацій, а і громадських організацій. Їх діяльність сприяла зростанню національної свідомості єврейства. Євреї Півдня України протягом березня 1917 – квітня 1918 рр. розгорнули активну діяльність по забезпеченню своїх прав у галузі освіти та культури. Ряд організацій було створено сіоністами. Толерантне ставлення єврейських політичних партій та їх

лідерів до українського руху не завжди точно відбивали настрої єврейського населення і сіоністів зокрема. Наведені факти дозволяють констатувати, що ставлення єврейського населення до української державності було неоднозначним. На містечковому рівні проросійські настрої і несприйняття українського руху були сильнішими, ніж на рівні партійних організацій. З іншого боку, інколи важко було знайти компроміс в самій єврейській спільноті, адже існували протиріччя, наприклад, між сіоністами та єврейськими соціалістами. Загалом, слід зазначити, що сіоністський рух потужно розвивався в південноукраїнському регіоні. У цілому, сіоністи підтримали Українську революцію, а за доби Центральної Ради змогли скористатися створеними політичними умовами та широко заявити про свої ідеологічні та політичні вимоги, як серед єврейської спільноти, так і на політичній арені Півдня України [575, с. 139].

Таким чином, єврейський рух у південноукраїнському регіоні був репрезентований досить широким спектром громадсько-політичних сил. На Півдні діяли численні осередки єврейських соціалістичних партій (Бунд та «Поалей-Ціон», а ССРП, ССРП, згодом ОЄСРП, – поєднували ідеї соціалізму та сіонізму). Головними конкурентами єврейських соціалістів виступали сіоністи, які традиційно користувалися значними впливом у регіоні. На Півдні були представлені поодинокі осередки Єврейської народної партії (ліберального спрямування). Подібно до загальноросійських громадсько-політичних сил, єврейські партії та організації у південноукраїнському регіоні за доби УЦР приділяли значну увагу агітаційно-пропагандистській, організаційній і видавничій роботі. Поширення набула і культурно-просвітницька діяльність серед єврейського населення регіону: створювалися різноманітні освітні курси, зокрема при молодіжних сіоністських організаціях, влаштовувалися лекції та семінари з метою національного і політичного виховання. Було здійснено низку кроків щодо реалізації на місцях ідеї національно-культурної автономії. З цієї метою в регіоні на нових демократичних засадах були проведені вибори до єврейської общини. Представники єврейських громадсько-політичних сил також брали активну участь у роботі міських дум і місцевих рад.

3.4. Участь польських політичних партій та груп у південноукраїнському регіоні

Активними учасниками революційних процесів на Півдні України за доби УЦР стали представники польської громадськості.

Проросійських політичних симпатій поляки не проявляли [379, с. 9]. Поляки не були зацікавлені у збереженні єдиної Росії в межах колишньої імперії, навіть якщо вона стане демократичною федеративною державою, оскільки це суперечило задекларованим прагненням відновити незалежну Польщу. Тому утворення чи то незалежної, чи то автономної України, з тактичних міркувань, на той час було не менш вигідно полякам, аніж українцям. По-перше, це вело до послаблення позицій Росії, а по-друге, могло спричинити включення частини українських земель до складу Польщі [276, с. 156].

Польський рух, попри наявність у ньому різноманітних течій і напрямків, зберігав єдність у своєму прагненні відродження Польської держави. Водночас, більшість лідерів польського руху на Наддніпрянщині навесні 1917 р., відстоюючи ідею незалежності Польщі, підтримали український рух. Про це заявив І. Волошиновський на Українському Національному конгресі від імені ПВК [497, с. 61]. Відповідно, у березні – жовтні 1917 р. поляки були схильні до сприйняття національно-визвольного руху українців [531, с. 368]. Вони взяли активну участь у березневій демонстрації українців у Києві [232, с. 48, 49].

2–7 липня 1917 р. у Києві відбувся з'їзд делегатів польських союзів, організацій і товариств на Україні. На з'їзд прибули делегати від 170 організацій, серед них і з південноукраїнського регіону. В резолюції з'їзду зазначалося, що на даний момент найважливішим прагненням поляків повинно «бути утворення об'єднаної Польщі з виходом до моря». На з'їзді була прийнята резолюція по українській справі, яка містила пункт: «З'їзд делегатів польських організацій на Русі вітає стремління братнього українського народу до політичного визволення і заявляє, що поляки, почувуючи себе корінними громадянами цього краю, готові допомагати в улаштуванні основ життя

українського народу із забезпеченням прав меншостей польського народу на Україні». В резолюції з аграрного питання наголошувалося на необхідності збереження приватної власності на землю [327, с. 198, 199].

Події осені 1917 р. стали своєрідним екзаменом як для польської, так і інших національних меншин – З'їзд народів Росії, більшовицький переворот у Петрограді, проголошення III Універсалом УНР.

Аналізуючи позицію поляків на З'їзді народів Росії, О. Реєнт та Б. Андрусин визнають, що поляки з ППС ставили питання перед українською делегацією про самостійність України, твердячи, що вони таким способом думають захистити свої меншини від Росії [470, с. 11].

28 жовтня – 2 листопада 1917 р. у Києві (після більшовицького перевороту в Петрограді) відбулася друга конференція ППС (ф. р.) в Україні, на якій була представлена Одеська організація. Конференція висловила за те, щоб УЦР взяла всю повноту влади в Україні [276, с. 150–161].

III Універсал польські організації, що репрезентували в УЦР польську меншину, зустріли неоднозначно. Цей факт пояснюється тим, що заможну частину поляків лякала перспектива ліквідації приватної власності на землю [232, с. 398]. Водночас польські організації продовжували вимагати від УЦР негайного вироблення і втілення у життя спеціального законопроекту про забезпечення національно-культурних інтересів польської людності на правах автономії.

* *

*

Поляки, що мешкали у південноукраїнському регіоні, радо привітали повалення самодержавства.

У березні 1917 р. на сторінках південноукраїнської преси публікувалися відозви до поляків від Тимчасового уряду: «Прийміть же, браття-поляки, братську руку, яку простягає вам вільна Росія» [188. – 22 марта]. 18 та 25 березня 1917 р. відбулися польські мітинги у приміщенні Римо-католицького благодійного товариства у Херсоні. Зібрання підтримали прагнення

новоствореної УЦР до демократизації суспільного життя [196. – 1917. – 25 марта]. А 13 квітня поляки зібралися на мітинг в Одесі [161. – 14 (27) апреля].

За доби УЦР на Півдні України значного розвитку набула робота польських партій і громадсько-політичних організацій. У 1917 р. у регіоні діяли переважно польські політичні партії та організації соціалістичного спрямування. На Півдні польський демократичний рух не отримав належного поширення. Факти діяльності ПДЦ у регіоні відсутні. Відомо лише про діяльність польських демократичних клубів у Катеринославі та Одесі [460, с. 96].

Польський соціалістичний рух в Україні був розколотий на декілька частин. Найрадикальнішою лівою організацією була СДКПіЛ під керівництвом К. Томашевського, І. Фіолека, Я. Копчинського, Я. Гжеляк-Вісмута. Між лютим і жовтнем 1917 р. в Україні існувало 14 місцевих груп СДКПіЛ, які діяли спочатку самостійно, та з часом увійшли до об'єднаних організацій РСДРП на правах автономії [296, с. 112]. Партійні осередки СДКПіЛ діяли в Одесі, Миколаєві, Катеринославі, Олександрівську, Єлисаветграді та ін. містах регіону [176. – 1917. – 10 июня; 312, с. 21]. Катеринославську організацію очолювали А. Венделовський (Карський) та Ю. Шпаковський.

Кількісний склад партійних осередків СДКПіЛ був незначним. Так, у Миколаївській організації на початку літа 1917 р. нараховувалось 60 осіб, у Єлисаветградській – 15 [296, с. 112].

Ближче до центру політичного спектру перебувала ППС (ф. р.), яка мала осередки в Одесі, Катеринославі, Луганську [433, с. 72]. Її очолювали К. Домославський, Я. Лібкінд, В. Корсак. ППС (ф. р.), пропагувала загальнопольські інтереси, з-поміж інших ідею розбудови польської держави, підтримувала політику УЦР щодо національних меншин [296, с. 113].

В Одесі, Катеринославі, Олександрівську, Бердянську та Єлисаветграді також існували організації ППС (л.), що дотримувалась поміркованих соціалістичних позицій. Очолювали її Б. Івінський, В. Матушевський, Я. Бялогородський. Як і ППС (ф. р.), ППС (л.) була розколота на пробільшовицький табір та прихильників УЦР [489, с. 186; 124, арк. 549].

На думку Т. Вінцковського, польські соціалістичні партії лівого спрямування (навіть близькі за поглядами до РСДРП(б)) не потрапили у повну ідеологічну залежність від ліворадикальних партій, а сповідували скоріше ідеї західноєвропейської соціал-демократії. Проявилось це і в ставленні до національного питання [276, с. 154]. Польські соціалісти розглядали українців як природних союзників проти російського імперіалізму [273, с. 23; 274, с. 99]. В. Гвоздик зазначає, що пануючою ідеологією для більшості поляків, стала соціалістична ідеологія російських меншовиків та есерів [296, с. 112]. Однак, події жовтня 1917 р. позначилися і на польських соціалістичних силах. У жовтні–листопаді 1917 р. активізувався процес більшовизації ППС (ф. р.), ППС (л.) та СДКПіЛ [461, с. 108].

В Україні, зокрема і на Півдні, діяла значна кількість польських громадських об'єднань, більшість з яких виникла тут у роки війни. Задля кращої її координації у березні 1917 р. утворили ПВК – Об'єднання польських організацій Русі. Він відразу ж узяв на себе повноваження виступати від імені усієї польської людності в Україні. Діяльність ПВК була поширена і на Південь України. З березня 1917 р. організація діяла у Катеринославі та Одесі [193. – 14 марта; 124, арк. 549].

Поряд з польськими партіями, у південноукраїнському регіоні набула поширення роботах різноманітних місцевих польських організацій, зокрема соціалістичного спрямування.

У регіоні існували польські робітничі товариства соціалістичного напрямку. Осередок Польського соціалістичного об'єднання, утвореного 7 березня 1917 р. на зібранні комітету польських робітників у Харкові, існував в Одесі. На початок літа 1917 р. одеський осередок налічував 1000 осіб, переважна більшість яких не належала до жодної партії [276, с. 155].

29 березня 1917 р. в Одесі був створений ПРС, до складу якого входило більше 600 осіб, головним чином поляки-робітники [121, арк. 6; 191. – 28 марта]. Одразу після створення ця організація стала активним учасником громадського життя у місті [124, арк. 549]. Чергові збори ПРС, присвячені

вирішенню поточних питань, планувалися на 16 квітня в приміщенні «Odeski Dom Polski», з яким тісно співпрацював Союз [161. – 14 апреля].

ПРС, подібно ППС, виступав за незалежність та єдність демократичної Польщі та на захист інтересів робітничого класу [121, арк. 7]. На такій ідейній основі Союз об'єднував поляків різних політичних поглядів. Це і спричинило у червні 1917 р. розкол організації на Польський соціалістичний робітничий союз, наближений до ППС (л.), і Польський народно-соціалістичний робітничий союз «Srojnza» («Спуйня»), наближений до ППС (ф. р.) [568, с. 128].

У програмі Польського соціалістичного робітничого союзу зазначено, що «союз вважає себе частиною всесвітнього пролетаріату, ставить своїм завданням перебудову капіталістичного устрою на соціалістичних основах». Організація виступала за право націй на самовизначення і незалежну Польську демократичну республіку з однопалатним парламентом, що має обиратися раз на два роки. У програмі також містилися вимоги демократичних прав та свобод громадян, «загального, рівного, таємного голосування по досягненню 20-річного віку» [122, арк. 28, 28 зв.]. Польський соціалістичний робітничий союз проводив активну громадську роботу у місті. На вересень 1917 р. було заплановано мітинг Союзу [205. – 30 июля], а на 31 грудня – чергові загальні збори цієї організації [164. – 28 декабря].

Програмні документи Польського соціалістичного робітничого союзу і Польського народно-соціалістичного робітничого союзу «Srojnza» («Спуйня») свідчать про спільність багатьох політичних положень. Головна розбіжність полягала у питанні членства. До Польського соціалістичного робітничого союзу мали входити лише соціалісти. Натомість лави «Спуйні» могли поповнюватись представниками різних партій або навіть безпартійними [122, арк. 36].

В. Гвоздик наводить дані про існування соціалістичних об'єднань польських робітників у Катеринославі, Олександрівську, Олександрії і Кам'янському. У серпні 1917 р. в Олександрійській організації було 381, а у Кам'янській – 417 осіб [176. – 1917. – 10 июня; 169. – 8 июля; 296, с. 110].

Соціалістичні групи існували у середовищі польських організацій біженців, що діяли як в Одесі, так і в інших містах Півдня України ще з часів Першої світової війни [125, арк. 1; 183. – 31 мая].

На Півдні України діяли молодіжні польські організації. Пропаганда ідей незалежності Польщі стала основною формою роботи Одеського осередку ZET (Zwizek Miodrej Polski) – польської студентської організації політичного характеру, що виникла ще до революції 1917 р. [624, с. 314].

Соціалістичні ідеї набули популярності і серед польських військових. 15 серпня 1917 р. в Одесі відбулися збори (300 осіб) Польського революційного воєнного клубу (більшовицького характеру). Учасники зібрання висунули протест проти організації польської армії: «У намаганнях сформувати польську армію... клуб вбачає змову проти майбутніх основ народовладдя в незалежній Польщі» [205. – 17 августа]. Є дані про діяльність Польського революційного воєнного клубу в Одесі у вересні 1917 р. [124, арк. 549].

На Півдні України діяли польські об'єднання, близькі до польських ліберальних сил. У Катеринославі організовано польський демократичний клуб, представник якого брав участь у роботі губернського з'їзду селянського союзу у Катеринославі, що відбувся 11 червня 1917 р. Свою промову він виголосив українською мовою [186. – 13 июня].

У регіоні діяли й інші польські громадсько-політичні організації. За найшвидше об'єднання з Польщею виступали Польський союз незалежності, створений у Катеринославі у травні 1917 р. [177. – 8 июня], та Миколаївська польська секція, що діяла ще з дореволюційних часів [296, с. 112].

У революційні роки в Одесі продовжували функціонувати польські культурно-просвітницькі організації: Товариство «Odeski Dom Polski» [337, с. 236], польське товариство «Ognisko» та ін. Як і на передодні революції, на діяльність «Odeski Dom Polski» справляли суттєвий вплив представники ППС. Зокрема, 10 грудня 1917 р. в Одесі в помешканні товариства відбулося урочисте святкування 25-річчя ППС [111, арк. 1, 4]. Значну роботу в Одесі вело «Ognisko». 12 квітня 1917 р. на засіданні товариства «Ognisko» відбулися збори шкільної секції, скликані за дорученням ПВК. На зібранні розглядалися

питання розбудови польської школи «з вищих ступенів до нижчих» [161. – 14 апреля].

ПВК разом із польським учительським союзом виступили з ініціативою проведення літніх загальноосвітніх курсів, що мали на меті «дати ті знання польському вчителю, які повинні поставити польську школу всіх ступенів на найвищий рівень вимог сучасної педагогіки» [161. – 14 апреля]. 14 квітня у «Домі Польському» відбувся концерт, кошти від якого пішли на організацію в Одесі літніх курсів.

У південноукраїнському регіоні відкривалися польські навчальні заклади з польською мовою викладання. Активну роботу в цьому напрямку проводило товариство «Польська Шкільна Матиця в Одесі» [112, арк. 1, 5, 30].

Події кінця 1917 р. – початку 1918 р. позначилися на діяльності південноукраїнських польських партій і організацій. Ставлення польських політичних партій та організацій до більшовицького перевороту і курсу на проголошення радянської влади в УНР було неоднозначним. Більшовиків підтримали ППС (л.) та ППС (ф. р.). Остання сприймала більшовицький Раднарком законним, хоч і тимчасовим, урядом усієї колишньої Російської імперії. Праві течії цих партій та ПВК посіли антибільшовицьку позицію. СДКПіЛ наприкінці 1917 р. визнавала авторитет УЦР: «Ми визнаємо Центральну Раду як уряд України» [489, с. 198]. В той же час в Одесі СДКПіЛ, яка налічувала 500 чоловік, під час боїв між УЦР і більшовиками, виступила на боці останніх [347, с. 8]. А у грудні 1917 р. в Одесі було створено Польський комісаріат, що мав виконувати декрети РНК Росії, які стосувалися польських справ. Щоправда Комісаріат було ліквідовано через небажання частини польських партій співробітничати з новою владою, бо «більшовики вбачали вирішення національного питання лише в руслі класової боротьби» [276, с. 159].

Неоднозначною була позиція польських політичних сил щодо припинення війни. Представники ППС виступили проти підписання Брестського мирного договору, заявляючи, що це – смертельний вирок для революції [110, арк. 61, 62].

Отже, незважаючи на малочисельність, польська громада стала активним учасником революційних подій на Півдні України. У регіоні домінували

польські соціалістичні сили. Поряд з польськими соціалістичними партіями – ППС (л.), ППС (ф. р.), СДКПіЛ, на Півдні діяли місцеві соціалістичні об'єднання, до прикладу ПРС, «Srojnza» та ін. Діяльність польських лібералів не набула поширення у регіоні. В умовах революції продовжували свою роботу польські культурно-просвітницькі організації – «Ognisko» в Одесі, «Odeski Dom Polski» та ін. У південноукраїнському регіоні польські громадсько-політичні сили проводили численні організаційні заходи, спрямовані на розбудову власної організаційної мережі. Значна увага приділялась культурно-просвітницьким акціям, метою яких було збереження та розвиток мови і культури поляків Півдня.

3.5. Діяльність німецькомовної та інших національних меншин та політичне життя Півдня України в роки Центральної Ради

Політична атмосфера в умовах розвитку Української революції позначилася на житті німецькомовного населення. Особливості цього процесу яскраво простежуються на прикладі Півдня України як ареалу їх компактного проживання.

З березня 1917 р. німецькомовне населення, серед них і меноніти, які були прихильниками ліберальних ідей, стали активними учасниками політичного життя України, виступаючи на захист своїх національних прав і свобод [116, арк. 126; 429, с. 17]. Вони привітали початок революції, однак їхнє ставлення до української влади було неоднозначним. Німецькомовна меншина досить позитивно зустріла III Універсал УЦР, який проголошував надання національним меншинам повних прав громадянина з правом самоуправління в національних питаннях. Водночас, їх непокоїло питання націоналізації землі [234, с. 97]. Взаємини УЦР і німецькомовного населення суттєво погіршилися після проголошення IV Універсалу та прийняття нового земельного закону [233, с. 103].

Підписання Брест-Литовського мирного договору 1918 р. призвело до внутрішнього розколу у середовищі німецькомовної національної групи.

Частина німців продовжувала підтримувати запропоновану УЦР національно-персональну автономію. Натомість інша більш чисельна група німецькомовної меншини виступала за створення на території Півдня України національного державного утворення під протекторатом Німеччини [514, с. 171].

* *
*

Розглянемо політичну діяльність німецькомовної національної меншини на Півдні України в добу УЦР. Німці-колоністи та меноніти, як і представники інших національних груп України, що зазнавали утисків з боку царської влади, з ентузіазмом сприйняли Лютневу революцію, сподіваючись на кардинальну зміну урядової політики щодо них. 20 березня 1917 р. за підписом волосного старшини В. Шмідта на ім'я Голови Ради Міністрів князя Львова надійшла телеграма із вітаннями до Тимчасового уряду від імені Молочанського волосного сходу менонітів. У ній зазначалося: «Ми готові всіляко підтримувати Вас, борців за волю народів, у справі влаштування нашої великої Батьківщини на засадах свободи, рівності та братерства!» [236, с. 225; 517, с. 122].

Як і інші національні групи, німецькомовна етнічна спільнота з весни 1917 р. активно долучилась до процесу громадсько-політичної самоорганізації. Так, на заклик Тимчасового уряду до народів Росії взяти участь в побудові нової демократичної держави відгукнулись німці Одеси. 17 березня 1917 р. громадські діячі провели перші збори, вирішивши об'єднати свої зусилля у союзі задля просування своїх політичних вимог. З цією ж метою вже 28 березня 1917 р. відбулись другі збори німців, на яких одногolosно було висунуто пропозицію про створення Всеросійського союзу руських німців з місцевими та повітовими відділами.

Схожі процеси відбувалися в інших регіонах імперії. Навесні 1917 р. у Москві та Петрограді були створені організаційні центри з метою скликання Всеросійського з'їзду російських німців. Такі осередки виникли і у південноукраїнському регіоні – ареалі найбільшого зосередження німецькомовного населення Російської імперії. Таким чином, Південь України перетворювався на політичний центр німецького національного руху. Так, 14–

16 травня 1917 р. в Одесі було скликано Перший Всеросійський з'їзд російських німців, на який прибуло 2000 делегатів [129, арк. 167]. На з'їзді було проголошене створення Всеросійського союзу російських німців [452, с. 349].

Під час роботи з'їзду були чітко окреслені відмінності в політичних симпатіях німецького населення, частина якого орієнтувалася на консервативну октябристську платформу, а друга група підтримувала ліберальні програмні засади конституційних демократів з їхніми вимогами демократичної республіки за умов дотримання всіх прав і свобод громадян. Одеський з'їзд визначив претензії німців України на провідне місце в загальноросійському русі німців [451, с. 119; 517, с. 122]. Відносно майбутнього державного устрою Росії з'їзд висловив переконання, що всі нації та народності Росії бачать своє майбутнє в унітарній державі. Делегати з'їзду побоювалися, що федералізація призведе до розриву організаційних зв'язків між колоніями, розкиданими на величезних просторах Російської держави. Ця позиція конфліктувала з політичною лінією українського визвольного руху [518, с. 148]. Учасники з'їзду – мешканці південноукраїнських губерній – після повернення додому доводили до відома земляків рішення з'їзду, що викликало «інтерес та радість» [114, арк. 5].

Слід зазначити, що на час проведення з'їзду формально всі національні обмеження з боку центральної влади було знято, однак реально залишались обмеження щодо використання німецької мови в освіті та релігії. Незрозумілим залишався статус земель, відібраних внаслідок т. зв. обмежувальних законів 1915 р. та 1916 р. [179. – 5 марта; 178. – 8 ноября]. У подальшому саме земельне питання стало однією з найголовніших перепон у порозумінні німецького населення з українською владою [576, с. 65].

Тимчасовий уряд зробив крок назустріч німцям і своїм указом від 11 березня 1917 р. призупинив ліквідацію німецького землеволодіння [179. – 4 апреля; 194. – 7 апреля]. 5 квітня 1917 р. до Одеси прибув представник міністерства фінансів Тимчасового уряду для узгодження питань, пов'язаних із поверненням німецьких земель [181. – 7 апреля]. Однак кризові явища у сільському господарстві було важко зупинити, і на квітень 1917 р. була засіяли лише третину всіх земель німецьких колоністів [474, с. 25].

Німці порушували питання про відміну обмежувальних законів на Другій конференції Союзу російських німців Півдня Росії (1–4 серпня 1917 р., м. Одеса), у якій взяли участь 250 делегатів від 45 первинних організацій з Бессарабської, Херсонської, Катеринославської губерній, з області Війська Донського, Кубані та Харкова. У прийнятій резолюції говорилося про необхідність введення німецької мови як робочої в адміністрації, судах та школах в національних адміністративних одиницях. Усі питання культурного та економічного життя передбачалось передати до справ виборних місцевих органів влади [452, с. 350].

Під час роботи конференції значна група делегатів висловились за федеративну перебудову Російської імперії. Вважається, що, серед іншого, це було наслідком участі у роботі конференції і представників українських політичних партій. Проте така позиція не здобула підтримки більшості делегатів. Під час роботи конференції голова Всеросійського союзу російських німців Л. Райхерт розкритикував погляди С. Шелухіна – автора книги «Німецька колонізація», українського політичного діяча, відомого своїми протинімецькими поглядами. «Нам, що не здатні з певністю сказати, звідки ми походимо, нам, які майже забули свою рідну мову, цей пан наважується закинути наміри введення подвійного громадянства! Такого ми панові Шелухіну ніколи не пробачимо!» – говорив Л. Райхерт. Як зазначає Г. Турченко, це була поспішна, невважена, популістська заява, яка мала суто пропагандистський характер і не відбивала всієї різноманітності поглядів німецькомовного середовища Півдня. Адже вже через півроку не лише одержання подвійного громадянства, а й значно радикальніші вимоги перетворюються для німців Півдня на бажану перспективу, про яку вони відкрито говоритимуть [517, с. 123].

Отже, Перший Всеросійський з'їзд російських німців (травень 1917 р. м. Одеса) та Друга конференція Союзу російських німців Півдня Росії (серпень 1917 р. м. Одеса), крім проблеми консолідації німецького населення, були присвячені виробленню політичних підходів у ставленні німців до державного устрою Росії та України.

Залишаючись однією з етнічних груп, для якої перспективи відродження власної державності були досить ефемерними, німці тяжіли до громадської самоорганізації [264, с. 80].

З березня 1917 р. долучились до політичного життя, ставши на захист своїх національних прав, і меноніти. Бурхливі події 1917 р. зупинили переслідування менонітів, сприяли їх самоорганізації [116, арк. 126; 429, с. 17]. Вони залишалися носіями ліберальної свідомості й негативно ставилися до революційних перетворень суспільства [265, с. 447]. 17 травня 1917 р. у Ново-Молочанську відбувся Менонітський з'їзд Молочанської волості, де була визначена можливість участі менонітів у політичній діяльності [116, арк. 77]. Розпочалася робота по створенню ММО. Було обране Бюро ММО, яке мало сприяти об'єднанню всіх менонітів Росії, і перші збори його правління відбулися 2 червня 1917 р. [116, арк. 90, 113]. Згодом Бюро ММО розгорнуло бурхливу діяльність.

Влітку 1917 р. Бюро ММО, за дорученням Менонітського з'їзду Молочанської волості, розпочало роботу по скликанню Всезагального менонітського конгресу [116, арк. 71]. Було організовано активну переписку з менонітськими комітетами як українських, так і російських губерній стосовно організаційних питань та делегуванню на з'їзд [114, арк. 20–22 зв., 24].

Відлунням Менонітського з'їзду Молочанської волості стали збори менонітів Кочубеївської волості Херсонського повіту та губернії 26 травня 1917 р. у с. Кочубеївка. Збори постановили організувати у волості місцевий комітет менонітів, «приєднатись до районного комітету менонітів Молочанської волості Таврійської губернії..., з якими ми пов'язані однаковими інтересами нашого менонітського побуту». Головою місцевого комітету став Ф. Мартен [114, арк. 5].

Протягом весни 1917 р. у Таврійській, Катеринославській, Харківській, Херсонській губерніях, а також у Катеринославі та Одесі утворились менонітські організації, які взяли участь у роботі Всезагальної конференції менонітських общин Росії 6–8 червня 1917 р. [116, арк. 71, 77].

Бажання менонітів зберегти специфічні інтереси не завадили тому, що 9 червня 1917 р. Бюро ММО висловилося за об'єднання зі створеним в Одесі Південноросійським ЦК Всеросійського союзу руських німців та менонітів за умов збереження незалежності менонітської організації [116, арк. 54].

Процес самоорганізації менонітів проходив швидко [116, арк. 71]. Влітку 1917 р. до Молочанська надходили телеграми від менонітів, що проживали в інших губерніях імперії з проханням поділитися досвідом організаторської роботи і надіслати «статут та інші документи для правильної організації місцевих менонітів» [115, арк. 1].

У серпні 1917 р. у колонії Орлов на р. Молочній відбувся загальний з'їзд менонітів, що зібрав уповноважених усіх менонітських общин Росії. На з'їзді обговорювалися проблеми організаційного об'єднання менонітських общин, аграрне та ін. питання [334, с. 40].

Політична ситуація у країні зрештою змусила менонітську спільноту висловити своє бачення статусу України. Цьому питанню було присвячено засідання Бюро ММО 11 та 18 липня 1917 р. [116, арк. 114]. Учасники засідань схвалили позицію УЦР, згідно якої Україна мала право на автономію в складі федеративної Росії [236, с. 229]. Це означало, що вони погоджувались пов'язати своє майбутнє з відродженою українською державою. Але при цьому передбачалось, що майнові права менонітів будуть збережені.

Проголошення III Універсалом УНР німецькомовна громада зустріла відносно позитивно. З одного боку, щиро віталось надання національним меншинам повних прав громадянина з правом самоуправління в національних питаннях. Це дозволило б врегулювати сферу освіти, життя церковних общин. З іншого – викликали велике занепокоєння плани скасування права власності на землю нетрудових господарств. Адже це позбавило б колоністів власності ще більшою мірою, ніж закони 1915 р. [234, с. 97].

Відповідно, велику тривогу німців викликало питання про землю. У грудні 1917 р. ЦК Одеського Союзу російських громадян німецької національності й менонітів своєю телеграмою до Києва і на адресу своїх місцевих організацій вітав УЦР «як владу України» і просив у неї «захисту

майна та повернення солдатів на Україну». На місцях це рішення ЦК знайшло підтримку. Збори Союзу німців і менонітів Олександрівського повіту на Катеринославщині, обговоривши зміст телеграми, повністю її підтримали [100, арк. 26, 69; 517, с. 123].

У негативний бік почало змінюватись ставлення німецькомовної меншини до УНР після проголошення IV Універсалу та прийняття земельного закону, згідно якого скасовувалось «право власності на всі землі з їх водами, надземними і підземними багатствами» [233, с. 103]. Все це погіршило умови господарювання колоністів. Наприклад, на Миколаївщині весною 1918 р. у багатьох районах була засіяна всього третина земель німецьких колоністів. Німці та меноніти утрималися від посіву з огляду на ліквідацію в майбутньому їх маєтків [176. – 1917. – 18 апреля]. На думку Г. Турченко, теза про націоналізацію землі лякала колоністів. У результаті між УНР і німецькомовним населенням, економічні відносини якого базувались на приватній власності, виник глибокий антагонізм [517, с. 124].

Брест-Литовський мирний договір 1918 р. значно підвищив роль німців України у стратегічних планах як Німеччини, так і УНР. Водночас він вніс розкол у німецьке середовище. Частина німців продовжувала підтримувати запропоновану УЦР національно-персональну автономію. Така позиція домінувала до Брестського договору і появи в Україні німецько-австрійських військ. За нових умов отримала ширшу підтримку німецького населення друга політична лінія, яка передбачала повне відокремлення німецької етнічної групи від української держави. На початку березня 1918 р. у Пришибі (Олександрівський повіт на Катеринославщині), а у квітні 1918 р. в Одесі відбулися з'їзди, які прийняли спільну резолюцію щодо отримання німецького підданства та побудови на землях Південної України державного утворення, що підлягало б Німецькій імперії [514, с. 171].

Пастор І. Вінклер (представник Південноросійського ЦК союзу німців-колоністів у Головному комітеті у Петербурзі [611, с. 362]) наприкінці лютого 1918 р. розробив план створення колонії «Крим-Таврія», до складу якої повинні були увійти населені пункти Ізмайльського, Акерманського та Бендерського

повітів, окупованих на той час Румунією, Одеського, Тираспольського і південної частини Ананьєвського повіту Херсонської губернії та Криму [550, с. 116].

Серед німців регіону існувала й інша точка зору. Представники Південноруського ЦК Всеросійського союзу руських німців і менонітів в Одесі 23 березня 1918 р. подали командуванню німецько-австрійських окупаційних військ в Одесі меморандум, що містив зовсім іншу концепцію. Основний зміст документу підтримував позицію УЦР щодо національних меншин. Пропонувалося створити автономію в місцях компактного проживання німців та менонітів у рамках української держави, створити секретаріат та комісаріат з німецьких справ з правом висунення органами Союзу колоністів кандидатів для роботи у секретаріаті, а також нехтувати IV Універсалом у частині земельного питання [234, с. 99; 517, с. 124].

9–10 квітня 1918 р. в Одесі відбувся Конгрес союзу німецьких колоністів на Україні, що зібрав близько 700 делегатів. Учасники зборів висловлювалися неприязно щодо соціалістичної політики на Україні. Було прийняте рішення обрати комітет для охорони майна і життя німецьких колоністів на Україні та організації їх повернення на етнічну батьківщину [72, арк. 48; 156. – 24 квітня].

У подальшому спроби реалізувати проект «Крим-Таврія» активізувалися після приходу до влади П. Скоропадського. І хоча проект підтримувався з боку німецького населення, зрештою зазнав повної невдачі.

Зазначимо, що частково ставлення до німців перехреснувалось, інколи порівнювалось, зі ставленням щодо щедської спільноти. На відміну від решти селянського світу Херсонської губернії, шведи прагнули вирішувати конфлікти з владою – імперською та радянською – насамперед за допомогою пера, а не сокири. До прикладу, шведам Старошведського довелось співпрацювати з німцями задля утвердження обох спільнот за часів Російської імперії, хоча й відмежувались від німців в роки переслідування останніх. Разом з тим, шведи дотримувались політики постійних компромісів та прихильності, фактично, до усіх урядів та політичних сил, піднімаючи лише питання самозбереження та релігійної окремішності [579; с. 97].

Поряд з німецькомовним населенням, громадську активність виявляли представники інших національних меншин Півдня України, зокрема, латишів. Активно діяли латиські організації соціалістичного спрямування. За автономію латиського краю виступала Одеська організація латиських соціалістів-демократів, що відновила свою діяльність 10 березня 1917 р. [192. – 13 марта]. Організація в цілому стояла на меншовицьких позиціях, хоча одним з її керівників був латиський більшовик Ф. Земіт. З часом, частина латиських соціал-демократів (приблизно 70 осіб) вступила до Одеської більшовицької організації [296, с. 113].

Латиські еседеки тісно співпрацювали зі своїми російськими колегами. 26 березня 1917 р. в Одесі у приміщенні Латиського товариства відбулись збори латишів, членів РСДРП. Були присутні 37 осіб з 50 за складом. Учасники зборів висловилися за єдність РСДРП [205. – 29 марта]. Згодом збори латиської групи одеської організації РСДРП проходили регулярно [190. – 23 июля; 164. – 4 октября].

У регіоні було здійснено спробу сформувати латиські партії несоціалістичної орієнтації. На сторінках одеських видань була опублікована інформація про утворення Латиської національно-демократичної партії, що стояла на державницьких позиціях. Члени Одеського латиського товариства розповсюджували брошуру «Латиська держава» та листівку з витягом програми Латиської національно-демократичної партії. Це викликало осуд з боку латишів – членів РСДРП, які 1 травня 1917 р. зробили заяву, що «відколювання від демократичної Росії є злочином» [205. – 24 мая].

Латиші проявляли активність і в інших містах Херсонщини. Влітку 1917 р. у Херсоні розгорнуто діяльність Латиського гуртка [196. – 1917. – 1 сентября]. Діяла латиська група більшовиків у Миколаєві [162. – 1918. – 12 марта]. Наприкінці травня 1917 р. вона нараховувала 24 особи [296, с. 113, 114].

Латиські соціал-демократичні організації існували на Катеринославщині. Збори латишів соціал-демократів (більшість стояла на меншовицьких позиціях) було проведено 21 березня 1917 р. у Катеринославі [187. – 1917. – 8 апреля].

Учасники зборів, – прихильники більшовицьких поглядів, – залишили зібрання. На початку липня 1917 р. поміркована частина латиських соціал-демократів вступила до місцевої меншовицької організації на правах автономії. Максимальна кількість променшовицьки налаштованих латишів влітку 1917 р. сягала 244 особи.

Латиські більшовики Катеринослава провели свої збори 3 квітня 1917 р., на яких було обрано бюро та національний районний комітет [187. – 1917. – 8 апреля]. А 23 квітня 1917 р. вони ввійшли до складу місцевої більшовицької організації.

Помітну роль у політичному житті Олександрівська Катеринославської губернії відігравали латиські більшовики Е. Калин, Т. Зізберг, Я. Барбар, які були організаторами найбільшої профспілки металістів. На дротяному заводі Жилова в Олександрівську партійна організація соціал-демократів складалася переважно з латиських робітників і нараховувала 20 осіб [296, с. 113].

На Півдні України діяли литовські політичні партії та організації. На 2 липня 1917 р. були заплановані збори литовських соціал-демократів та литовських соціалістів-революціонерів-народників Одеси [190. – 1 июля]. 25 листопада 1917 р. в Одесі відбулися збори литовської групи РСДРП, на яких обрали Б. Смайкеса до складу ради робітничих депутатів Одеси [126, арк. 55].

Організації литовських соціал-демократів проводили роботу і на Катеринославщині [172. – 2 августа]. 7 травня 1917 р. литовська соціал-демократична організація міста вирішила приєднатися до більшовиків [226, с.]. Литовські соціалісти проявляли активність і у Таврійській губернії. У Бердянську діяли литовські соціалісти-революціонери-народники, які провели до міської ради двох своїх представників – Г. Червенко та Д. Кіорпе [290, с. 28]. Соціалістичні гуртки існували серед литовських та латиських біженських організацій, що виникли у регіоні ще в роки Першої світової війни [125, арк. 1].

На Півдні України велася робота по формування національних робітничих організацій. У 1915 р. в Одесі створено Братство Литовського робітничого народу імені «Тавали Рожанчус». На травень 1917 р. організація нараховувала 540 членів [127, арк. 158].

На Півдні існували не лише литовські соціалістичні партії. Так, 26 травня 1917 р. у Катеринославі відбулися збори Литовської християнсько-демократичної партії, де були представлені, головним чином, біженці. На зборах критикувалася позиція литовських більшовиків та соціалістів-революціонерів-народників Катеринослава як «ворогів литовського народу» [571, с. 35].

Координацію литовських організацій у Катеринославі намагалася проводити створена в квітні 1917 р. Рада литовської національності [200. – 20 апреля]. В організації були представлені ліберально налаштовані представники литовської інтелігенції [226, с. 59]. Подібна організація діяла в Одесі [205. – 29 июля].

У роки революції активізувалась політична діяльність представників місцевих естонських громад. 16 квітня 1917 р. у Миколаєві була створена естонська соціал-демократична організація, що була представлена в міському комітеті РСДРП(о) своїм лідером Вахсеаря [296, с. 113]. Чергові збори естонської групи РСДРП були заплановані у Миколаєві на 25 листопада 1917 р. [176. – 1917. – 24 ноября].

Поряд з названими національними групами, у південноукраїнському регіоні мешкали вірмени, які теж не залишились осторонь революційних процесів. В Одесі був зосереджений політичний центр Вірменського революційного союзу (Дашнакцутюн), осередки якого діяли в межах Херсонської, Катеринославської та Таврійської губерній [192. – 10 апреля]. Вірменські національні комітети Миколаєва, Маріуполя та ін. міст збирали пожертви для підтримки «загальнонаціональної вірменської місії» на користь борців за свободу (у Маріуполі було зібрано 630 рублів) [185. – 15 марта; 162. – 1918. – 17 марта]. Разом з тим, під час подібних зібрань розглядалися також організаційні питання щодо роботи вірменських комітетів. А 27 серпня 1917 р. в Олександрівську Катеринославської губернії на загальних зборах 60 робітників-вірмен було створено місцевий осередок Дашнакцутюн. Головою виконавчого комітету організації став С. Пацехян. Два члени виконкому були обрані до міської ради робітничих і солдатських депутатів [290, с. 28]. Таким чином, в

період Центральної Ради вірменські політичні сили фактично відновили діяльність своїх організацій, створених ще на початку XX сторіччя, і заявили про себе у ряді міст регіону. Початок революції 1917 р. сприяв посиленню політичної роботи обох партій (Гнчак і Дашнакцутюн).

На Півдні набув розвитку румунський національний рух. Влітку 1917 р. в Одесі нараховувалось до тисячі лівих соціал-демократів з Румунії. Їх діяльність координував Румунський комітет дії, що ставив за мету знищення революційним шляхом реакції у Румунії і підтримку Російської революції [192. – 6 июля; 296, с. 113]. Румунська соціал-демократична секція в Одесі у серпні 1917 р. організувала великий мітинг, на якому виступили Раковський та інші румунські соціалісти, а також представники місцевих осередків соціалістичних партій [197. – 18 августа].

Проявляли громадсько-політичну активність й інші національні меншини регіону. Є дані про існування у березні 1918 р. в Одесі Чорногорського товариства. У статуті організації зазначалося, що учасники товариства виступали за повне об'єднання всіх сербів, хорватів та словенців на засадах федеративного демократичного устрою [120, арк. 1, 4, 5, 5 зв.].

Потужна грузинська громада на Півдні України мешкала в Одесі. Однією з головних передумов збільшення чисельності групи в місті був подальший розвиток у другій половині XIX – на початку XX століття торгівельних, транспортних та економічних зв'язків між Одесою та Грузією. Частина представників грузинської меншини об'єднувалася в стінах Новоросійського університету (протягом 1900 - 1920 рр. у цьому освітньому закладі навчалося приблизно 1500 грузинських студентів) [418, с. 346]. Хоча головною метою створення земляцтва була організація благодійних акцій та приділення уваги культурологічним заходам. Також в Одесі наприкінці 1917 р. було здійснено задум об'єднання грузинської інтелігенції міста на базі «Грузинського культурно-політичного товариства», (що виникло на основі грузинського земляцтва при Новоросійському університеті). У подальшому, навесні 1918 р., Одеським окружним судом розглядалося питання про реєстрацію товариства «Сакартвелло». Метою організації проголошувалася культурно-просвітницька та політична діяльність: «Як культурно-просвітницька організація, товариство

влаштовує лекції, реферати, спектаклі, концерти, випикує газети, книги та інше. Як політична організація, товариство організує політичні виступи, реагує на політичні явища, встановлює зв'язок з різними організаціями, як в Одесі, так і в Грузії та інших містах. У випадку, якщо будь-яка постанова стосовно політичних виступів викликає протест певної політичної фракції товариства, то інші фракції виступатимуть від імені всього грузинського товариства» [119, арк. 1, 2]. При товаристві мала запрацювати грузинська бібліотека-читальня [191. – 24 декабля]. Головою товариства був випускник Новоросійського університету В. Мікеладзе. Однак це товариство не заявило про себе активно, обмежившись лише протестом проти розгону більшовиками Установчих зборів [418, с. 344]. Загалом, згадуване клопотання про відкриття в Одесі грузинського товариства «Сакартвелло» не було задовільнено, хоча грузинська меншина активно самоорганізовувалась та діяла в Одесі, як на рубежі XIX – XX сторіч, так і в роки діяльності Центральної Ради.

Певну політичну активність проявляли молдаване регіону. В Одесі діяла Молдавська Прогресивна партія. Катеринославська міська організація РСДРП(м) нараховувала близько 700 молдаван [199. – 1917. – 6 августва]. Внаслідок наполегливої роботи голови Одеської Української Військової ради І. Луценка, був сформований молдаванський полк з бессарабських та херсонських молдаван [300, с. 45]. На сторінках місцевої преси публікувалися матеріали про боротьбу молдаван за свої національні права [180. – 6 травня].

Заявляла про свої національні вимоги також і грецька меншина. Достатньо гостро постали проблеми задоволення та реалізації національних потреб, а також представництва греків в органах влади та у різноманітних громадських організаціях у Маріуполі, що відображено на сторінках місцевої преси. Частково мали змогу заявити про себе та відстоювати свої права національні меншості (серед них і греки) міста та Маріупольського повіту Катеринославської губернії в стінах новоствореного на початку осені 1917 р. Міського Народного університету. Зокрема, при обранні опікунської ради передбачалося представництво в її складі національних меншостей (7 осіб, а також 3 – від національних меншин). Однак при прийнятті рішення під час засідання міської думи 17 жовтня 1917 р. виявилось, що представниця від есерів С. Вайнерова не

врахувала таку пропозицію, мотивуючи це тимчасовою діяльністю опікунської ради. На жаль, засідання думи ухвалила склад з 7 осіб, тобто представники від меншостей не ввійшли до складу опікунської ради [185; 20 жовтня]. З іншого боку, водночас, згідно доповідної записки до Комісії народної освіти щодо питання про організацію Міського Народного Університету в м. Маріуполі, поруч із заснуванням кафедр загальних знань вважалось за необхідне відкрити кафедру з питань національних культур, в залежності від побажань та потреб населення [185; 29 жовтня].

На засіданні міської думи Маріуполя 2 листопада 1917 р. Катеринославської губернії обговорювалось питання, ініційоване гласним І. Пічахчі, щодо створення грецького секретаріату із використанням ним грецької мови. Адже через незнання російської мови греки інертно відносились до політичних подій. Цікаво, що думку про секретаріат на національних мовах із оплатними робітниками (на кшталт подібно створених у самій Центральній Раді) підтримав І. Рівлін, причому від імені думських фракцій українських есерів і федералістів, єврейської «Поалей-Ціон» й Об'єднаної єврейської соціалістичної партії та Польської партії соціалістів. На згаданому ж засіданні несподівано підняли і мовне питання для секретарів від національних меншостей. Єврейські представники, як це часто траплялося, сперечались стосовно ідішу та івриту. А от для греків постала інша проблема: «Якщо національний секретаріат буде записувати, а не тільки бути присутнім, то володіючого турецькою мовою (це основна розмовна мова місцевого грецького населення) ви не знайдете». Тобто секретар від греків повинен володіти грецькою, турецькою та українською мовами. Гласний І. Пічахчі зазначив, що це питання греки вирішать, адже найголовніша мета – залучити грецькі маси до політичного життя. Греки отримали також підтримку українських есерів, представник яких І. Петров заявив, що на Маріупольщині виникає грецька колонія, яка буде збільшуватись: «Ми вітаємо греків, що вони починають самовизначатися. І ми, українці, що знаходяться в меншості, вітають вас, греків. І якщо ми в подальшому будемо великодержавною нацією, вперше ми будемо підтримувати вас». Лунали репліки на засіданні щодо латишів та естонців, однак оскільки відсоткове представництво їх у думі було вкрай малим, то,

звичайно, секретарства не створювались. У підсумку, у думі були організовані грецьке, а також українське, єврейське та польське секретарства до того ж до роботи в думі залучено секретарів та діловиробників для кожного секретарства в одній особі. Слід зазначити, що на той же час у думі вже діяв відділ народної освіти, сконструйований за принципом представництва від національних меншостей [185. – 12 ноября].

Висловились греки і стосовно більшовицького перевороту на засіданні міської думи м. Маріуполя 18 листопада 1917 р., знову ж таки в особі І. Пічахчі. Гласний зазначив, що у відгомін на події Времеевська волость проголосила захоплення землі та всього інвентаря безвідкладно, не чекаючи на рішення Установчих Зборів. Ці події обговорювалось всіма сільськими товариствами Маріупольського повіту, у підтримку яких висловились 19, а проти – 107, при цьому останні – збільшуються. Окрім того, з населення повіту – 304000, більше половини 155000 греки, а грецьке населення ніколи не стане на сторону більшовиків та не дозволить нав'язувати собі волю невеликої, хоча б і прекрасно озброєної купки людей [185; 23 листопада]. Отже, окреслені проєкції дозволяють визначити, що греки заявляли про свої вимоги посередництвом представництва гласних у міській думі Маріуполя, проте не створювали громадсько-політичних організацій у регіоні, а все ж таки обмежувались задоволенням культурних та мовних запитів. Щоправда, слушним буде підкреслити той факт, що восени 1917 р. на виборах до Всеросійських Установчих зборів по Катеринославській губернії було висунуто окремий список Поселян-греків Маріупольського повіту, список підтримали 43 виборця, що склало 0,05% від електорату, що проголосував [186; 14 октябрю]. Це був єдиний факт висунення списку греків за етнічною ознакою по всьому південноукраїнському регіону.

Також на той час у думі вже діяв відділ народної освіти, сконструйований за принципом представництва від національних меншостей [185. – 12 ноября]. Національна група греків не виявляла політичної активності, зосередивши свою громадську діяльність у сфері культурно-просвітницької роботи. На початку ХХ ст. у Маріупольському повіті, наприклад, діяли грецькі «Літературно-науковий гурток», «Товариство музичної школи», «Маріупольський літературно-

вокально-музичний гурток», які шляхом культурницької роботи сприяли збереженню національної ідентичності місцевих греків [510, с. 177]. Ще одним центром грецької діаспори у регіоні була Одеса. У місті виходило три грецькі газети загальнодержавного масштабу «Космос» («Світ»), «Фос» («Світло»), «Іліос» («Сонце») [307, с. 92, 95].

Ще однією національною групою, яка жила на Півдні, були болгари, котрі теж не виявляли значного інтересу до політики. В Одесі діяв Центр розвитку болгарської самосвідомості під керівництвом В. Априлова [535, с. 295].

Білоруси Півдня України намагались об'єднати свої зусилля задля Загалом, аналізуючи вплив революції на процеси консолідації польської громади, зокрема в Таврії, Т. Вінцовський зупиняє увагу й на білоруському етносі, акцентуючи увагу на тому, що поляки губернії навесні 1917 р. вже діяли в рамках національно-культурних товариств, а білоруси, натомість, лише розпочинали цей процес [279, с. 388]. На початку 1918 р. помітно активізувалась діяльність білорусів в Одесі. 6 березня 1918 р. на спільному засіданні Білоруської військової ради та товариства «Гай» (організація була створена в грудні 1917 р.) було прийнято рішення створити більш потужну та об'єднану організацію. Метою її діяльності було не тільки формування білоруських військових частин, а й організація та піклування про біженців, яких в Одесі та її околицях нараховувалось близько 100 тисяч осіб [563, с. 108].

Виходячи з вищезазначеного, підкреслимо, що греки і болгари Півдня України напередодні подій 1917 р. не брали участі у політичній діяльності, обмежившись заходами та самоорганізацією в сфері освіти та культури.

Чесько-словацька організація була утворена в Єлисаветграді. Чехи та словаки (довірені та місіонери) Єлисаветградського повіту звертались по справах набору добровольців для чесько-словацької діючої армії і для організації революційного руху проти Австро-Угорщини до Єлисаветградської повітової Чесько-Словацької організації, що відображено на шпальтах «Известия Єлисаветградского Совета Рабочих и Солдатских депутатов» [174; 28 вересня]. Проте, загалом, чехи та словаки регіону не об'єднувались в громадські організації, не мали своїх представників у місцевих органах влади та не висували політичних гасел.

Проявляли громадсько-політичну активність й інші національні меншини регіону. У березні 1918 р. в Одесі створювалось Чорногорське благодійне товариство. У статуті організації зазначалося, що учасники товариства виступали за повне об'єднання всіх сербів, хорватів та словенців на засадах федеративного демократичного устрою. Також товариство ставило за мету ввійти у відносини з існуючими в Росії чорногорськими товариствами, а у тих місцевостях, де таких нема, з окремим особами, аби проводити пропаганду між чорногорцями про необхідність повертатись до Чорногорії, де відсутні або слабкі інтелектуальні сили [120, арк. 1, 4, 5, 5зв.].

У південноукраїнському регіоні жили також татари і турки. І хоча представники цих етнічних груп не утворювали не тільки партій, але й громадських організацій на теренах досліджуваних губерній, проте все одно переслідувались за будь-які збори. Про це свідчать циркуляри департаменту поліції, який намагався не допускати масових незаконних зібрань мусульманського населення у містах Херсонської губернії [29, арк. 7]. Однак такі сплески діяльності на Півдні України татарських і турецьких сил були поодинокі, адже ці національні групи були компактно розселені переважно в Криму.

Поряд із власними національними організаціями, представники національних меншин Півдня України брали активну участь у роботі загальноросійських політичних сил. В останні місяці існування УЦР – у березні 1918 р. – у Миколаєві відбулася загальна конференція РСДРП, делегатами якої були росіяни, болгары, турки і австрійці [162. – 1918. – 15 марта].

У регіоні продовжувалася робота по відкриттю національних навчальних закладів або окремих класів [112, арк. 16 зв.].

Отже, з початком революції німецькомовне населення регіону включилося у політичне життя регіону. За їх участі було створено Всеросійський союз російських німців, який за відсутності національних партій виступав репрезентантом інтересів німців на теренах колишньої імперії. Південь України став одним із центрів німецького руху. А місцем проведення німецьких національних з'їздів була Одеса.

В умовах Української революції частина представників німецькомовної меншини підтримала політику УЦР щодо створення національної автономії в місцях проживання німців. Інша ж частина – виступала за створення колонії «Крим-Таврія» (ці плани отримали подальший розвиток у період Гетьманату).

Поряд з німецьким національним рухом, у період УЦР активізувалася діяльність латиських, литовських, естонських, вірменських, румунських, чорногорських, грузинських, а також молдавських партій і громадсько-політичних організацій. У південноукраїнському регіоні були представлені переважно соціалістичні сили названих організацій. На регіональному рівні активізувались діяльність латиських, литовських, естонських, вірменських, румунських, грузинських, а також молдаванських соціалістичних партій та організації. Мали місце поодинокі факти існування ліберальних організацій, зокрема латиських і литовських. Натомість греки, болгари, чехи, не створивши партій, заявляли про свої національні права переважно у сфері освіти та культури. Частково зазначені меншини реалізовували свої прагнення в лавах українських, загальноросійських, єврейських та польських партій. Однією з передумов консолідації меншин та їх участі у громадсько-політичному житті певних місцевих органів влади ставав територіальний чинник – за місцем локального проживання етнічної групи. Не всі з представлених меншин створили партії та громадсько-політичні організації на Півдні України, проте в добу Центральної Ради змогли заявити про себе, висувати та задовольняти вимоги щодо своїх національних прав [574, с. 50].

* *

*

Такими чином, УЦР намагалася досягти порозуміння у взаєминах з політичними партіями і громадсько-політичними організаціями національних меншин Півдня України. Складними були взаємини із загальноросійськими партіями. Єврейські та польські сили йшли на співпрацю з УЦР. Сепаратистські настрої набули поширення серед більшовиків і частини німецькомовного населення регіону.

На Півдні за доби УЦР існував досить широкий спектр партій та громадсько-політичних організацій національних меншин. Найбільш активними

у регіоні були соціалісти, зокрема загальноросійські. Широку популярність мали есери. За доби УЦР Південь став одним із центрів діяльності більшовиків і анархістів в Україні. Єдиною загальноросійською ліберальною партією, що діяла на Півдні за УЦР, були кадети, центром діяльності яких лишалася Одеса. Загальноросійський консервативний рух переживав кризу: старі чорносотенні союзи закрилися, а нові консервативні організації – «РУСЛО» (Херсон), «Свободная Россия» (Катеринослав) та ін. – не набули достатньої популярності.

Значного розвитку на Півдні України набув єврейський національний рух, зокрема соціалістичний і сіоністський. У регіоні діяли осередки Бунду, «Поалей-Ціон», СЄРП і ССРП. Останні дві, об'єднавшись, утворили ОСЄРП, яка мала значну підтримку місцевого єврейства. Катеринослав та Одеса за доби УЦР стали одними з центрів діяльності «Поалей-Ціон» в Україні. Проводили роботу й місцеві єврейські соціалістичні об'єднання, зокрема Клуб об'єднаних єврейських соціалістичних організацій (Херсон), перший єврейський робітничий клуб ім. Б. Борохова (Катеринослав) та ін. Ліберальний рух серед єврейства Півдня України не набув поширення, хоча тут працювали поодинокі осередки Єврейської народної партії. Масовою підтримкою єврейського населення користувалася робота сіоністських організацій, зокрема молодіжних «Геховерь» і «Цеірей-Ціон». Південь за доби УЦР залишався значним центром діяльності сіоністів в Україні.

Активну участь у громадсько-політичних процесах регіону брали поляки. На Півдні домінували польські соціалістичні сили, представлені ППС (л.), ППС (ф. р.), СДКПіЛ і місцевими соціалістичними об'єднаннями (ПРС, «Spójnza» та ін.). Польські ліберали не мали популярності у регіоні: на Півдні існували лише польські національні об'єднання, близькі до лібералів, зокрема польський демократичний клуб у Катеринославі. Потужну роботу вели місцеві польські культурно-просвітницькі організації, зокрема «Ognisko», «Dom Polski» та ін. Центром діяльності поляків у регіоні залишався Одеса.

Долучилось до політичного життя Півдня за УЦР місцеве німецькомовне населення. За їх участі був створений Всеросійський союз російських німців, який захищав інтереси німців на теренах колишньої імперії. Центром

проведення Першого Всеросійського з'їзду російських німців та Другої конференції Союзу російських німців Півдня Росії стала Одеса. Активними учасниками громадського життя на Півдні стали меноніти. Було створено ММО, бюро якої розташовувалося у Молочанську Таврійської губернії.

У громадсько-політичному житті Півдня України брали участь і менш чисельні національні меншини – латишів, литовців, естонців, вірмен, румун, молдован, чорногорців, грузинів, греків, серед яких найбільш популярними були соціалістичні сили. Мали місце окремі випадки діяльності ліберальних організацій названих національних меншин, зокрема латиських і литовських.

Усі представлені на Півдні громадсько-політичні сили національних меншин вели активну агітаційно-пропагандистську та організаційну роботу за доби УЦР. Зазначені сили вирізнялись дієвістю у новостворених органах влади – радах, а також міських думах. Євреї і поляки приділяли значну увагу культурно-просвітницьким заходам з метою збереження і розвитку власної мови та культури. Для діяльності більшовиків, анархістів і есерів-максималістів на Півдні була властива також бойова робота.

РОЗДІЛ 4.
ВПЛИВ ПАРТІЙ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ
НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН
НА ПЕРЕБІГ ВИБОРЧИХ КАМПАНІЙ 1917 р.

4.1. Участь політичних сил національних меншин у виборах до міських дум

Протягом 1917 р. на Півдні України пройшло кілька загальнодержавних виборчих кампаній, небачених раніше за розмахом, ступенем відкритості, кількістю виборців, можливостями політичної агітації: вибори до міських дум, Всеросійських та Українських Установчих зборів та ін. Активними учасниками цих виборчих перегонів стали партії і громадсько-політичні сили національних меншин Півдня України.

Міські вибори стали першим демократичним волевиявленням на Півдні України. Тимчасовий уряд ще напередодні виборів – 20 березня 1917 р. – видав розпорядження про бажаність поповнення дум «представниками місцевих організованих демократичних сил» [252, с. 31].

Передвиборча кампанія розпочалася після публікації 15 квітня 1917 р. Тимчасовим урядом постанови про вибори і «Тимчасових правил про проведення виборів гласних міських дум». Вибори проходили на основі загального, прямого, рівного і таємного голосування. Будь-які обмеження за національністю, віросповіданням, статтю не допускалися. Віковий ценз становив 20 років. Майновий ценз і ценз осілості фактично ліквідовувалися. Впроваджувалася пропорційна система виборів за партійними списками. Гласні обирались терміном до 1 січня 1919 р. Базові положення цього закону згодом повторилися у наступних нормативних актах, що регламентували вибори у 1917 р. [251, с. 7]. Проведення виборів до міських дум за партійними списками стало своєрідною репетицією виборів до Всеросійських Установчих зборів.

Муніципальна кампанія у південноукраїнському регіоні тривала, як і по всій Україні, з кінця червня до кінця вересня 1917 р. Передвиборча боротьба на

Півдні України набула гострого політичного характеру, втягнувши у свою сферу значну кількість політичних партій і організацій національних меншин.

Активну боротьбу під час муніципальних виборів у регіоні проводили українські політичні партії [201. – 2 серпня]. Ці вибори для них стали першою серйозною перевіркою на здатність конкурувати із загальноросійськими партіями та іншими організаціями не-українців. На арені політичного життя Півдня України, крім українських, значної кількості загальноросійських, польських, єврейських партій та організацій, діяли й організації латишів, литовців, естонців, вірменів, німців, що користувалися підтримкою досить значної частини населення. Тому комбінації передвиборчих блоків були тут найрізноманітнішими [578, с.73.].

Тактика блокування та пошуку союзників серед ідеологічно споріднених партій набула широкого поширення у передвиборчій кампанії 1917 р. В Одесі фігурувало 24 списки, у Миколаєві – 18, Херсоні – 11, Катеринославі – 23, Єлисаветграді – 8 [511, с. 16]. Як правило, це були списки блоків політичних партій, громадських організацій та об'єднань. Окрему групу становили численні обивательські списки, особливо багато яких було у невеликих містах, де рівень політичної свідомості був нижчим.

Розглянемо політичні гасла, з якими йшли на вибори основні політичні сили національних меншин. Під час підготовки до виборів активно проявили себе загальноросійські політичні сили. Свою виборчу кампанію меншовики та есери проводили під прапором «задоволення місцевих комунальних потреб трудящих», беручи за основу «муніципальний соціалізм». Лідери названих партій вважали, що за допомоги демократичних міських дум можна було прийти до соціалізму» [586, с. 261]. Зокрема, ПСР вимагала проведення соціалізації землі на селі та в містах. Одеські соціалісти-революціонери наполягали на повному припиненні продажу міської землі [182. – 14 мая]. Есерами Катеринослава міська дума розглядалася як демократична община, як свого роду перехідна форма до соціалістичної і навіть комуністичної общини. Найважливіші для того часу політичні питання (про владу, війну та мир,

аграрне, національне та ін.) есери у своїх виборчих платформах по суті свідомо обходили [586, с. 261].

Іншої позиції на виборах дотримувались більшовики. У травні 1917 р. газета «Правда» опублікувала виборчу платформу більшовиків, затверджену ЦК РСДРП(б). Більшовики розглядали муніципальну кампанію не стільки як засіб здійснення комунальних реформ (за переконанням яких, це було неможливим в умовах капіталізму), а, в першу чергу, з точки зору стратегічного курсу на перемогу соціалістичної революції. На їх думку, соціалізм здобувається не у муніципалітетах, а шляхом пролетарської революції. Тому за основу муніципальної платформи більшовики взяли такі політичні вимоги: ніякої підтримки Тимчасовому уряду, імперіалістичній війні та ін. В той же час, виборча програма більшовиків містила низку соціально-економічних вимог: введення 8-годинного робочого дня, скасування понаднормових робіт, запровадження бірж праці, боротьба із безробіттям, зміна податкової політики та ін. Більшовики вимагали усунення комісарів Тимчасового уряду від нагляду за діяльністю органів місцевого самоврядування, надання виборчих прав усім громадянам, що досягли 18-річного віку тощо [511, с. 20–24; 512, с. 56]. Для більшовиків вибори до міських дум перетворилися на політичну кампанію, що мала сприяти подальшій революціонізації мас.

Кадети вважали, що революція вже закінчилася і настав час для перебудови державного життя та роботи над зміцненням нового ладу. На початку липня 1917 р. газета «Приднепровский край» писала: «Не політика і соціалізм, а велика і складна культурно-господарська робота потрібна в думі...» [193. – 4 июля]. Кадети планували здійснити децентралізацію міського управління, пропонувалися заходи щодо подолання житлової кризи, покращення народної освіти, медичного обслуговування населення, благоустрою міст та ін. [512, с. 49]. Питання про державний устрій Росії, самовизначення України, аграрна сфера, на думку кадетів, не належали до компетенції міського самоврядування, тому практично не обговорювалися.

Серед основних учасників передвиборчих перегонів влітку 1917 р. у південноукраїнських містах були єврейські партії та громадсько-політичні

організації. В основу своєї передвиборчої кампанії вони поклали вимоги культурно-персональної автономії для єврейського народу, заміну для євреїв недільного відпочинку суботнім, призначення євреїв на службу в усі міські установи, відкриття єврейських навчальних закладів, друк постанов органів місцевого самоврядування єврейською мовою та ін. [294, с. 44].

Активно включилися у виборчу боротьбу сіоністи регіону. 16 липня 1917 р. сіоністська організація Катеринослава опублікувала звернення до єврейського населення міста, присвячене виборам до міських дум. Сіоністи наголошували, що будуть відстоювати передачу до компетенції єврейської общини всіх функцій по народній освіті, охороні здоров'я і організації доступної юридичної допомоги населенню. Висувалися гасла загальної безкоштовної освіти, медичного обслуговування та ін. [261, с. 137, 138; 572, с. 263].

Польські політичні партії та організації взяли активну участь у виборчій кампанії. Цьому сприяли високий рівень політичної мобілізації польського населення, розвиненість партійної структури, гостра боротьба польських політичних сил за збереження або розширення власних електоральних полів. Відносна нечисельність, замкненість польської спільноти впливали на проведення виборчої кампанії. Польські політичні сили не мали за мету отримати перемогу на виборах, а тому їх ключовим завданням стало гарантоване проведення до міських дум хоча б мізерної кількості гласних, котрі могли б захистити інтереси польського населення. Яскравим свідченням цього є довжина польських самостійних виборчих списків, до яких здебільшого вносилося не більше 10 осіб, в той час, коли серед інших етнічних груп навіть у невеликих містах траплялись виборчі списки з 40–50 осіб [462, с. 146].

Охарактеризуємо участь партій та громадсько-політичних організацій національних меншин у виборчій кампанії в Херсонській губернії. У березні 1917 р. за наказом начальника Одеського військового округу заарештували голову Одеської думи Б. Пелікана та кількох його прибічників [557, с. 276]. Залишившись без голови, дума спробувала налагодити свою роботу [191. – 10 марта].

У виборчу кампанію включилася загальноросійські соціалістичні партії, зокрема РСДРП. На сторінках органу Одеського комітету РСДРП «Южный рабочий» у травні 1917 р. була опублікована заява партії. У ній зазначалося, що перемога соціалістів над буржуазією на виборах до Одеської думи не вирішить проблеми. Потрібна перемога і в інших містах, зокрема в Києві та Харкові. Однак під час виборів до Всеросійських Установчих зборів вплив міського самоврядування безсумнівно буде дуже великим, і тому необхідно, «щоб міська дума була в наших руках» [205. – 14 мая].

На виборах до міської думи Одеси соціалістичні партії пішли шляхом створення блоків. Це питання обговорювалося 9 червня 1917 р. на засіданні виконавчого комітету ради робітничих депутатів та представників армії і флоту Одеси. Звучали заклики створити блок соціалістичних партій «для боротьби з кадетами». Під час обговорення зазначеного питання точилися гарячі дискусії. За протоколами зборів зрозуміло, що есери відмовилися від блоку із РСДРП, Бундом та ін., оскільки соціал-демократи запропонували їм тільки 40% загального списку. На думку ж соціал-демократів, така пропорція була справедливою, оскільки «серед робітників та солдат більше с.-д., ніж с.-р.» [128, арк. 66]. Можливість створення блоку повторно обговорювалося на засіданні виконавчого комітету 23 червня 1917 р. [128, арк. 74 зв., 75]

Незабаром одеські есери визначилися і відмовилися увійти до блоку з РСДРП. 5 серпня 1917 р. одеський комітет ПСР провів власну маніфестацію, присвячену виборам до міської думи Одеси, де пояснив свою платформу на виборах і закликав голосувати саме за есерів [122, арк. 41].

До передвиборчої боротьби долучилась і ПНС. На сторінках «Южного рабочего» була опублікована критична замітка «Як працюють кадети». У ній зазначалося, що окрім мітингів та зборів, які скликаються для агітації за кадетську муніципальну програму, в Одесі кадети для вербування нових членів розсилають поштою заможним громадянам запрошення вступити до лав ПНС. Кадети зверталися до домовласників із пропозицією оформити бланки, що містили інформацію про жильців та їх соціальне положення. Тон звернення говорив сам за себе: «Цей листок ПОВИННІ заповнити всі мешканці або

домовий комісар» [205. – 2 июля]. Автори замітки вбачали у таких діях кадетів перевищення своїх повноважень.

В умовах, коли припинили своє існування основні чорносотенні організації в регіоні, «Русский народно-государственный союз» (виступав за відновлення монархії) на вибори до міської думи Одеси пішов окремим списком [205. – 1 августа].

До виборчої кампанії долучились і єврейські політичні сили Одеси. Так, на 23 липня 1917 р. були заплановані організований єврейським блоком мітинг та збори одеської організації «Поалей-Ціон», присвячені виборам до міської думи [196. – 1917. – 22 июля].

6 серпня 1917 р. в Одесі пройшли вибори до міської думи. Головою міста обрали В. Сухомліна. За партійними списками перемогу отримав блок ПСР, Одеського обласного комітету Всеросійського селянського союзу, ОЄСРП та польських соціалістів, за який проголосувало 112357 виборців. У порівнянні з іншими містами регіону в Одесі кадети провели більш успішнішу виборчу кампанію і посіли друге місце – 26171 голосів. Третє місце отримав Єврейський блок – 24480 голос. Далі йшли – Блок меншовиків, Бунду та ін. (13483); Український соціалістичний блок (7764) та ін. За результатами виборів до міської думи Одеси блок ПСР та ін. отримав 65 місць, ПНС – 15 місць, єврейський блок – 14, блок РСДРП, Бунду та ін. – 8, Український соціалістичний блок – 5 та ін. [197. – 11 августа].

Вибори в Одесі засвідчили значну громадську підтримку населенням представників єврейських національних сил. Зокрема, в Одеській думі єврейське населення було представлено 18 гласними. Польські політичні сили міста стали активними учасниками соціалістичного блоку.

Зазнала провалу спроба монархічних організацій посісти ключові позиції в думі. «Русский народно-государственный союз» набрав 3897 голосів прихильників відновлення монархії і провів двох гласних [205. – 14 августа].

На сторінках московського видання «Русские ведомости» аналізувалися результати міських виборів у Одесі та причини перемоги блоку ПСР та ін.: «Успіх с.-р. пояснюють наявністю великого гарнізону та інтенсивністю агітації.

Деякі нерозумні заявляли: «Проголосуємо за № 19 (есерів), тільки щоб надали дрова, взуття, одяг та цукор». Окремі особи просили записати, що вони голосують за есерів, аби не потрапити до тюрми, якою погрожували в разі голосування за інші списки» [197. – 9 августа]. Однак перемога на виборах блоку есерів, – на думку автора статті, – спровокувала нові проблеми, зокрема маючи більшість у новій думі, соціалісти-революціонери опинились у скрутному становищі. В їх середовищі були відсутні фахівці для роботи в управі... При складанні списку есери не розраховували на такий успіх і включили наприкінці списку рядових, не підготовлених членів... Як наслідок, есери були змушені звертатися за допомогою до «кандидатів від кадетів – заслужених діячів-інтелігентів з великим громадським стажем роботи...» [197. – 9 августа].

У Херсоні новий склад міської думи було обрано ще 25 лютого 1917 р. у складі 60 гласних. Однак виконавчий орган не зміг розпочати роботу, оскільки не були обрані гласні-євреї. У телеграмі Херсонського міського голови М. Блажкова, від 5 березня 1917 р. міністру внутрішніх справ Тимчасового уряду містилося прохання, враховуючи малочисельність думи, якнайшвидше телеграфувати про дозвіл обрати до Херсонської думи максимальну кількість гласних-євреїв [134, арк. 51]. 7 березня 1917 р. на сторінках «Херсонских новостей» було опубліковано заклик до євреїв-виборців обрати достойних кандидатів [202. – 7 марта].

У місті на спільному засіданні ради робітничих і військових депутатів обговорювалися плани демократизації думи. Передбачалося, що дума поповниться 60 новими гласними за кількістю старих.

Питання участі Херсонського осередку ПСР у виборах до міської думи обговорювалися 2–3 липня 1917 р. на II Херсонському з'їзді ПСР, на якому панувала думка про необхідність «абсолютної самостійності» міського самоврядування за нових умов [182. – 4 июля].

До виборчих процесів долучилися і єврейські громадсько-політичні сили. У Херсоні планувалось об'єднати всі єврейські організації і виставити один загальноєврейський список [534, с. 46–55]. Однак об'єднання досягти не

вдалося, хоча загальним фронтом виступили євреї-соціалісти (Бунд, Клуб об'єднаних єврейських соціалістичних партій). У блоці соціалістичних партій вони були представлені разом із РСДРП та ПСР, а також з представниками Херсонської ради робітничих та солдатських депутатів.

Передвиборча кампанія спричинила протистояння між єврейським соціалістичним блоком Херсону та Тимчасовим центральним комітетом херсонських єврейських громадських організацій, який планував пройти до думи окремим списком [198. – 11 юня]. Місцева преса представляла названий єврейський комітет як організацію національно-демократичного характеру [198. – 15 юля]. На шпальтах місцевих видань описано пристрасті, що кипіли в середовищі єврейської громади [198. – 15 юля]. Соціалісти закликали голосувати тільки за список соціалістичного блоку, куди входять всі єврейські соціалістичні організації, бо інші списки – це «списки єврейської буржуазії» [198. – 19 юля]. 2 липня 1917 р. відбувся передвиборчий мітинг, організований Тимчасовим центральним комітетом херсонських єврейських громадських організацій [198. – 2 юля].

Сіоністи також взяли участь у передвиборчій боротьбі. 23 липня 1917 р. відбулися збори Херсонського міського сіоністського комітету та організації «Поалей-Ціон», присвячені виборам до міської думи. На зібранні була прочитана низка лекцій [196. – 1917. – 25 юля]. Цього ж дня у Херсоні проведено передвиборчий мітинг, організований єврейським національно-демократичним блоком.

За підсумками виборів у Херсоні найбільшу кількість голосів отримала, тобто посіла 1 місце, Херсонська рада робітничих та солдатських депутатів і блок соціалістичних партій – 17732 голоси; 2-е – русько-слов'янські організації та об'єднані церковні приходи – 2078; 3-є – єврейський національно-демократичний блок – 2507; 4-е – ПНС – 1229, 5-е – союз домовласників – 820; 6-е – союз євреїв – 786; 7-е – учительський союз – 528; 8-е – польські організації – 386; 9-те – радикально-демократичний блок – 377; 9-е – українські організації – 220 [196. – 1917. – 2 августа].

У Миколаєві ще в березні 1917 р. була розроблена досить складна система довиборів, яка передбачала серед інших представництво і від організацій національних меншин. Але поповнення думи новими гласними так і не відбулося [200. – 1917. – 1 июня].

Активну передвиборчу роботу проводили єврейські соціалісти. У 20-х числах червня 1917 р. миколаївська організація Бунду провела збори, де звернулася із закликом до єврейського населення міста взяти активну участь у виборах до міської думи [176. – 1917. – 29 июня].

За результатами виборів до Миколаївської міської думи увійшло 40 нових представників від ради робітничих депутатів, решту 60 становили гласні старого складу [511, с. 13].

У Єлисаветграді Херсонської губернії напередодні виборів до міської думи теж активізувалася діяльність єврейських політичних партій та організацій. 16 липня 1917 р. відбувся мітинг єврейських соціалістів. Представник ОЄСРП, виступаючи на братській могилі жертв погрому 1905 р., закликав голосувати за соціалістичний блок [174. – 23 июля]. 20 липня 1917 р. у місті відбувся мітинг Бунду на тему: «Політичний момент: війна та вибори до міської думи». Виступи на ньому супроводжувалися гострими суперечками між представниками Бунду та сіоністами [174. – 22 июля]. За результатами виборів 4 серпня 1917 р. у Єлисаветграді найбільше голосів отримав соціалістичний блок (за нього проголосувало 52% виборців), за єврейський список віддали голоси 28% електорату, за кадетів – 11%. Інші блоки отримали менше 10% [197. – 9 августа].

Запекла політична боротьба за місця у міських думах точилась на Катеринославщині. 7 березня 1917 р. міська дума Катеринослава ухвалила поповнити свій склад новими гласними – представниками прошарків суспільства, які ще вчора не користувалися виборчими правами [583, с. 167]. У місті на виборах до міської думи було представлено 23 списки: 1) «Поалей Ціон»; 2) УСДРП; 3) парафія Воскресенської церкви; 4) РСДРП(б); 5) Польський демократичний клуб; 6) партія народних соціалістів; 7) РСДРП(о), Бунд, ППС і латиські соціал-демократи; 8) службовці міського самоврядування;

9) товариство рівноправ'я жінок; 10) ПНС; 11) УПСР; 12) ПСР і ОЄСРП; 13) ділова група і парафія церков; 14) прогресивна торгово-промислова група; 15) українські трудовики; 16) міщани м. Катеринослава; 17) єврейський блок; 18) дрібні торговці; 19) ремісники; 20) домовласники околиць м. Катеринослава; 21) єврейська національно-демократична група; 22) союз домовласників; 23) союз службовців в урядових, приватних і громадських установах [586, с. 260].

У ході передвиборчої кампанії активно проявили себе представники загальноросійських соціалістичних сил. На початку травня 1917 р. Катеринославська організація меншовиків створила загальноміський виборчий комітет, який розробив «Організаційний статут про вибори у міське самоврядування» [293, с. 7]. Активними напередодні виборів була й есери. 25 червня 1917 р. відбулася конференція ПСР міста, де обговорювався список кандидатів на вибори до міської думи від партії [586, с. 264, 265].

Активну передвиборчу роботу проводили більшовики. Наприкінці травня 1917 р. загальні збори Катеринославської організації більшовиків ухвалили рішення про відмову від усякого блокування з меншовиками. Для організації виборчої кампанії більшовики Катеринослава створили муніципальну, фінансову та технічну комісії. Кандидатський список, виставлений катеринославськими більшовиками, нараховував 113 кандидатів у гласні, серед яких було 86 робітників, 7 солдатів, а інші – дрібні службовці [511, с. 27, 29, 30, 35–42].

Діяльність кадетів у Катеринославі у липні – серпні 1917 р. переважно була представлена участю у передвиборчій кампанії до міської думи. У цей же період ними було організовано декілька мітингів, під час яких партійно-політичне протистояння набувало достатньої гостроти, адже воно постійно супроводжувалося дебатами з представниками соціалістичних партій.

Також у передвиборчій кампанії активну участь брали єврейські політичні сили. ОЄСРП проводила агітаційні заходи разом з ПСР, з якою перебувала у блоці, зокрема читався курс лекцій «по муніципальних виборах» [154. – 23 юня]. Катеринославська єврейська сіоністська організація виступила із

заявою, в якій закликала створити «єдиний національний єврейський блок з єдиною муніципальною програмою» [534, с. 46–55]. Окрім гасел і програм значне місце у виборчій кампанії сіоністів Катеринослава відводилося практичній роботі, першочергово – активній агітації. Так, сіоністська організація Катеринослава залучила до цього більше 100 молодих агітаторів, головні зусилля докладаючи до об'єднання всього єврейства в єдиний єврейський список [261, с. 137, 138; 572, с. 264].

Вибори до міської думи Катеринослава відбулися 13 серпня 1917 р. У волевиявленні взяло участь більше 57% усіх виборців [572, с. 264, 265]. Результати виборів містяться у додатку Е. Отже, до Катеринославської міської думи у серпні 1917 р. було обрано 113 гласних. Домінуючими стали партійні виборчі списки. Це свідчило про досить високий рівень політизації настроїв електорату. Лідером став блок ПСР та ОЄСРП, отримавши 24 місця гласних. У РСДРП(б) було 22; Єврейському блоці – 19; у блоці РСДРП(о), Бунду, польських та литовських соціал-демократів – 14; ПНС – 9 місць гласних.

Зрозуміло, що за такого представництва вирішальну роль у роботі думи повинні були відігравати есери та меншовики, в об'єднаних блоках з якими йшли ОЄСРП, Бунд, польські та латиські соціал-демократи [94, арк. 3]. У цілому, названі лідери перегонів разом набрали 75% голосів усіх виборців, отримавши 87 місць гласних із 113. Саме ці партійно-політичні сили визначили в серпні 1917 р. політичні симпатії електорату Катеринослава [572, с. 268].

Вибори до міської думи Олександрівська Катеринославської губернії відбулися 2 липня 1917 р. У місті конкурувало 10 списків: спілка землевласників; єврейський позапартійний демократичний блок; соціалістичний блок; ПНС і прогресивна група виборців; група торговців і підприємців міста; партія ортодоксальних євреїв; Олександрівський комітет РСДРП(б); безпартійна група осіб німецької національності; український соціалістичний блок; безпартійна група виборців. Напередодні виборів розгорнулася гостра політична боротьба. На крайньому лівому крилі політичного спектру міста стояли більшовики. Олександрівський комітет РСДРП(б) було представлено на виборах окремим списком.

«Соціалістичний блок» пішов на вибори зі своєю муніципальною програмою [290, с. 29]. Поляки-соціалісти вирішили віддати свої голоси цьому ж блоку. Соціалісти використовували різні засоби для ведення агітації, навіть друкували передвиборчі матеріали, на відміну від інших, на кольоровому папері. Це викликало резонанс у місті. Міський голова заявив, що кольорова передвиборча агітація йде всупереч наказу про вибори [154. – 11 июня].

Окремий список також склала ПНС.

Під час виборів мала місце запекла боротьба між бундівцями та сіоністами. Представники Бунду на чисельних багатолюдних мітингах доводили, що інтереси простого єврейського люду – це загальнопролетарські інтереси, і заохочували виборців приєднатися до соціалістичного блоку. Інші єврейські громадські організації виставили своїх кандидатів по списку «Єврейського позапартійного демократичного блоку».

Український соціалістичний блок, агітуючи за свій список, наголошував на близькості програмових засад ПСР і українських національних партій: «Уся культурно-національна робота, яка буде проводитись у міській думі, матиме підтримку партії російських соціалістів-революціонерів, яка перша з-поміж соціалістичних партій сміливо підійшла до болючого національного питання...» [170. – 23 июня]. Ймовірно, автори звернення сподівалися, що популярність російських есерів у місті, близькість програм українських та російських есерів збільшить коло прихильників українських соціалістів.

За результатами виборів до Олександрівської думи перемогу отримав соціалістичний блок, за який проголосувало 59% виборців. Друге і третє місце поділили між собою «Єврейський позапартійний демократичний блок» та український соціалістичний блок. За «Єврейський позапартійний демократичний блок» проголосувало 2175 осіб (приблизно 12% виборців). Більшовики, що проводили галасливу кампанію під час виборів, програли їх. За більшовицький список проголосувало лише 1,5% виборців. Не отримала очікуваного результату і ПНС [295, с. 63]. Отже, результати виборів віддзеркалювали політичні симпатії населення Олександрівська.

Партійне представництво міської думи Бахмута на Катеринославщині після виборів складалося з 16 кадетів, 14 соціал-демократів, 7 есерів, 2 сіоністів [197. – 9 августа].

А на виборах до міської думи Маріуполя Катеринославської губернії перемогу здобула ПСР у блоці з УПСР та ССРП, що отримали разом 14287 голосів. Меншовики, які йшли на муніципальні вибори у блоці з Бундом, здобули 3164 голоси, більшовики – 2788, кадети – 1571, «Поалей-Ціон» – 738, народні соціалісти – 379. По Маріуполю на муніципальних виборах проголосувало 70% з числа всіх виборців [185. – 18 ноября].

Згідно результатів виборів до міської думи Юзівки (Бахмутський повіт Катеринославської губернії) місця у думі розподілилися таким чином: есери отримали 50 % думських місць, меншовики – близько 20%, більшовики провели 10 депутатів, українські соціал-демократи, бундівці, кадети, октябристи отримали по 1–2 місця [413, с. 138].

Під час виборів у Єнакієвому (Бахмутський повіт Катеринославської губернії) перше місце посіли есери, які здобули 3142 (38,9%) із 8072 голосів виборців. Більшовики отримали 2199 голосів (27,2%). Їм поступалися за кількістю голосів меншовицько-бундівський список і український соціалістичний блок, які разом отримали 1534 голоси (19%) [511, с. 110].

У Луганську (Слов'яносербський повіт Катеринославської губернії) на виборах міської думи більшовики отримали 5791 голос з 15098, або 38,5%, і 29 місць у думі. За серів, що були другими, було подано 3666 голосів (24,2%). Меншовики, які виступали в блоці з Бундом і УСДРП, здобули 2053 голосів, або 13,6 %. Кадети одержали лише 372 голоси (2,4%) [511, с. 109].

Проаналізуємо результати виборів до міських дум у Таврійській губернії, зокрема, в Бердянську. Передвиборча кампанія у місті проходила в атмосфері міжпартійного суперництва і загострення політичних пристрастей. Політика створення блоків на виборах у місті отримала широке розповсюдження. У Бердянську єдиний блок склали кандидати від ПСР, РСДРП(о), УСДРП, Бунду,

«Поалей-Ціону» та ін. єврейських соціалістичних партій. На виборах у місті взяло участь 70 % виборців, тобто активність була досить значною [372, с. 12].

У підсумку після виборів найбільшу кількість гласних – 29 отримав блок ПСР та ін., за який проголосувало 59% виборців. Значну кількість голосів мали так звані домовласники (16% і 8 гласних), які репрезентували інтереси найзаможніших верств міського населення та частини інтелігенції. Єврейський список став третім, отримавши майже 7% голосів виборців та 3 місця у думі.

Говорячи про результати виборів до міської думи Мелітополя Таврійської губернії, можемо навести такі дані. Найбільше голосів виборців – 29% і кількість гласних – 11 осіб, отримала РСДРП(о). ПСР була другою. Третє місце посів Блок єврейського об'єднаного комітету з сіоністами. Євреї отримали 9 місць у Мелітопольській міській думі. За ПНС проголосувала найменша кількість виборців – 5,3% (тільки 2 гласних) [290, с. 31].

Отже, на перших демократичних виборах, що відбулися у регіоні протягом 1917 р., перемогу здобули списки загальноросійських соціалістичних партій. Есери та есерівські блоки одержали абсолютну більшість голосів (понад 50%) в Одесі – 54%, Херсоні – 66%, Миколаєві – 61%, Єлисаветграді – 52%, Бердянську – 59% [511, с. 97]. РСДРП(б) йшла окремим списком там, де існували самостійні більшовицькі організації – в Катеринославі, Маріуполі, Олександрівську та ін. містах. У цілому, більшовики, як і ПНС, провели виборчу кампанію не досить успішно, якщо не провальню.

Для єврейських політичних сил виборча кампанія на Півдні України була доволі ефективною. В Одесі за єврейський блок, до якого входили представники Єврейської національно-демократичної партії, сіоністи та представники синагог, проголосували 24480 виборців. За «Поалей-Ціон» віддали свої голоси 1551 особа, за Єврейську народну партію – 967. Взагалі в Одеській думі єврейське населення було представлене 18 гласними (15% персонального складу думи), з них єврейський блок провів 14 осіб; бундівці – 2; поалей-ціоністи та Єврейська народна партія – по 1 [192. – 10 августа]. За єврейський список у Херсоні проголосувало – 8,9% (обрано 9 гласних), у Миколаєві – 8,2% (обрано 9 гласних).

За списком Єврейського блоку в Катеринославі пройшло 19 гласних. За нього проголосувало більше 12 тис. виборців, тоді як за список «Поалей-Ціон» – лише 632. Список ПСР і ОЄСРП зібрав більше 15 тис. голосів. Під час виборів до Олександрівської міської думи окремим списком виступив «Єврейський позапартійний демократичний блок», за який проголосувало 2175 осіб (11,8% виборців) та Партія ортодоксальних євреїв, що набрала лише 1% голосів виборців. А у м. Синельникове (залізнична станція Катеринославського повіту) єврейське населення отримало загальноміську перемогу, провівши у гласні думи 11 осіб, тоді як усі інші конкуренти отримали разом лише 10 місць.

Схожою ситуація була і у Північній Таврії. Блок єврейського об'єднаного комітету разом із сіоністами у Мелітополі Таврійської губернії отримав 9 місць у думі, єврейський список у Бердянську – 3 місця. Окремо від єврейських національних списків виступали представники Бунду і «Поалей-Ціону». При цьому бундівці майже скрізь блокувались із меншовиками або входили до соціалістичного блоку. В Херсоні вони отримали у думі 5 місць, у Бердянську провели 1 гласного. За членів Бунду в Олександрії проголосувало 825 осіб із 2737 євреїв, внесених у списки для голосування, що дало їм змогу провести 5 представників [152. – 5 августа]. «Поалей-Ціон» реальних успіхів домоглася лише у Нікополі та Амур-Нижньодніпровську (Катеринославська губ.). За їхніми списками в цих містах було обрано по 4 гласних [187. – 1917. – 25 октября, 9 ноября; 287, с. 103].

Аналізуючи результативність виборчої кампанії для польських політичних сил, слід враховувати, що окремий список висунув лише Польський демократичний клуб на виборах у Катеринославі. За нього проголосувало 1372 осіб або 1,87% виборців. Як зазначає М. Потапенко, програми самостійних польських виборчих списків мали свою специфіку. На тлі гострої міжпартійної боротьби під час виборчої кампанії вони видаються аж занадто аполітичними. В них основний наголос замість партійної ідеології робився на польських національних та муніципальних проблемах. Особливу роль відіграло питання розвитку польської культурно-освітньої сфери [462, с. 146].

Найбільш поширеною практикою участі польських політичних сил у муніципальних виборах 1917 р. стало блокування. Зазначені сили формували два типи блоків – паритетні (укладені в результаті досягнення компромісу між декількома політичними силами стосовно визначення пропорції представництва в списку, також спільного вироблення програми) та доміантні (створені внаслідок приєднання до виборчого списку та програми певної політичної сили іншої політичної сили на умовах, що продиктовані першою).

Виборчі блоки першої групи були більш поширеними й мали два типи: міжпартійні та міжнаціональні. До міжпартійного паритетного блокування були особливо схильні польські соціалісти. Так, в Одесі вони увійшли до есерівського блоку разом з ПСР, ОСЄРП та Одеським обласним комітетом Всеросійського селянського союзу. В Катеринославі ППС разом з РСДРП(о), Бундом, латиською соціал-демократичною групою склали окремий блок.

На ґрунті соціалістичних ідей, найпопулярніших у тогочасному українському суспільстві, блокувались й інші польські організації непартійного спрямування. Так, представники Польського соціалістичного об'єднання, що діяли у Луганську та Каменському Катеринославської губернії, йшли за списком більшовиків. Ці об'єднання були доміантними.

Муніципальна виборча кампанія у регіоні продемонструвала розстановку у таборі польських політичних сил. Хід та результати виборчого процесу на Півдні України засвідчили високий рівень активності польських соціалістичних партій. Водночас, помітною є пасивність ендеків – найбільш впливової політичної сили у середовищі поляків Наддніпрянської України [462, с. 152].

Таким чином, міські вибори на Півдні України стимулювали активність національних меншин регіону й стали першою серйозною перевіркою українського руху на здатність конкурувати з політичними партіями та організаціями національних меншин.

Результати виборів до міських дум Півдня України засвідчили серед переможців значну кількість представників національних меншин: в Одесі зі 120 місць неукраїнці отримали 115; у Херсоні зі 101 – 84, в Катеринославі зі 110 – 99 [313, с. 98]. Для порівняння наводимо результати виборів до Київської думи. Тут український соціалістичний блок (УПСР і УСДРП) здобув 24 мандати

з 125 (одну п'яту всіх місць). Одночасно, блок російських та єврейських соціалістів отримав 44 місця, єврейські партії, що виступали окремо, – 12, кадети – 10 і навіть блок «руських виборців», який виступав з гаслом «Геть з Україною й з українізацією», здобув 18 місць. Отже, вибори у Києві також засвідчили значну активність і популярність національних списків. Проте успіх українських політичних сил у Києві під час виборів виявився вищим, ніж у містах південноукраїнського регіону.

В умовах, коли відбувалося встановлення реальної державної влади УЦР, українські партії не змогли отримати більшість у міських думах. На революційній хвилі до органів міського самоврядування потрапили в основному представники соціалістичних неукраїнських партій – загальноросійських, єврейських та польських, які становили соціалістичну більшість в думах.

Отже, політичні партії і громадсько-політичні організації національних меншин Півдня України взяли активну участь у виборах до міських дум регіону. Набула поширення практика створення виборчих блоків близькими за ідейними поглядами громадсько-політичними силами.

Найбільшою підтримкою населення Півдня України користувалися загальноросійські соціалістичні сили, особливо ПСР. Ця політична сила поодиноці або у блоці з близькими за ідеологією єврейськими та іншими національними соціалістичними партіями посіла перше місце на виборах в Одесі, Херсоні, Миколаєві, Катеринославі та ін.

Значну підтримку населення Півдня України здобули представники єврейських громадсько-політичних сил, виборчі блоки яких посіли друге або третє місце у Одесі, Херсоні, Єлисаветграді, Катеринославі та інших містах регіону. Названим політичним силам у південноукраїнському регіоні поступалися за популярністю обидві фракції РСДРП, а також кадети. Досить активними під час виборів були поляки.

Відповідно, громадсько-політичні сили національних меншин сформували основний склад гласних міських дум Півдня і мали безпосередній вплив на управлінські процеси в регіоні. Від позиції національних меншин значною мірою залежала доля українського державотворення у південноукраїнському регіоні за доби УЦР.

4.2. Партії та громадсько-політичні організації національних меншин у виборчій кампанії до Всеросійських Установчих зборів у регіоні

В умовах революції 1917 р. широкі маси населення здобули право брати участь у виборах до Всеросійських та Українських Установчих зборів. Вибори стали черговими уроками демократії для населення південноукраїнського регіону, зокрема його неукраїнської частини.

Ставлення до Всеросійських Установчих зборів різних політичних партій обумовлювалося, передусім, їх програмно-тактичними міркуваннями та політичною кон'юнктурою. Меншовики очікували від Всеросійських Установчих зборів вироблення конституції, вирішення робітничого, земельного питання, проблеми миру та війни. Однак це – в гаслах, а на практиці вони боялися, що вибори не дозволять їм створити власної солідної фракції. Есери були більш впевнені у своєму успіхові, сподіваючись на голоси селян. Анархісти, на чолі з Н. Махно, виступали проти виборів до Всеросійських Установчих зборів. У більшовицькій схемі організації державної влади для Всеросійських Установчих зборів місця практично не було. Хоча В. Ленін жодного разу не висловився проти них. Крім того, одним із основних гасел Жовтневої революції був лозунг найшвидшого їх скликання [222, с. 226; 497, с. 237]. Але з моменту, коли стало відомо, що перемогу на виборах отримала ПСР, більшовики рішуче змінили ставлення до Установчих зборів. У більшовицькій пресі розгорнулася агітаційна кампанія проти них. Доводилося, що тільки ради є «істинними формами народовладдя».

Кадетська партія «ультимативно наполягала на дотриманні всіх формальностей по процедурі організації виборів». Особливо вимагала вона, щоб списки виборців були складені не якимись там «самочинними органами народної влади», що виникли на місцях, а обраними демократичним шляхом органами самоврядування [289, с. 157, 158].

Великі сподівання на Всеросійські Установчі збори також покладали єврейські, польські та ін. партії та громадсько-політичні організації.

На сторінках «Робітничої газети» у листопаді 1917 р. опубліковано статтю «Безнадійні спроби», де зазначається, що «для українців Всеросійські Установчі збори є тільки конференцією народів, і сила, і значення їх у тому, на згоді яких народів, нарешті, скласти федерацію. Всілякі інші спроби інакше поставити справу Всеросійських Установчих зборів призведуть до дискредитування і передчасної загибелі. Це треба мати на увазі російським соціалістам-революціонерам і соціал-демократам, які так тісно пов'язані з ганебним Тимчасовим урядом» [71, арк. 20].

Тимчасовий уряд довго маневрував й різними засобами відтягував вибори та скликання Всеросійських Установчих зборів [199. – 1917. – 15 септєбря]. Зволікаючи з виборами, він наражався на критику та звинувачення в тому, що спеціально тягне час, очікуючи поки вгамуються революційні пристрасті.

За постановою Тимчасового уряду кількість депутатів до Всеросійських Установчих зборів становила у державі в цілому більше 800 осіб, із них по Катеринославській – 16, Херсонській – 15 і Таврійській – 9 осіб [289, с. 157, 158].

Судячи з історичних джерел, на вибори до Всеросійських Установчих зборів у південноукраїнському регіоні покладалися великі надії. І владні органи, і представники національних меншин шукали в них, не відкидаючи певних надій на УЦР, вирішення усіх найболючіших проблем та сподівались на стабілізацію ситуації

Так, у протоколі Першого Катеринославського кооперативного з'їзду, який відбувся 23–25 березня 1917 р., було зазначено, що зібрання вітає Тимчасовий Уряд у проведенні заявлених демократичних реформ, зокрема скликанні Всеросійських Установчих зборів. З'їзд висловлює тверде переконання, що майбутнє – за народовладдям та демократичною республікою, й наполягає на якнайскорішому скликанні Всеросійських Установчих зборів [155. – 28 марта].

Делегати Херсонського губерньського з'їзду рад селянських депутатів (14–17 серпня 1917 р.) також покладали сподівання на скликання Всеросійських Установчих зборів [132, арк. 2, 2 зв.].

Простежимо участь партій та громадсько-політичних організацій національних меншин у виборах до Всеросійських Установчих зборів у межах Херсонської губернії.

Підготовча робота щодо організації виборчого процесу на Херсонщині розпочалася ще влітку 1917 р. Так, при Херсонській губернській управі була створена комісія для керівництва та нагляду за ходом підготовки населення до виборів. До складу комісії мали увійти представники УЦР, земської управи, Херсонської ради робітничих і солдатських депутатів, ради селянських депутатів, представники політичних партій ПСР, УПСР, УСДРП, РСДРП, ПНС, Бунду, Клубу об'єднаних єврейських соціалістичних організацій та ін. Всього 18 осіб [133, арк. 28, 30].

Питання, пов'язані з організацією і проведенням виборів, активно обговорювалися на різноманітних зібраннях та мітингах. На зборах представників земств, громадських та партійних організацій Херсонської губернії в Одесі (29–30 червня 1917 р.) розглядалося питання про розподіл 500 тис. руб., асигнованих земськими зборами 26–28 травня 1917 р., на культурно-просвітницькі заходи в рамках підготовки населення до виборів у Всеросійські Установчі збори. Було вирішено надати соціалістичним партіям Одеси, Миколаєва, Херсону, Єлисаветграду 85 тис. руб. для підготовки сільського населення до виборів. Розглядалося також питання про розподіл коштів і серед представників національних меншин, пропорційно їх чисельності [133, арк. 19].

28 серпня 1917 р. в Одесі відбулася губернська конференція представників меншовицьких організацій Одеси, Херсона, Ананьєва, Єлисаветграда та ін. міст, на якій розглядалось питання про вибори до Всеросійських Установчих зборів. Було прийнято рішення про створення губернського партійного виборчого комітету в Одесі, що мав займатися видавничою діяльністю, випуском партійної періодики, брошур, листівок з передвиборчою агітацією. Конференція рекомендувала кожній місцевій організації мати хоча б одного професіонала, який би займався виключно виборами [205. – 29 августа]. Також було вирішено

клопотати перед Тимчасовим урядом про створення комісії по виборах у Всеросійські Установчі збори не в Херсоні, а в Одесі [205. – 30 августа].

Не лишились осторонь виборчих процесів і більшовики. На 27 вересня 1917 р. була запланована Херсонська губернська більшовицька конференція, присвячена обговоренню виборчих питань [204. – 10 августа].

Підготовці виборів була присвячена і конференція партійних осередків ПСР у Харкові (2–4 квітня 1917 р.). На збори були запрошені представники есерівських організацій Катеринославської, Херсонської та Таврійської губерній [180. – 29 березня].

Аналогічні питання обговорювалися 10–11 вересня 1917 р. під час проведення Херсонської губернської конференції ПСР, на якій були представлені організації Одеси, Херсона, Миколаєва, Єлисаветграда, Ананьєва, Олександрії та ін. міст [199. – 1917. – 13 сентября]. 25 серпня 1917 р. відбулось засідання Єлисаветградського повітового комітету ПСР, де обговорювались питання стосовно принципу обрання кандидатів від Єлисаветградського повіту Херсонської губернії [174. – 30 августа].

Шляхи вдосконалення виборчої системи у листопаді 1917 р. стали предметом розгляду на зборах лівих соціалістів-революціонерів Миколаєва [176. – 1917. – 17 ноября; 101, арк. 69 зв.].

Питання, пов'язані з роботою Всеросійських Установчих зборів, розглядалися і делегатами обласного з'їзду ПНС у Києві (18–19 березня 1917 р.), в якому брали участь представники партійних осередків Одеси та Херсону. На думку кадетів, Установчі збори мали бути скликані у Москві [196. – 1917. – 25 марта].

До активної участі у виборчому процесі готувалася і Херсонська організація «РУ-СЛ-О», що мала виразно консервативний характер [198. – 1917. – 18 июня; 196. – 1917. – 4 июня].

Потужну організаційну діяльність розгорнули і національні, насамперед, єврейські політичні партії та об'єднання. 6 серпня 1917 р. у Києві відбулася обласна конференція Бунду, на якій розглядалася проблема організаційного та ідеологічного забезпечення передвиборчої кампанії в Україні.

У Херсоні єврейські партії та організації включилися в активну передвиборчу кампанію. Заклики голосувати за єврейські політичні сили лунали як під час різноманітних зібрань, так і зі сторінок місцевих видань. Одним з питань порядку денного конференції Бунду Херсонського повіту, проведення якої було заплановане на 10 листопада 1917 р. у Херсоні, було розгляд умов участі єврейського населення у виборах до Всеросійських Установчих зборів. На збори представник Бунду Жук підготував лекцію на тему «Установчі збори та єврейський народ». По закінченню мав відбутися концерт єврейської трупи [199. – 1917. – 8 ноября].

А 25–26 жовтня 1917 р. у Херсоні членами центрального комітету по підготовці до Всеросійських Установчих зборів за списком «Поалей-Ціон» на ряді зібрань були прочитані лекції на теми: «Єврейство в Америці та Палестині», «Інтернаціонал та єврейське питання» [196. – 1917. – 25 октября]. Херсонський осередок «Поалей-Ціон» закликав взяти участь у голосуванні до Всеросійських Установчих зборів зі сторінок газети «Рідний край» [196. – 1917. – 12 ноября].

У Катеринославському виборчому окрузі політичні партії та організації національних меншин також широко долучились до виборчого процесу. 6 жовтня 1917 р. відбулися загальні надзвичайні збори членів Катеринославської міської організації меншовиків. Учасники зібрання зазначали, що політична ситуація в країні і положення на фронті є складними, масами оволодів страшний індивідуалізм, існує реальна загроза зриву Всеросійських Установчих зборів. Враховуючи це, до участі у передвиборчій роботі мобілізувалися усі члени партії. Для координації дій було створено міський виборчий комітет, на який покладалося керівництво партійними виборчими дільницями [153. – 10 октября].

1–2 жовтня 1917 р. відбулася Катеринославська губернська конференція більшовиків, в роботі якої взяли участь представники партійних організацій Катеринослава, Олександрівська, Єнакієва Бахмутського, Верхньодніпровського та Словоносербського повітів. Було вирішено створити окружний губернський виборчий комітет у складі 10 осіб, який через районних

та повітових представників повинен був налагодити зв'язки з організаціями на місцях [217, с. 407, 408, 868; 289, с. 158].

Єврейські організації також розпочали активну передвиборчу роботу на Катеринославщині. Так, 7–8 вересня 1917 р. відбулася Катеринославська губернська сіоністська нарада, де була заслухана доповідь сіоніста А. Березовського щодо організації передвиборчої кампанії й було ухвалено рішення «всюди створити сіоністські комісії з передвиборчої кампанії» [173. –4 октября (№ 6–7); 289, с. 158].

Аналогічно йшла підготовка до виборів у повітових містах Катеринославщини. На початку листопада 1917 р. на засіданнях міської думи Маріуполя Катеринославської губернії обговорювалися питання організації виборів до Всеросійських Установчих зборів у місті. Представник «Поалей-Ціону» Г. Левін наголошував на необхідності друку передвиборчого матеріалу єврейською мовою, адже «слід подумати про єврейську бідноту, котра не вміє читати російською. Через це багато євреїв не взяли участь у виборах до міської думи». Збори прийняли рішення асигнувати додатково 3000 руб. (до цього вже було виділено 2000) на друк передвиборчих матеріалів національними мовами [185. – 3 ноября].

Майбутні вибори обговорювалося і на засіданні Олександрівської міської думи 27 жовтня 1917 р. Зокрема, було прийнято рішення зробити все можливе, аби не допустити до міста більшовиків, а «роботу по виборах в Установчі збори ні на хвилину не припиняти» [97, арк. 45].

Напередодні виборів діяльність політичних партій та організацій національних меншин активізувалася і у Таврійській губернії. На початку жовтня 1917 р. питання ефективної організації виборчого процесу обговорювалися на Таврійській губернській конференції РСДРП(б) [217, с. 407, 408, 868; 289, с. 158].

Ідея участі у виборчих процесах знайшла підтримку і серед німецькомовного населення Півдня України. 29 березня 1917 р. у Молочанську Бердянського повіту Таврійської губернії була створена спеціальна комісія по підготовці менонітів до виборів у Всеросійські Установчі збори [116, арк. 90].

На засіданнях Бюро ММО обговорювалося питання представництва у Всеросійських Установчих зборах, у яких меноніти претендували на одне місце у незалежно від числа виборців, посилаючись на декларацію Тимчасового уряду про права народів. Бо «ми складаємо самостійний народ» [115, арк. 2, 3].

17 травня 1917 р. відбувся Менонітський з'їзд Молочанської волості. Голова з'їзду Д. Еннс наголошував на необхідності провести свого представника до Всеросійських Установчих зборів, «вступаючи для цього в угоду з політичними партіями, які зобов'язуються захищати наші інтереси». На з'їзді була затверджена програма, на базі якої могли відбутися такі переговори: 1) федеративно-державний устрій; 2) збереження національних, культурних та релігійних особливостей окремих народностей; 3) вільна національна школа; 4) вирішення аграрного питання «на основі соціальної справедливості, із дотриманням потреб державного господарства та культурного прогресу при збереженні принципу приватної власності; визнання за державою права на відчуження землі за відповідну цінну винагороду...» [116, арк. 77].

Питання підготовки до виборів у Всеросійські Установчі збори обговорювалися на другій конференції Союзу російських німців Півдня Росії в Одесі (1–4 серпня 1917 р.). На ній були присутні делегати з Молочанська. Південноруський ЦК закликав учасників зборів «проводити свою політику самостійно, не приєднуючись ні до яких політичних або політико-економічних організацій» [452, с. 350].

3 вересня 1917 р. на нараді уповноважених представників німецьких волосних комітетів Одеського повіту було вирішено йти на вибори єдиним списком депутатів під назвою «Список руських громадян німецької національності» [237, с. 138]. Однак, за результатами виборів жодного з кандидатів від німецького населення до Всеросійських Установчих зборів провести не вдалося.

Отже, у південноукраїнському регіоні влітку – восени 1917 р. відбулася велика кількість партійних зборів, конференцій, з'їздів, під час проведення яких тією чи іншою мірою розглядалися проблеми виборів. Особливо активізувалася ця робота після того, як Тимчасовий уряд уже остаточно затвердив дату

проведення виборів – 12 листопада і дату їх скликання – 28 листопада 1917 р. На цей час основною проблемою у діяльності політичних партій виступало питання організаційного забезпечення виборчого процесу.

На результати виборчої кампанії у південноукраїнському регіоні вплинули такі фактори як багатонаціональний склад населення; наявність сильних загальноросійських політичних партій, а також партій та громадсько-політичних організацій національних меншин; значне погіршення економічного становища людей у цей час та ін [577, с. 86].

Проілюструємо, які ж партійно-політичні сили розраховували на голоси виборців на Півдні України під час виборчої кампанії до Всеросійських Установчих зборів.

По Херсонському виборчому округу проходили такі списки: Список 1 – церковна група духовенства, мирян Херсонської губернії; Список 2 – «Русский народно-государственный союз»; Список 3 – група російських громадян німецької національності; Список 4 – губерньська рада селянських депутатів, ПСР, УПСР, ОЄСРП; Список 5 – ПНС; Список 6 – «Поалей-Ціон»; Список 7 – РСДРП(о) та Бунд; Список 8 – УСДРП; Список 9 – РСДРП(б); Список 10 – Єврейський національний блок; Список 11 – блок об'єднаних кредитних та споживчих кооперативів, Союзу земських службовців та ТНСП; Список 12 – Старообрядці, безпартійні селяни та хлібопашці Херсонської губернії [131, арк. 96, 98–106; 179. – 5 ноября].

По Катеринославському виборчому округу було сформовано такі списки: Список 1 – Катеринославський відділ Всеросійського Союзу Земельних власників і безпартійних прогресистів; Список 2 – ОЄСРП; Список 3 – Рада селянських депутатів («Земля і воля»), ПСР; Список 4 – кооператори Катеринославської губернії та ТНСП; Список 5 – блок Селянської спілки, Селянського союзу та ради селянських депутатів з УСДРП та УПСР; Список 6 – «Православ'я та хлібороби»; Список 7 – ПНС; Список 8 – «Поалей-Ціон»; Список 9 – РСДРП (більшовики-інтернаціоналісти) та Бахмутська рада селянських депутатів; Список 10 – Єврейський національний виборчий комітет; Список 11 – Бунд; Список 12 – РСДРП(о); Список 13 – поселяни-греки

Маріупольського повіту; Список 14 – Російські громадяни німецької національності; Список 15 – «Єдинство» РСДРП [97, арк. 256–258; 186. – 14 октября].

Учасники виборчого процесу розгорнули активну передвиборчу кампанію. Виборчі матеріали друкувалися як окремими листівками, так і на сторінках місцевих періодичних видань [131, арк. 96, 107; 179. – 5 ноября].

Тактика блокування різноманітних партій та громадсько-політичних організацій набула популярності й на виборах до Всеросійських Установчих зборів. Особливості зазначеного процесу в південноукраїнському регіоні докладно охарактеризував у своїй статті В. Гвоздик. Так, більшість політичних партій, які діяли в Україні, мали власні списки і, одночасно, вступали у блоки з іншими партіями, організаціями та групами виборців, що мали подібні погляди. Тільки у блоках виступали лише окремі з них. Найменше до блокування були схильні РСДРП(б) та ПНС. Найчастіше укладала угоди ПСР, головним чином, із радами селянських депутатів. Це, безперечно, розширювало коло прихильників есерів [289, с. 159].

Щодо більшовиків, то їх позиція цілком відповідала поглядам їх лідера – В. Леніна, який заявляв: «Найменша думка про блок з дрібною буржуазією є зрадою соціалізму» [149, с. 336, 337]. Так, єдиним списком кандидатів до Всеросійських Установчих зборів виступали більшовики Одеси, Миколаєва і Херсона [131, арк. 105; 217, с. 328]. У Катеринославській губернії більшовики йшли в блоці з Бахмутською радою селянських депутатів [97, арк. 256–258; 186. – 14 октября].

Організаційний комітет меншовиків 31 липня 1917 р. виніс рішення про неможливість блокування з більшовицькими організаціями на виборах до Всеросійських Установчих зборів. При цьому допускалось створення загальних списків з ПСР та іншими соціалістичними організаціями. Так, наприкінці вересня 1917 р. лідери одеської організації меншовиків об'єдналися на час виборів у блок із Бундом і виставили спільний список кандидатів [131, арк. 103]. У блоці пішли на вибори і меншовики Миколаєва [176. – 1917. – 9 сентября; 289, с. 159, 160].

По Херсонському виборчому округу ПСР перебувала у спільному списку з УПСР, який підтримала Губернська рада селянських депутатів та ОЄСРП [131, арк. 100]. Учасники повітового селянського з'їзду, що відбувся 8 жовтня 1917 р. в Олександрії на Херсонщині, висловили жаль з приводу блокування УПСР з російськими політичними партіями [179. – 8 октября].

У блоці з ТНСП пішли на вибори кооператори Катеринославської губернії.

За об'єднання з усіма соціалістичними партіями України виступав Бунд, застерігаючи при цьому, що блоки з «Єдинством» (група Плеханова) та з єврейськими сіоністськими організаціями неприпустимі [289, с. 160]. Зокрема, на Херсонщині та у Таврійській губернії РСДРП(о) й Бунд виступили об'єднаними силами [131, арк. 103]. А от на Катеринославщині вони були суперниками. Там Бунд пішов окремим списком [97, арк. 256–258].

Робилися окремі спроби об'єднати єврейські політичні сили у єдиний виборчий блок. 7–8 вересня 1917 р. у Катеринославі була проведена губернська нарада сіоністів, яка, ставлячи за мету створення у Всеросійських Установчих зборах своєї фракції, постановила: «Для проведення кандидатів необхідно створити національний блок усіх єврейських партій» [289, с. 160]. Однак цю ідею реалізувати так і не вдалося. Єврейські політичні сили на виборах виявилися розпорошеними.

До окружних комісій у справах по виборах надходили заяви про об'єднання списків з метою наступного розподілу між ними місць у Всеросійських Установчих зборах. На об'єднання йшли національні блоки, намагаючись таким чином збільшити свої шанси на виборах. [97, арк. 275, 325, 327].

З'ясуємо результативність національних списків у виборах до Всеросійських Установчих зборів у 4-х найбільших містах Півдня України (див. додатки Ж, З).

Меншовики зазнали серйозної поразки на виборах, адже вони змогли набрати у Херсоні у блоці з Бундом лише 3% голосів виборців, в Одесі – 4,6%, Миколаєві – 6,9% та Катеринославі – 5,8% [196. – 1917. – 16 ноября]. У

Таврійській губернії відсоток прихильників меншовиків був вищим. Так, у Бердянську за них проголосувало 8,5% виборців, Олешках – 14,6% і Мелітополі – 18,1% [152. – 21 ноября; 289, с. 162].

Для більшовиків ця виборча кампанія була досить результативною. Найбільше голосів вони отримали у Миколаєві та Катеринославі. За них проголосувало відповідно у Миколаєві – 25,6%, Катеринославі – 26,3% виборців. У Херсоні більшовики набрали 21,2%, в Одесі – 27,6% голосів і посіли друге місце [196. – 1917. – 16 ноября].

Більшовики досягли великого успіху в Олександрівську Катеринославської губернії, набравши 26% голосів. Хоча по всьому Олександрівському повіту перемогу отримали українські національні партії [97, арк. 302, 305; 513, с. 14]. У Маріуполі Катеринославської губернії більшовики також були першими, отримавши 32% голосів. Майже стільки ж – 31% – набрали представники більшовиків у Бахмутському повіті Катеринославської губернії [185. – 17 ноября].

За результатами виборів у Єлисаветграді Херсонської губернії також лідирували більшовики [196. – 1917. – 16 ноября]. Третину голосів, зокрема 33%, віддали їм виборці Бердянська таврійської губернії [152. – 17 ноября; 513, с. 14].

Серед лідерів перегонів була і ПСР. У Миколаєві есери посіли друге місце після більшовиків, набравши 21,3% голосів. У Херсоні, за даними місцевої преси, блок ПСР, УПСР, ОЄСРП та губернської ради селянських депутатів отримав 17,7% голосів [196. – 1917. – 16 ноября]. В Одесі есери набрали відповідно 5,6% голосів виборців, у Катеринославі – 8,4%, замкнувши п'ятірку лідерів [196. – 1917. – 16 ноября]. У містах Таврійської губернії за ПСР проголосувало: в Олешках – 38,8%, Бердянську – 9,86% і Мелітополі – 5,4% [289, с. 162].

ПНС за популярністю поступалася соціалістам. Кадети набрали в Одесі 16,4% голосів виборців й посіли третє місце [196. – 1917. – 16 ноября]; отримали у Миколаєві – 13,6%, Херсоні – 13,7%, Катеринославі 11,7% голосів, посівши четверте місце. На рівні повітових міст ситуація дещо відрізнялася.

Так, кадети здобули в Новомосковську Катеринославської губернії лише 2,7% голосів, в Олександрівську Катеринославської губернії – 9,7%, Єлисаветграді Херсонської губернії 18,5%, в Олешках і Мелітополі Таврійської губернії по 25,6%, а у Бердянську Таврійської губернії – 27,4% [295, с. 63; 196. – 1917. – 16 ноября].

Значну підтримку отримали єврейські сили, запорукою чого стало організоване та згуртоване проведення виборів. Так, Єврейський національний блок посів перше місце в Одесі та Херсоні, набравши відповідно – 31,4 % та 23,9% голосів [196. – 1917. – 16 ноября]. У Катеринославі за цей блок проголосувало 18,3% (отримали друге місце), а у Миколаєві – 14,5% (посіли третє місце). Щодо інших єврейських списків, то «Поалей-Ціон» змогла набрати 0,8 % голосів виборців у Катеринославі, 0,6% голосів в Одесі, 0,5% – у Херсоні та 0,4 % у Миколаєві. Бунд окремим списком виступив лише у Катеринославі, набравши 2% голосів, а ОЄСРП у місті отримала 2,3% голосів виборців.

На рівні повітових міст серед єврейських списків найбільше голосів також було віддано представникам Єврейського національного блоку. У Мелітополі Таврійської губернії за нього проголосувало 23,5% виборців, в Олешках та Бердянську (тієї ж губернії) відповідно – 14,3% та 7,5%. У Катеринославській губернії у місті Новомосковську здобуто 10,3% голосів, а в Олександрівську – 13,2%. Єврейський національний блок у Єлисаветграді Херсонської губернії посів четверте місце [196. – 1917. – 16 ноября]. Інші єврейські політичні сили скласти конкуренцію національному блоку не змогли [287, с. 105].

На останній сходинці виборчого рейтингу Херсону були російські громадяни німецької національності з 85 голосами (0,4%). За цей не політичний, а суто національний список в Одесі та Миколаєві проголосувало по 0,6% виборців [196. – 1917. – 16 ноября], у Катеринославі – 0,7%. Подібно німецькомовній групі, Список «Поселення греків Маріупольського повіту» в Катеринославі набрав 43 голоси (0,05%).

Не можемо не зазначити, що на виборах до Всеросійських Установчих зборів значно посилила свої позиції УСДРП, яка отримала в Одесі 5,7% голосів виборців, Херсоні 7,8% і у Миколаєві – 9,4%. Але найбільшого успіху українці

досягли у Катеринославі, де блок УСДРП-УПСР отримав 16,4% голосів і посів третє місце після РСДРП(б) та єврейського національного блоку [287, с. 104].

Якщо охарактеризувати результативність виборів до Всеросійських Установчих зборів в межах південноукраїнських губерній, то у Херсонській губернії на перше місце вийшов блок ПСР, УПСР з губернською радою селянських депутатів та ОЄСРП, який набрав 493 тис. голосів. Друге місце посів Єврейський національний блок (96 тис. голосів). На третьому був РСДРП(б) (95 тис. голосів). Слід відзначити значне зростання популярності УСДРП, яка, виступаючи окремим списком, змогла набрати 85 тис. голосів виборців. За ПНС проголосувало 59 тис. осіб.

У Катеринославській губернії перемогу здобув український блок у складі Селянської спілки, Селянського союзу, УСДРП, УПСР, який набрав 556 тис. голосів. Друге місце посів блок ПСР та ради селянських депутатів, за який проголосувало 231 тис. виборців. Третє місце вибороли більшовики, отримавши 213 тис. голосів виборців [287, с. 105]. На сторінках газети «Звезда» (Катеринославі) наведені кількісні показники, які дещо відрізняються від тих, що надав В. Гвоздик, хоча лідери перегонів визначені точно [169. – 23 ноября].

Вже наприкінці 1917 р. сучасники подій здійснили окремі спроби переосмислити результати виборів. Аналізу результатів виборів до Всеросійських Установчих зборів у Катеринославській губернії присвячена стаття «Що говорять Вибори до Установчих Всеросійських Зборів на Катеринославі» в газеті «Голос народу» (Катеринославі). «Вибори показують, що народна маса легко йде за зрозумілим лозунгом: мир, земля, воля, хліб, геть буржуїв... Вибори показують, що наша губернія за населенням – українська... І німці, і греки, і соціалісти-демократи російські і неросійські не мають великої опори на губерніяльний масштаб. Можна сказати, що за російськими есерами багато йде українців по старій звичці. Бо, справді, як могло статись, що у Маріупольському повіті українці взяли 900 голосів, а російські есери – 50000. Тоді як зі статистики відомо, що у Маріупольському повіті є 57% українців. Далі видно, що більшовики опираються на міський пролетаріат, при цьому здебільшого не на український, а на великоруський та

польськобіженський. Найбільшою мірою більшовизм поширився серед великоросів. І мимоволі згадується колишній діагноз М. П. Драгоманова про те, що слов'янські нації – великороси, українці і поляки – по своєму державному ідеалу розрізняються якнайдалі: великороси прагнуть до самодержавця, українці – до демократичної республіки, а поляки – до аристократичної республіки. По суті і формі більшовизм від початку до краю – монархізм. Маса вірять обіцянкам Леніна про мир, хліб і землю, як ще донедавна вірили в царя-батюшку, що той подбає, порадіє і попильнує за них. Монархізм і більшовизм – два близнюки одної матінки-демагогії» [163. – 1917. – 25 ноября].

Загальна картина підсумків по виборах у Таврійській губернії (з Кримом) виглядала так: серед російських політичних партій перше місце посіли есери (52,2%), друге – кадети (6,8%), третє – більшовики (5,5%), четверте – меншовики (3,3%). Серед національних списків голоси виборців розподілились таким чином: кримськотатарський (11,9%), український (10,7%), німецький (4,8%), єврейський (2,4%) [287, с. 105]. Отже, можна відзначити успішність виборчої кампанії для не-українських списків.

Відрізнялась ситуація і в селах південноукраїнського регіону, де симпатії виборців були на боці українських списків. Ті політичні сили, що були лідерами у губернських та повітових містах Півдня, поступалися українським соціалістичним партіям. Така ситуація не потребує особливих пояснень, враховуючи національний склад сільського населення регіону.

Результати виборів отримали підтримку в суспільстві, але не у більшовиків. В. Ленін у «Тезах про Установчі збори» переконував, що підсумки виборів не відобразили реальні сподівання народу, тому що наприкінці жовтня 1917 р. відбулися зміни у класовому складі і розстановці політичних сил, зокрема розкол ПСР. Безумовно, це не відповідало дійсності. Прибічники Всеросійських Установчих зборів розпочали кампанію по їх захисту. Меншовики та есери розповсюджували газети та брошури, в яких роз'яснювалося, чому Установчі збори не є антирадянськими за суттю [497, с. 241–243].

На захист Всеросійських Установчих зборів виступили і представники органів місцевої влади у регіоні. Більшовицький переворот, як загрозу скликанню Всеросійських Установчих зборів, було засуджено у Єлисаветграді на нараді усіх владних інституцій. До антибільшовицької коаліції увійшли рада солдатських депутатів, міська управа, союз кредитних товариств, міський комісар, українська рада та єврейська громада міста [241, с. 102].

На екстреному засіданні Одеської міської думи від 28 листопада 1917 р. обговорювалося питання про визнання Всеросійських Установчих зборів. Це питання до порядку денного запропонували включити представники кадетів, Єврейського блоку та меншовиків [111, арк. 2]. Одеська міська дума 64 голосами «за» та 3 – «проти» постановила: визнати Всеросійські Установчі збори єдиним правомочним господарем землі руської, а також організувати Комітет захисту Установчих зборів. У рішенні Одеської думи щодо цього питання також зазначалося: «Від Установчих зборів не можна вимагати неможливого у справі знищення розрухи, що характерна зараз для всіх галузей державного життя, це стосується і забезпечення господарських народних потреб зразу в усьому їх об'ємі. Причина полягає у спадщині старого царського режиму і у загальних умовах російського господарського життя. ...І якщо більшовики, незадоволені діяльністю Установчих зборів, захочуть їх розігнати, то вони... не повинні забувати про те, що вони не виступають виразником волі та думок більшості руського народу, оскільки зібрали лише 17–18% загального числа голосів на виборах в Установчі збори. Невже, отримавши такий малий відсоток голосів, вони мають право узурпувати права всього іншого російського народу та диктувати йому свою волю. Більшовики тримаються тільки силою своїх штиків і дурять неосвічений народ, створюючи декрети, в здійсненні яких і самі не вірять» [111, арк. 2 зв.].

Рішення на підтримку Всеросійських Установчих зборів як «господаря вільної російської землі» прийняла і Олександрівська міська дума на своєму черговому засіданні 20 грудня 1917 р. [97, арк. 136].

Всеросійські Установчі збори працювали лише один день, після чого були розігнані більшовиками. У січні 1918 р. фракції єврейських соціалістичних партій у Одеській раді робітничих депутатів спробували поставити на порядок

денний питання про розгін більшовиками Установчих зборів. Однак, більшовики, які становили більшість у раді, відмовились його розглядати [427, с. 51]. Адже існування обраних на демократичних засадах Всеросійських Установчих зборів суперечило курсу більшовицької партії на встановлення партійної диктатури у країні.

Таким чином, практично всі громадсько-політичні сили національних меншин, що діяли у південноукраїнському регіоні, позитивно поставилися до ідеї скликання Всеросійських Установчих зборів й активно включилися у виборчий процес. Результати волевиявлення засвідчили посилення популярності українських партій, які здобули переконливу перемогу у сільській місцевості регіону. Ситуація у містах склалася по-іншому – тут перемогу отримали громадсько-політичні сили національних меншин.

Найбільш популярною політичною силою на рівні губерній залишалися есери. Блоки з ПСР за результатами голосування посіли перше місце у Херсонській і Таврійській губернії та друге місце – на Катеринославщині. Суттєво посилилися позиції більшовиків, які здобули третє місце під час виборів у всіх трьох губерніях Півдня України. Значною підтримкою населення регіону користувалися єврейські політичні сили, блок яких посів на виборах до Всеросійських Установчих зборів на Херсонщині друге місце, а в Одесі та Херсоні – перше. Названим політичними силам за популярністю поступалися кадети. Активна участь політичних партій та організацій національних меншин регіону у виборчих перегонах і надії, що покладалися на Всеросійські Установчі збори, зумовила їхню негативну реакцію на розгін більшовиками цієї установи.

4.3. Виборча кампанія до Українських Установчих зборів на Півдні України та участь у ній національних меншин

Утвердження української державності могло бути реалізоване тільки через скликання власного парламенту – Українських Установчих зборів. УЦР 28 червня 1917 р. обговорила питання про скликання Українських Установчих зборів. Було прийнято рішення створити спеціальну комісію, до якої мали увійти представники національних меншин. Комісії доручалося розробити

проект організації та проведення виборів. Питання організації виборчого процесу обговорювалося і на засіданнях Генерального Секретаріату 21 вересня, 14 та 16 жовтня 1917 р. [581, с. 22].

Під час засідання УЦР 17 жовтня 1917 р. була прийнята резолюція щодо скликання Українських Установчих зборів, а дату виборів призначено на 27–29 грудня 1917 р. Також було сформовано Головну комісію у справах виборів до Українських Установчих зборів, яка отримала 1 млн. 500 тис. крб. асигнування на передвиборчу кампанію. Для проведення виборів вся територія України була розділена на Волинський, Київський, Полтавський, Подільський, Харківський, Чернігівський та ін., в тому числі на Півдні України – Херсонський, Катеринославський та Таврійський (Бердянський, Дніпровський, Мелітопольський повіти – без Криму) виборчі округи [67, арк. 20, 21]. Згодом Одесу було виділено з Херсонського в окремий виборчий округ [412, с. 173]. Безпосередньо виборчими справами займалися окружні виборчі комісії. Окрім зазначених, були створені виборчі дільниці по повітах та містах.

Українські Установчі збори повинні були складатися із 400–425 осіб. Херсонський виборчий округ мав обрати 34 депутатів (з них 5 – від Одеси), Катеринославський – 36, Таврійський – 39 [412, с. 173].

Тимчасовий уряд заяву про скликання Українських Установчих зборів розцінив як загрозу безпеці державної єдності Росії і відреагував на це призначенням судового розслідування [463, с. 127]. Ідея скликання Українських Установчих зборів була неоднозначно сприйнята політичними партіями національних меншин, осередки яких діяли на Півдні України. Представники кадетів вийшли зі складу УЦР. Бундівці також виступили проти скликання Українських Установчих зборів, розглядаючи їх як загрозу «єдності дій у російській революції» [315, с. 11].

Виборча кампанія до Українських Установчих зборів у регіоні проходила за специфічних обставин: на час виборів Першим Всеукраїнським з'їздом рад Україна уже була проголошена Республікою Рад. І якщо центральні райони країни ще знаходилися під впливом УЦР, то на Херсонщині, Катеринославщині та Північній Таврії у результаті воєнних дій влада поступово зосереджувалася в

руках більшовицьких органів управління, що, безумовно, вплинуло на результати виборів у південноукраїнському регіоні.

На скликання Українських Установчих зборів покладалися великі надії. Місцеві органи влади, громадські організації, політичні партії національних меншин заявляли про це на своїх зборах.

Так, у Миколаєві в грудні 1917 р. відбулася Загальноміська конференція лівих соціл-революціонерів (інтернаціоналістів). Збори визнали «українську крайову владу» і прийняли рішення взяти участь у виборах до Українських Установчих зборів, при цьому, на їх думку, одночасно повинні функціонувати і ради робітничих, солдатських та селянських депутатів доти, «доки Українські Установчі збори не визначаться щодо захисту національних інтересів» [176. – 1917. – 15, 21 декабря; 101, арк. 120, 129].

Соціалістичний блок Олександрівської міської думи напередодні виборів прийняв спеціальну декларацію, в якій зазначалося, що «завданням демократії на Україні є, як і раніше, створення єдиної Федеративної Російської республіки зі Всеросійськими Установчими зборами. ...А Українські Установчі збори повинні бути скликані найближчим часом для об'єднання всіх демократичних сил» [95, арк. 295]. Перед виборами Олександрівська міська дума закликала городян «...голосувати за достойних кандидатів, ... за політичні партії та об'єднання, погляди яких поділяєте». На думку гласних думи, до скликання Українських Установчих зборів центральна влада повинна бути сконцентрована в руках УЦР, поповненої представниками демократичних організацій, «самоуправління» та національних меншин [95, арк. 297].

У межах Таврійської губернії українські політичні сили підтримали ідею скликання Українських Установчих зборів, а представники загальноросійських партій не включалися у процес організації виборів. Проте більшовицька загроза призвела до їх запізнилої співпраці з українською владою. Це питання обговорювалось 17–18 грудня 1917 р. у Мелітополі на зборах політичних національних та демократичних організацій Північної Таврії. Їх учасники висловились за участь населення краю у виборах до Українських Установчих зборів, наголосивши на необхідності налагодження безпосередніх зв'язків з

УЦР. Проте вибори так і не відбулися через встановлення у Таврійській губернії більшовицької диктатури [513, с. 14]. 24 грудня 1917 р. багатонаціональна рада народних представників Таврійської губернії (крайовий уряд, що не визнав влади Раднаркому Росії) висловила за участь Криму у виборах до Українських Установчих зборів і надіслала телеграму відповідного змісту Генеральному Секретаріатові [533, с. 76].

Позицію анархістів у своїх спогадах описав Н. Махно: «Як до самої ідеї Установчих Зборів, так і до виборів його делегатів наша група (анархістів) відносилась негативно... Однак слід було роз'яснити трудящим, що якщо хтось з них вірить в ідею Установчих Зборів і бажає брати участь у виборах делегатів до нього, то тоді слід голосувати за соціалістів-революціонерів (ліві та праві есери виставили один список №3) або за більшовиків №9» [212, с. 97, 98].

Заклики взяти участь у виборах до Українських Установчих зборів лунали зі сторінок преси. На шпальтах газети «Киевская мысль» на початку січня 1918 р. вийшла стаття «Напередодні виборів». Автор статті, відчуваючи небезпеку низької активності виборців, зазначав, що вибори до Українських Установчих Зборів – справа всього населення, а не тільки українців. «Це діло всієї демократії, і через це кожен мусить взяти активну участь...» [71, арк. 31].

Політична боротьба на виборах до Українських Установчих зборів була досить напруженою. Так, по Херсонському виборчому округу було зареєстровано 18 списків, а по Катеринославському – 21 [67, арк. 20]. Продовжилася тактика блокування. У регіоні гостра політична боротьба велася між загальноросійськими політичними партіями (меншовиками, більшовиками, ПСР, ПНС), з одного боку, та УПСР й УСДРП з іншого. Проте, не залишились осторонь й інші політичні партії та об'єднання. Досить активно провели передвиборчу кампанію у регіоні єврейські організації (Бунд, «Поалей-Ціон», ОЄСРП, сіоністи) та польські соціалісти. Виставили свої списки і національні позапартійні об'єднання та організації. У Херсонській губернії – це російські громадяни німецької національності, єврейський національний виборчий комітет, у Катеринославській губернії – Катеринославська Польська окружна рада та ін.) [187. – 1918. – 9 января; 291, с. 53].

Вибори до Українських Установчих зборів проходили у складних політичних умовах. У Херсонському виборчому окрузі вони відбулися 7–9 січня 1918 р., а у Миколаєві – 22–24 січня 1918 р. В Одеському виборчому окрузі вибори були заплановані на 14–16 січня, але, після захоплення влади більшовиками, так і не відбулися [67, арк. 20]. Не проводилися вони й у Таврійському окрузі [67, арк. 21]. У Катеринославському виборчому окрузі вибори повинні були відбутись на 12–13 січня 1918 р., а проведені 16 січня в умовах воєнного протистояння між гайдамаками і більшовиками [288, с. 19].

У межах Херсонської губернії вибори відбулися лише частково. На виборах у Херсоні взяли участь лише 21% населення [412, с. 176]. У підсумку, показники по Херсону, Миколаєву, Єлисаветграду, Олександрії та Ананьєвському і Олександрійському повітах свідчать про перемогу українських списків (список УСДРП, Селянської спілки і ради селянських депутатів, українських федералістів-республіканців). Значних результатів досягли (особливо у повітах) ліві соціалісти-революціонери, які йшли в блоці з виконавчим комітетом Херсонської губернської ради селянських депутатів [68, арк. 20]. Вони набрали 29,8% голосів від загальної кількості виборців. Більшовиків підтримало 19% тих, хто мав право голосу. За єврейські списки голосувало 7,7% громадян [291, с. 53, 54].

Узагальнені дані результатів виборів до Українських Установчих зборів по Катеринославу містить додаток И. Так, у Катеринославі, вибори відбулися 16 січня 1918 р. Активність мешканців була дуже низькою: у місті проголосувало лише 13,4% виборців. Перемогу отримали українські партії та організації. На перше місце вийшов список УСДРП, отримавши 15,3% голосів виборців, на друге – список Селянської спілки та УПСР – 14,9%, на третьому був список ради робітничих і селянських депутатів, РСДРП(б) і Сердюцького полку – 14,5%. За ПНС проголосувало 12,9% виборців. Значна кількість голосів була віддана і єврейським організаціям: сіоністи здобули 13,6% голосів, Бунд – 2,6%, ОЄСРП – 2,5%, «Поалей-Ціон» – 1,8%. Блок російських громадян німецької національності в Катеринославі набрав лише 0,6% [291, с. 53, 54].

В Олександрівську Катеринославської губернії вибори пройшли 27–29 грудня 1917 р. за малої активності виборців. Тільки четверта частина громадян м. Олександрівська (7481 чоловік), занесених у списки, прийшли на виборчі дільниці, тоді як під час виборів до Всеросійських Установчих зборів голосувало близько 18 тис. виборців. Незначну явку виборців можна пояснити й тим, що на час виборів в Олександрівську більшовики вже встановили контроль над містом. Це визначило і результати виборів [513, с. 13]. Найбільше голосів отримали більшовики. За них проголосувало 34,9% голосів виборців. На другому місці був список УСДРП з 23,6% голосів, на третьому – список кадетів (8,4%). Значну кількість голосів отримали також меншовики та есери. Суттєво менше набрали єврейські партії: Бунд – 1,3%, ОЄСРП – 0,7%, «Поалей-Ціон» – 3,8% голосів. Блок російських громадян німецької національності в Олександрівську здобув 5,8%. По Олександрівському повіті більшість голосувала за українські списки. Значних результатів досягли УСДРП, Селянська спілка і УПСР.

У цілому, по Катеринославському округу проголосувало близько 40% громадян, що мали право голосу [67, арк. 20]. Простежується зменшення активності виборців у порівнянні зі Всеросійськими Установчими зборами (див. додаток К). Найбільше голосів отримав український список Селянської спілки та УПСР. На другому місці був список РСДРП(б). На третьому місці – список ПСР [513, с. 14]. У Катеринославській губернії з усіх єврейських сил на виборах депутатів до Українських Установчих зборів більшість голосів отримали сіоністи – 22002, ОЄСРП – 5940, Бунд – 4883, «Поалей Ціон» – 3307. Отже, в умовах нестабільної політичної ситуації популярність сіоністів швидко зростала.

Головна виборча комісія визнала дійсним обрання 172 депутатів. Більшість голосів (біля 70%) отримали об'єднані списки українських есерів і селянських спілок [412, с. 176].

Результати виборів знайшли підтримку серед громадськості регіону. Олександрівський повітовий з'їзд рад селянських депутатів (7–8 січня 1918 р.) прийняв рішення про визнання Українських Установчих зборів владою в

Україні. Владою ж в Росії визнавалися Всеросійські Установчі збори [69, арк. 20]. У резолюції зборів також зазначалося, що Українські Установчі збори повинні обстоювати національно-персональну автономію національних меншин та забезпечити усі громадянські свободи в Україні [69, арк. 21 зв.].

Підсумувала результати виборів до Українських Установчих зборів і Олександрівська міська дума. На її засіданні відзначалося, що «вибори відбувались у період революції, агітація не була гарантованою, і вони пройшли при значному абсентизмі виборців» [95, арк. 296 зв.]. Нагадаємо, що на виборах в Олександрівську найбільше голосів набрали більшовики.

У березні 1918 р. на спільній нараді міської думи і земської управи Катеринослава було прийнято спільну заяву із закликом негайно скликати Українські Установчі збори як єдину організацію, що здатна вирішити питання державної влади в Україні [446, с. 49].

У рішеннях, прийнятих на конференції представників міст Південної України, що відбулася в Одесі весною 1918 р., зазначалося, що «тільки Українські Установчі збори, правомочно обрані всім населенням, зможуть авторитетно вирішити всі питання державного та соціально-економічного устрою України, встановити взаємозв'язки з іншими частинами Російської республіки, знайти шляхи здійснення свого права на національне самовизначення в складній міжнародній обстановці» [196. – 1918. – 5 мая].

Проте, Українські Установчі збори так і не розпочали свою роботу. Більшовики, де-факто програвши вибори, обрали тактику ігнорування результатів народного волевиявлення і розпочали військову експансію проти УНР. Південь України перетворився на один з епіцентрів громадянської війни.

Отже, ідея скликання Українських Установчих зборів, на відміну від Всеросійських Установчих зборів, не отримала однозначно позитивної оцінки громадсько-політичних сил національних меншин. Передвиборчі перегони відбувалися у доволі складній політичній ситуації, пов'язаній зі встановленням влади більшовиків на місцях, що мало відповідний вплив на процес волевиявлення на Півдні України. У Таврійському і Одеському виборчих

округах голосування взагалі не відбулося. В умовах політичного протистояння у регіоні також зменшилася активність виборців.

Результатом голосування на виборах до Українських Установчих зборів, там, де вони відбулися, стала перемога виборчих блоків на чолі з українськими партіями – УПСР і УСДРП. На Херсонщині за результатами голосування більшовики посіли третє, а на Катеринославщині – друге місце. Популярністю серед виборців продовжували користуватися представники есерів, які посіли друге місце під час виборів в Херсонській губернії і третє – у Катеринославській. Підтримку виборців здобули виборчі списки кадетів, а також єврейських громадсько-політичних сил. На Українські Установчі збори населення регіону поклало великі надії.

* *

*

Таким чином, вибори, які відбулися у південноукраїнському регіоні у період УЦР, стали своєрідним «барометром» громадських настроїв населення регіону. Усі виборчі кампанії продемонстрували активну позицію громадсько-політичних сил національних меншин і підтвердили продуктивність їхньої політичної роботи у регіоні. Результати виборів також наочно засвідчили суттєві відмінності у національному складі сільського і міського населення регіону та різницю їх політичних симпатій.

Протягом весни – літа 1917 р. пройшли вибори і довибори до міських дум Півдня України. На той час найбільшу підтримку мешканців міст регіону здобула загальноросійська соціалістична партія – ПСР. Виборчі списки, очолювані цією партією, отримали перемогу в Одесі, Херсоні і Миколаєві. Не менш активною виявилася і позиція єврейських блоків, які на виборах гласних дум посіли друге-третє місце у Одесі, Херсоні, Єлисаветграді, Катеринославі та інших містах регіону. Значна частина виборців Півдня підтримала інші політичні сили, зокрема більшовиків, меншовиків і кадетів. Активними учасниками виборчих перегонів стали польські соціалістичні сили, котрі, як правило, блокувалися з російськими і єврейськими колегами.

Восени 1917 р. на Півдні України проходили вибори до Всеросійських Установчих зборів, які засвідчили зміни, що відбувалися у політичному світогляді мешканців регіону. Результати виборів продемонстрували досить сильні позиції партій і громадсько-політичних організацій національних меншин у Південній Україні. Відбулося суттєве зростання підтримки населенням Півдня України українських національних партій, які здобули перемогу на виборах у сільській місцевості регіону. Проте, як і на попередніх виборах, перемогу отримали виборчі блоки, очолювані загальноросійською партією есерів, які за результатами волевиявлення посіли перше місце у Херсонській і Таврійській губерніях і друге – на Катеринославщині. Зросла популярність більшовиків, виборчі списки яких здобули третє місце по всіх губерніях регіону. Значною підтримкою продовжували користуватися єврейські громадсько-політичні сили. Їм поступалися за популярністю кадети. До виборчих перегонів приєдналися і представники німецькомовного населення Півдня України.

Вибори до Українських Установчих зборів відбувалися у складних політичних умовах. У Таврійському і Одеському виборчих округах голосування взагалі не відбулося. Суттєво зросла підтримка українських політичних сил населенням Півдня України. Виборчі блоки, очолювані УПСР і УСДРП, здобули перемогу у регіоні. Проте, позиції загальноросійських партій і громадсько-політичних сил національних меншин залишалися досить сильними. На Херсонщині за результатами голосування більшовики посіли третє, а на Катеринославщині – друге місце. Есери втрачали голоси і отримали в Херсонській губернії лише друге, а в Катеринославській – третє місце. Певною підтримкою виборців продовжували користуватися кадети і єврейські громадсько-політичні сили.

Отже, практично всі партії і громадсько-політичні організації національних меншин взяли активну участь у виборчих процесах у південноукраїнському регіоні. На Всеросійські та Українські Установчі збори національні меншини Півдня України поклали великі надії та сподівання.

ВИСНОВКИ

У першій чверті ХХ ст. Південь залишався одним з найбільш поліетнічних регіонів України. Якщо українське населення домінувало у сільській місцевості, то національні меншини переважали у південноукраїнських містах – центрах економічного, культурного і політичного життя регіону. Це посилювало позиції національних груп на Півдні України. Найчисельнішими з них у містах регіону були росіяни, євреї і поляки, які відігравали провідну роль у ключових сферах громадського життя Півдня. Національні меншини складали більшість представників торгово-промислового капіталу, поміщиків, пролетарів регіону. Серед поміщиків Півдня переважали росіяни. Вони очолювали ключові пости на державній і військовій службі, контролювали сферу освіти, пресу та видавничу справу.

На початку ХХ ст. у регіоні активного розвитку набула діяльність політичних партій та громадсько-політичних організацій національних меншин, які виступали головними конкурентами українського національного руху.

Найбільшу активність у південноукраїнському регіоні до початку Української революції виявляли представники загальноросійських громадсько-політичних сил. На Півдні України був репрезентований широкий спектр цих партій і організацій, який включав у себе як соціалістичні, ліберальні, так і консервативні сили. Найпотужнішою у регіоні була діяльність соціалістичних і консервативних сил. Південь став одним із центрів діяльності анархістів та чорносотенців в Україні. Впливовими були і місцеві осередки загальноросійських ліберальних партій – кадетів і октябристів.

Значного масштабу у південноукраїнському регіоні набула і діяльність єврейських національних сил. Популярною серед місцевого населення була діяльність єврейських соціалістів і сіоністів. Соціалістичний рух був представлений у регіоні Бундом, «Поалей-Ціон», ССРП, СЄРП. Робота ліберальних політичних сил на Півдні не набула значного масштабу. Головними

конкурентами єврейських соціалістичних партій у боротьбі за вплив на єврейське населення регіону були сіоністи.

Громадсько-політичну активність виявляли й інші національні меншини регіону, зокрема поляки. Найбільшого поширення у регіоні набула діяльність польських соціалістів – членів ППС і СДКПіЛ. Активно працювали у регіоні створені після 1905 р. громадські організації типу «Dom Polski» й «Ognisko».

На початку ХХ ст. у регіоні набула розвитку громадсько-політична діяльність німецькомовної меншини. Місцеве німецьке населення не спромоглося створити власні політичні партії чи організації, а тому співпрацювало із загальноросійськими ліберальними партіями, зокрема з октябристами. У регіоні діяли різноманітні німецькі культурно-просвітницькі організації.

Поряд з вищезазначеними національними меншинами, у південноукраїнському регіоні мешкали греки, болгари, вірмени та ін. національні групи, які проявляли різного рівня громадсько-політичну активність у регіоні.

Початок Української революції 1917–1921 рр. призвів до нового сплеску громадсько-політичного життя у регіоні, активними учасниками якого стали і представники національних меншин Південної України. Адже з поваленням царизму вони здобули численні можливості. Цьому сприяла і політика УЦР, яка прагнула до політичного консенсусу і порозуміння з національними групами, котрі мешкали на території українських губерній. На законодавчому й організаційному рівні УЦР було здійснено низку кроків, які мали забезпечити дотримання прав і свобод національних меншин. Однак, національна політика УЦР не здобула однозначної підтримки з боку всіх національних меншин у південноукраїнському регіоні. Найбільш неоднозначним було ставлення загальноросійських сил до вирішення українського питання. Есери та есдеки декларували право націй на самовизначення і вбачали вирішення національного питання у перетворенні колишньої імперії на федерацію. Проте ці політичні сили поставилися достатньо негативно до роботи УЦР, формально

аргументуючи свою позицію необхідністю збереження єдності революційних сил. Більш того, більшовики здійснили низку спроб розбудови сепаратистських радянських республік у південноукраїнському регіоні. ПНС та консервативні організації підтримували ідею єдності й неподільності Росії.

Іншим було ставлення єврейських і польських громадсько-політичних сил, які визнавали УЦР провідною владою в Україні. Лише Бунд спочатку досить неоднозначно сприйняв діяльність Ради, доводячи свою позицію, подібно до меншовиків, необхідністю збереження єдності революційних сил. Представники польських громадсько-політичних сил визнали УЦР, а частина ППС навіть дотримувалась думки про необхідність негайного проголошення самостійності України.

Не було єдності щодо шляхів вирішення національного питання у середовищі німецькомовного населення Півдня, частина якого розробила проект створення німецької колонії «Крим-Таврія» на теренах регіону. Інша ж частина німців Півдня пов'язувало своє майбутнє з УНР.

Репрезентовані у південноукраїнському регіоні національні меншини тією чи іншою мірою взяли участь у революційних процесах, що відбувалися на Півдні України за доби УЦР. Найбільш впливовими та дієвими були члени загальноросійських громадсько-політичних сил, особливо соціалісти. Значну підтримку в місцевого населення мали есери, есдеки і анархісти, найпопулярнішими з яких були представники ПСР. Протягом 1917 р. відбувалася посилення позицій більшовиків у регіоні, які взяли курс на захоплення влади на місцях. Як і в період першої російської революції, регіон став одним із загальноукраїнських центрів анархізму. На Півдні також діяли поодинокі осередки інших загальноросійських соціалістичних партій – ТНСП та есерів-максималістів. Провідним соціалістичним силам за популярністю поступалися кадети, головними центром діяльності яких у регіоні, як і у 1905–1907 рр., була Одеса. Загальноросійські консервативні сили перебували у стані занепаду: старі чорносотенні союзи переважно припинили своє існування, а нові

консервативні організації («РУСЛО», «Русский народно-государственный союз», «Свободная Россия») були нечисленними та маловпливовими.

За доби УЦР Південь продовжував відігравати роль центру у розвитку єврейського національного руху. Значного поширення у регіоні набула діяльність єврейських соціалістів, репрезентованих Бунд, «Поалей-Ціон», ССРП і ССРП (останні дві в серпні 1917 р. утворили ОЄСРП). Як і на початку ХХ ст., за доби УЦР у регіоні було сформовано районні комітети «Поалей-Ціон», діяльність яких поширювалася за межі Півдня. Єврейський ліберальний рух не набув значного поширення на Півдні України: тут діяли лише поодинокі осередки Єврейської народної партії. В умовах революції регіон лишався одним з головних центрів сіоністського руху в Україні, який став основним конкурентом єврейських соціалістів у боротьбі за вплив на єврейське населення регіону. Поряд з роботою сіоністських комітетів, значних масштабів набула діяльність сіоністських молодіжних об'єднань «Цеірей-Ціон» і «Геховерь».

Активними учасниками громадсько-політичних процесів у південноукраїнському регіоні були польські політичні сили. Як і до початку революції, у регіоні діяли переважно соціалістичні партії – ППС (л.), ППС (ф. р.), СДКПіЛ. Набула поширення діяльність різноманітних місцевих соціалістичних об'єднань, як-от ПРС, «Spójnza». На Півдні були представлені польські національні об'єднання, наближені до польських ліберальних сил, зокрема Польський демократичний клуб у Катеринославі. Продовжували працювати місцеві культурно-просвітницькі організації – «Ognisko» й «Odeski Dom Polski». Центром польського національного руху в регіоні лишалася Одеса, де була найбільша польська етнічна група на Півдні.

З початком Української революції активним учасником громадсько-політичного життя у регіоні стала німецькомовна меншина Півдня. Власних політичних партій ця національна група не створила. За дієвої участі південноукраїнських німців було сформовано Всеросійський союз російських німців, який став речником національних інтересів німецького населення на теренах колишньої імперії. В Одесі відбулася низка з'їздів цієї організації, що

свідчить про значну впливовість представників німецькомовної меншини Півдня України.

Поряд з вище наведеними національними групами, у регіоні мали місце локальні сплески політичної активності латишів, литовців, естонців, вірмен, румун, молдаван, чорногорців, грузинів, греків, серед яких найбільш поширеною була робота соціалістичних сил. Функціонували латиські та литовські ліберальні організації.

Своєрідним показником впливовості та популярності тих чи інших сил національних меншин Півдня України стали результати виборів до міських дум, Всеросійських Установчих зборів і Українських Установчих зборів. Ці вибори засвідчили, що найбільшим впливом у регіоні користувалися загальноросійські громадсько-політичні сили. Значну популярність мали виборчі списки, очолювані ПСР. Але поступово вплив цієї партії на населення Півдня послабився. Негативно на ставленні виборців позначилась участь есерів у роботі Тимчасового уряду, авторитет якого падав протягом весни – початку осені 1917 р. Не додало впливу на популярність ПСР і внутріпартійний розкол, який призвів до появи у листопаді 1917 р. лівоесерівської організації. Менш впливовими були російські есдеки. Вибори продемонстрували, що у південноукраїнському регіоні поступово зростав авторитет більшовиків. Якщо на виборах до міських дум вони зазнали поразки, то під час виборів до Українських Установчих зборів – були серед лідерів перегонів. Водночас, відбулося поступове падіння популярності меншовиків, які зазнали поразки на виборах до Всеросійських і Українських Установчих зборів. Відносно сталою була підтримка виборцями кадетів. Однак в подальшому вони здобули меншу кількість голосів. Вкрай незначною підтримкою населення Півдня користувались загальноросійські консервативні сили.

Вибори продемонстрували впливовість єврейських громадсько-політичних сил, серед яких найбільш популярними були представники єврейських національних блоків, очолюваних сіоністами. Зазначений блок отримав третє місце в Одесі, Херсоні, Катеринославі на виборах до міських дум.

Згодом вплив єврейських національних блоків суттєво зріс на виборах до Всеросійських Установчих зборів: вони здобули перше місце в Одесі та Херсоні, друге – у Катеринославі. Суперниками національних блоків були єврейські соціалістичні партії, які тісно співпрацювали із загальноросійськими соціалістичними партіями. Велику підтримку виборців регіону мали представники ОЄСРП, яка йшла у блоці з ПСР. Слабшою виявилася позиція Бунду, що об'єднувався на виборах з меншовіками. Їхній блок на виборах до дум провів успішну виборчу кампанію, а от вибори до Всеросійських Установчих зборів – програв. Бунду за популярністю поступалася партія «Поалей-Ціон», а також єврейські ліберальні сили.

У виборчих процесах брали участь і представники польської національної меншини Півдня, які також тісно співпрацювали із загальноросійськими соціалістичними партіями. Такі виборчі союзи були сформовані в Одесі та Катеринославі під час муніципальної виборчої кампанії. Окремі списки польських соціалістів і лібералів були сформовані лише на виборах до Всеросійських Установчих зборів у Катеринославі, але значного успіху вони не здобули.

Вибори у південноукраїнському регіоні також продемонстрували малоуспішність німецьких і грецьких національних списків. Кожен із них отримав менше 1% голосів виборців Півдня України. Вдавалися взнаки нечисельність, компактне розселення зазначених національних груп, традиційне для них уникнення активної участі у політичних процесах, а також відсутність виборчих домовленостей із сильними політичними партнерами.

Поряд з участю у виборчих процесах, для партій і громадсько-політичних організацій національних меншин на Півдні України була властива організаційна робота з розбудови власної організаційної мережі у регіоні. Значна увага приділялася агітаційно-пропагандистській роботі з метою збільшення кількості членів і прихильників відповідної громадсько-політичної сили. Також у регіоні друкувалися і поширювалися різноманітні агітаційні матеріали та партійна преса. Проводилася робота щодо політичного виховання

населення: читалися лекції, реферати, організовувалися диспути на різноманітні політичні теми. Єврейська і польська меншини приділяли значну увагу культурно-просвітницькій роботі, спрямованій на розвиток і збереження власної мови та культури. Характерною рисою роботи есерів-максималістів, анархістів і більшовиків стала бойова діяльність.

Загалом, історичне значення визвольних змагань 1917-1921 рр. полягає у відродженні Української державності та спробі українського народу створити власну, незалежну, суверенну державу. Значних здобутків за доби Центральної Ради було досягнуто у правій системі. Зокрема, у питання забезпечення прав меншин. У період Української Народної Республіки за Центральної Ради було гарантовано рівність громадян незалежно від статі, віри, національності. Відтак, з самого початку української революції політиці щодо національних меншин в Україні надавалося першорядне значення. У цьому аспекті основоположною засадою представницького органу українського народу – Центральної Ради, було визнання рівноправності всіх націй і народностей, що проживали в Україні.

Прийняття Центральною Радою закону «Про національно-персональну автономію» стало своєрідним викликом добі, а також, як показав історичний досвід, законопроект-викликом і для нащадків. Закон здійснював право на самостійну побудову свого національного життя національних меншин та гарантував для російської, єврейської та польської національних меншин пряму дію, а для білоруської, чеської, молдавської, татарської, грецької та болгарської шляхом подання заяви до Генерального Суду (10 тисяч підписів).

Дуже швидко етнічні меншини змогли переконатися в реальності намірів Центральної Ради надати їм можливість самостійно влаштовувати життя на території України. Розпочинали роботу польські, єврейські та інші навчальні заклади, національні театри, бібліотеки, утворювалися культурно-освітні товариства тощо. Однак, нестабільне політичне та економічне становище республіки прирікало їх на проблемне і коротке існування.

Як показала подальша практика, така позиція керівництва Центральної Ради не була кон'юнктурним кроком, розрахованим на досягнення тимчасового успіху. Свідома частина українського суспільства, яка впродовж століть па власному досвіді відчувала національний гніт, з розумінням ставилася до національних почуттів інших народів і тісно пов'язувала власне національне визволення, прагнення автономії України з інтересами багатонаціональної спільноти.

Незважаючи на досить виважену етнонаціональну політику Центральної Ради, із представників партій національних меншостей, лише польський соціаліст заявив про підтримку незалежної України. Негативна оцінка представниками етнічних меншин IV Універсалу, а відтак незалежності України, негативно позначилася на міжнаціональних відносинах у державі. Однак це загострення не переросло у відкритий конфлікт.

Підкреслимо, що представники Центральної Ради розуміли значення правового регулювання етнонаціональних відносин в такому поліетнічному середовищі як Україна, провадили наполегливі теоретичні пошуки, які набули головного правового оформлення в Універсалах, Конституції УНР і Законі «Про національно-персональну автономію». Ухвалення Закону було закономірним явищем, яке логічно випливало з усього попереднього розвитку Української революції, демократичного вибору її лідерів та прагнень іноетнічного населення. Однак, з урахуванням численних об'єктивних і суб'єктивних факторів Центральній Раді не вдалося ефективно застосувати ці правові акти. Та й час, який історія відвела на їх реалізацію, був надто обмеженим.

У тогочасному суспільстві, розколотому політичними міжетнічними внутрішніми чварами, в умовах постійних зовнішній агресій, навіть на підставі такого прогресивного закону унормувати правовий статус національних меншин за короткий термін правління Центральної Ради реальних шансів не існувало. Але незважаючи на деякі теоретичні неясності, обмеженість часу та складнощі практичного впровадження закону в життя (розбіжності у трактуванні обсягу прав національних меншин, відсутність будь-якого досвіду,

яким можна було б скористатися), він став невід'ємною частиною Конституції УНР від 29 квітня 1918 р.

Отже, названий закон був першим у світовій практиці законом про національно-персональну автономію, який мав конституційний характер, та увійшов окремою частиною в Конституцію Української Народної Республіки (квітень 1918). Однак в умовах громадянської війни в Україні 1917–1921 рр. реалізувати цю модель не вдалося. Гетьманський уряд П. Скоропадського скасував закон. Директорія УНР його відновила, але час її існування виявився нетривалим. Радянська влада до національно-персональної автономії ставилася різко негативно.

У наукових дослідження неодноразово підкреслювався прогресивний характер закону «Про національно-персональну автономію». На наш погляд, за змістом даний закон навіть випереджав час, враховуючи надані демократичні свободи та закріплення основних положень навіть у Конституції щодо реалізації своїх національних прав в органах влади, освіті, культурі, захисті мов національних меншостей. Як зазначено вище, через ряд обставин, об'єктивних (нестача фінансів, військові дії із зовнішнім більшовицьким агресором) та суб'єктивних (розбіжності у тлумаченні прав меншостей, брак часу), Центральній Раді не вдалося втілити закон у життя.

Слід зазначити, що і представники національних меншостей неоднозначно ставились до розробленого закону, адже насамперед намагались якнайбільше скористатись політичними правами. Безумовно, українська влада розраховувала на схвальне ставлення до дій з боку етнічних спільнот, однак не завжди вдавалось досягти компромісу. Більше того, російськи меншина, що як меншину себе не визнавала, переважно виступала в опозиції; єврейська меншина потужно заявила про себе та скористалась можливостями впроваджені національної політики, переважно підтримуючи українську владу; поляки, не дивлячись на розбіжності у земельному питанні, відкрито підтримували українців у їх намаганні відтворити самостійність, німецька спільнота, пройшовши шлях до громадської самоорганізації, звертала увагу на

економічний чинник (земельні володіння), а на кінцевому етапі діяльності Центральної Ради виробила очікувальну позицію, адже відчувався прихід пронимецької влади; т. зв. малочисельні національні меншості не претендували на створення секретарств і, загалом, знаходились на етапі самоорганізації, хоча не обмежувались у своїх правах.

Спроба Центральної Ради реалізувати права кожної нації на культурне та політичне самовизначення продемонструвала прагнення до створення суверенної держави із визнанням рівноправності всіх націй і народностей.

Здобутки Української Національної Революції у стосунках з меншинами залишаються актуальним і сьогодні, адже при розробці сучасних проектів закону щодо національних меншин в Україні законодавці апелюють до ухваленого Центральною Радою Закону про національно-персональну автономію. Щоправда, на нашу думку, слід виважено ставитись до пропозицій визначення територіальних засад самоврядування національних меншостей задля збереження та забезпечення цілісності держави. Такі виклики перед Україною стояли як сто років назад, так, на жаль, і сьогодні. Разом з тим, окреслену проблему слід розглядати окремо у подальших наукових розробках. У цілому, правотворчий досвід Центральної Ради щодо забезпечення прав національних меншин може бути залученим при розробці діючих законодавчих актів.

Напрямки подальшої розробки проблеми можуть полягати у дослідженні історії політичних партій і громадсько-політичних організацій національних меншин Півдня України у наступні періоди Української революції 1917–1921 рр., зокрема Гетьманату П. Скоропадського та Директорії УНР. Окремого аналізу вимагає питання взаємодії між українським політичними силами і громадсько-політичними силами національних меншин у південноукраїнському регіоні за доби УЦР.

Фактичний матеріал і узагальнення запропонованої монографії можуть бути використані:

- при створенні фундаментальних досліджень з історії Півдня України;
- при підготовці узагальнюючих праць з історії партій і громадсько-політичних організацій національних меншин у ХХ ст.;
- при викладанні курсів «Історія України», «Історія держави та права України» у закладах вищої освіти та середніх навчальних закладах, а також у краєзнавчій роботі.

Запропонована читачу робота містить глибоке та детальне висвітлення діяльності центральних та місцевих органів влади у питанні політики стосовно національних меншостей, ґрунтовний аналіз програм партій, а також розгляду шляхів імплементації Закону «Про національно-персональну автономію», прийнятого Центральною Радою.

На наш, погляд, набуті знання можуть бути застосовані у практичній діяльності місцевих органів самоврядування та товариствах, організаціях національних меншин та ін. на сучасному етапі державного будівництва.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

І. ДЖЕРЕЛА

1. Архівні документи і матеріали

Центральний державний історичний архів України у м. Київ

1. Центральний державний історичний архів України у м. Київ. Ф. 268. Оп. 1. Спр. 48. 80 арк.
2. ЦДІАУ (Київ). Ф. 268. Оп. 1. Спр. 99. 47 арк.
3. ЦДІАУ (Київ). Ф. 268. Оп. 1. Спр. 106. 27 арк.
4. ЦДІАУ (Київ). Ф. 268. Оп. 1. Спр. 886. 5 арк.
5. ЦДІАУ (Київ). Ф. 268. Оп. 1. Спр. 887. 10 арк.
6. ЦДІАУ (Київ). Ф. 268. Оп. 2. Спр. 49. 34 арк.
7. ЦДІАУ (Київ). Ф. 268. Оп. 2. Спр. 83. 73 арк.
8. ЦДІАУ (Київ). Ф. 268. Оп. 2. Спр. 131. 171 арк.
9. ЦДІАУ (Київ).. Ф. 313. Оп. 2. Спр. 1155. 314 арк.
10. ЦДІАУ (Київ). Ф. 313. Оп. 2. Спр. 1946. 135 арк.
11. ЦДІАУ (Київ). Ф. 313. Оп. 2. Спр. 2166. 591 арк.
12. ЦДІАУ (Київ). Ф. 313. Оп. 2. Спр. 2217. 234 арк.
13. ЦДІАУ (Київ). Ф. 313. Оп. 2. Спр. 2411. 57 арк.
14. ЦДІАУ (Київ). Ф. 313. Оп. 2. Спр. 2516. 76 арк.
15. ЦДІАУ (Київ).. Ф. 313. Оп. 2. Спр. 2650. 165 арк.
16. ЦДІАУ (Київ). Ф. 313. Оп. 2. Спр. 2965. 840 арк.
17. ЦДІАУ (Київ).. Ф. 313. Оп. 2. Спр. 2970. 86 арк.
18. ЦДІАУ (Київ). Ф. 313. Оп. 2. Спр. 3226. 547 арк.
19. ЦДІАУ (Київ). Ф. 313. Оп. 2. Спр. 3230. 463 арк.
20. ЦДІАУ (Київ). Ф. 313. Оп. 2. Спр. 3303. 291 арк.
21. ЦДІАУ (Київ). Ф. 313. Оп. 2. Спр. 3412. 26 арк.
22. ЦДІАУ (Київ). Ф. 313. Оп. 2. Спр. 3413. 32 арк.
23. ЦДІАУ (Київ). Ф. 313. Оп. 2. Спр. 3440. 13 арк.
24. ЦДІАУ (Київ). Ф. 335. Оп. 1. Спр. 46394 арк.

25. ЦДІАУ (Київ). Ф. 335. Оп. 1. Спр. 242. 235 арк.
26. ЦДІАУ (Київ). Ф. 336. Оп. 4. Спр. 23. 63 арк.
27. ЦДІАУ (Київ). Ф. 339. Оп. 1. Спр. 181. 55 арк.
28. ЦДІАУ (Київ). Ф. 348. Оп. 1. Спр. 263. 141 арк.
29. ЦДІАУ (Київ). Ф. 349. Оп. 1. Спр. 54. 14 арк.
30. ЦДІАУ (Київ). Ф. 349. Оп. 1. Спр. 55. 36 арк.
31. ЦДІАУ (Київ). Ф. 350. Оп. 1. Спр. 2. 19 арк.
32. ЦДІАУ (Київ). Ф. 349. Оп. 1. Спр. 6. 4 арк.
33. ЦДІАУ (Київ). Ф. 349. Оп. 1. Спр. 10. 8 арк.
34. ЦДІАУ (Київ). Ф. 349. Оп. 1. Спр. 11. 33 арк.
35. ЦДІАУ (Київ). Ф. 349. Оп. 1. Спр. 13. 2 арк.
36. ЦДІАУ (Київ). Ф. 354. Оп. 1. Спр. 11. 86 арк.
37. ЦДІАУ (Київ). Ф. 354. Оп. 1. Спр. 28. 34 арк.
38. ЦДІАУ (Київ). Ф. 354. Оп. 1. Спр. 33. 29 арк.
39. ЦДІАУ (Київ). Ф. 354. Оп. 1. Спр. 34. 78 арк.
40. ЦДІАУ (Київ). Ф. 359. Оп. 1. Спр. 8. 224 арк.
41. ЦДІАУ (Київ). Ф. 359. Оп. 1. Спр. 17. 64 арк.
42. ЦДІАУ (Київ). Ф. 385. Оп. 1. Спр. 1897. 88 арк.
43. ЦДІАУ (Київ). Ф. 385. Оп. 1. Спр. 2281. 74 арк.
44. ЦДІАУ (Київ). Ф. 385. Оп. 1. Спр. 2282. 59 арк.
45. ЦДІАУ (Київ). Ф. 385. Оп. 1. Спр. 2421. 513 арк.
46. ЦДІАУ (Київ). Ф. 385. Оп. 1. Спр. 2740. 236 арк.
47. ЦДІАУ (Київ). Ф. 385. Оп. 1. Спр. 2836. 100 арк.
48. ЦДІАУ (Київ). Ф. 385. Оп. 1. Спр. 2937. 421 арк.
49. ЦДІАУ (Київ). Ф. 385. Оп. 1. Спр. 2990. 18 арк.
50. ЦДІАУ (Київ). Ф. 385. Оп. 2. Спр. 139. 63 арк.
51. ЦДІАУ (Київ). Ф. 385. Оп. 7. Спр. 88. 270 арк.
52. ЦДІАУ (Київ). Ф. 386. Оп. 1. Спр. 540. 147 арк.
53. ЦДІАУ (Київ). Ф. 386. Оп. 1. Спр. 999. 190 арк.
54. ЦДІАУ (Київ). Ф. 386. Оп. 1. Спр. 1021. 98 арк.
55. ЦДІАУ (Київ). Ф. 386. Оп. 1. Спр. 1022. 56 арк.

- 56. ЦДІАУ (Київ). Ф. 386. Оп. 1. Спр. 1026. 22 арк.
- 57. ЦДІАУ (Київ). Ф. 419. Оп. 1. Спр. 5040. 12 арк.
- 58. ЦДІАУ (Київ). Ф. 419. Оп. 1. Спр. 5671. 6 арк.
- 59. ЦДІАУ (Київ). Ф. 419. Оп. 1. Спр. 7227. 22 арк.
- 60. ЦДІАУ (Київ). Ф. 419. Оп. 1. Спр. 7241. 3 арк.
- 61. ЦДІАУ (Київ). Ф. 705. Оп. 2. Спр. 15. 8 арк.
- 62. ЦДІАУ (Київ). Ф. 705. Оп. 2. Спр. 16. 18 арк.
- 63. ЦДІАУ (Київ). Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 1762. 65 арк.
- 64. ЦДІАУ (Київ). Ф. 1597. Оп. 1. Спр. 1762. Спр. 105. 12 арк.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління

- 65. Центральний державний архів вищих органів влади та управління. Ф. 1063. Оп. 1. Спр. 6. 108 арк.
- 66. ЦДАВО України. Ф. 1115. Оп. 1. Спр. 7. 6 арк.
- 67. ЦДАВО України. Ф. 1115. Оп. 1. Спр. 52. 46 арк.
- 68. ЦДАВО України. Ф. 1751. Оп. 1. Спр. 11, 32 арк.
- 69. ЦДАВО України. Ф. 1755. Оп. 1. Спр. 2. 109 арк.
- 70. ЦДАВО України. Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 17. 107 арк.
- 71. ЦДАВО України. Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 43. 45 арк.
- 72. ЦДАВО України. Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 44. 63 арк.

Державний архів Дніпропетровської області

- 73. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 432. 332 арк.
- 74. ДАДО. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 434 б. 565 арк.
- 75. ДАДО. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 435. 381 арк.
- 76. ДАДО. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 455. 541 арк.
- 77. ДАДО. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 461. 202 арк.
- 78. ДАДО. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 465. 118 арк.
- 79. ДАДО. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 467. 229 арк.
- 80. ДАДО. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 468. 146 арк.
- 81. ДАДО. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 471. 200 арк.
- 82. ДАДО. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 474. 96 арк.

83. ДАДО. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 482. 154 арк.
84. ДАДО. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 485. 134 арк.
85. ДАДО. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 489. 49 арк.
86. ДАДО. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 500. 1 арк.
87. ДАДО. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 664 а. 657 арк.
88. ДАДО. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 984. 464 арк.
89. ДАДО. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 984 а. 482 арк.
90. ДАДО. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 1156. 223 арк.
91. ДАДО. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 1294. 48 арк.
92. ДАДО. Ф. 24. Оп. 1. Спр. 222. 52 арк.
93. ДАДО. Ф. 24. Оп. 1. Спр. 400. 289 арк.
94. ДАДО. Ф. 469. Оп. 1. Спр. 1. 436 арк.

Державний архів Запорізької області

95. Державний архів Запорізької області. Ф. 24. Оп. 7. Спр. 46. 391 арк.
96. ДАЗО. Ф. 24. Оп. 7. Спр. 87. 84 арк.
97. ДАЗО. Ф. 24. Оп. 7. Спр. 576. 333 арк.
98. ДАЗО. Ф. 32. Оп. 1. Спр. 490. 19 арк.
99. ДАЗО. Ф. 32. Оп. 1. Спр. 524. 35 арк.
100. ДАЗО. Ф. 112. Оп. 1. Спр. 8. 146 арк.

Державний архів Миколаївської області

101. Державний архів Миколаївської області. Ф. Г. Оп. 1. Спр. Г-1. Известия Николаевского Совета рабочих и военных депутатов (Николаев), 1917 г. – 1918 г.
102. ДАМО. Ф. Г. Оп. 1. Спр. Г-37. Власть труда (Николаев), 1918 г.
103. ДАМО. Ф. Г. Оп. 1. Спр. Г-54. Трудовая газета (Николаев), 1913 г. – 1919 г.
104. ДАМО. Ф. Г. Оп. 1. Спр. Г-216. Херсонський губерніяльний вісник (Херсон), 1918 р.
105. ДАМО. Ф. 216. Оп. 1. Спр. 1467. 7 арк.
106. ДАМО. Ф. 216. Оп. 1. Спр. 3327. 22 арк.
107. ДАМО. Ф. 229. Оп. 4. Спр. 30. 25 арк.

- 108. ДАМО. Ф. 231. Оп. 1. Спр. 1899. 5 арк.
- 109. ДАМО. Ф. П. 1817. Оп. 2. Спр. 161. 163 арк.
- 110. ДАМО. Ф. П. 1817. Оп. 2. Спр. 205. 133 арк.

Державний архів Одеської області

- 111. Державний архів Одеської області. Ф. 16. Оп. 123. Спр. 1196. 4 арк.
- 112. ДАОО. Ф. 16. Оп. 123. Спр. 1249. 41 арк.
- 113. ДАОО. Ф. 45. Оп. 4. Спр. 2006. 218 арк.
- 114. ДАОО. Ф. 89. Оп. 1. Спр. 3548. 25 арк.
- 115. ДАОО. Ф. 89. Оп. 1. Спр. 3594. 3 арк.
- 116. ДАОО. Ф. 89. Оп. 1. Спр. 3603. 150 арк.
- 117. ДАОО. Ф. 156. Оп. 1. Спр. 40. 24 арк.
- 118. ДАОО. Ф. 635. Оп. 1. Спр. 356. 11 арк.
- 119. ДАОО. Ф. 635. Оп. 1. Спр. 365. 7 арк.
- 120. ДАОО. Ф. 635. Оп. 1. Спр. 366. 14 арк.
- 121. ДАОО. Ф. 3829. Оп. 1. Спр. 10307 арк.
- 122. ДАОО. Ф. 3829. Оп. 1. Спр. 11. 93 арк.
- 123. ДАОО. Ф. 3829. Оп. 1. Спр. 14. 93 арк.
- 124. ДАОО. Ф. 3829. Оп. 1. Спр. 17. 738 арк.
- 125. ДАОО. Ф. 3829. Оп. 1. Спр. 42. 8 арк.
- 126. ДАОО. Ф. 3829. Оп. 1. Спр. 54. 76 арк.
- 127. ДАОО. Ф. 3829. Оп. 1. Спр. 62. 639 арк.
- 128. ДАОО. Ф. 3829. Оп. 1. Спр. 90 б. 200 арк.
- 129. ДАОО. Ф. 3829. Оп. 1. Спр. 100. 15 арк.
- 130. ДАОО. Ф. 3829. Оп. 1. Спр. 111. 96 арк.
- 131. ДАОО. Ф. 3829. Оп. 1. Спр. 116. 484 арк.
- 132. ДАОО. Ф. 3829. Оп. 1. Спр. 165. 74 арк.
- 133. ДАОО. Ф. 3829. Оп. 1. Спр. 167. 63 арк.

Державний архів Херсонської області

- 134. Державний архів Херсонської області. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 29. 102 арк.
- 135. ДАХО. Ф. Р.-1099. Оп. 1. Спр. 2. 97 арк.

2. Опубліковані документи і матеріали

2.1. Матеріали політичних партій і громадсько-політичних організацій

136. Проект программы Еврейской социалистической рабочей партии, выработанный в 1906 г. ЦК ЕСРП. Керчь : Типография Натковича и Виниковича, 1917. 16 с.

137. Устав общества «Одесский дом польский». Одесса : Тип. Акционер. Южно-Русск. о-ва Печатного дела, 1910. 15 с.

138. Устав общества «Одесский союз русских людей». Одесса : Тип. Общества «Русск. Речь», 1914. 12 с.

139. Устав общества «Польский дом в Одессе». Одесса : Типография «Гутенберг», 1907. 8 с.

140. Устав общества «Херсонский дом польский». Херсон : Типография приемн. О. Д. Ходушиной, 1912. 12 с.

141. Устав Одесского польского общественного собрания «Огниско». Одесса : Типография А. Хакаловского, 1906. 12 с.

142. Устав польского музыкально-драматического общества «Лири» в Одессе. Одесса : Типо-литография Т. Я. Кумана, 1906. 13 с.

143. Устав Южно-русского немецкого общества. Одесса : Тип. Южно-русского общества печатного дела, 1906. 12 с.

2. 2. Публіцистичні твори учасників революційних подій

144. Винниченко В. Відродження нації. Репринтне відтворення видання 1920 року. К. : Видавництво політичної літератури України, 1990. Ч. I. 348 с.

145. Грушевський М. Народностям України. Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упоряд. А.П.Демиденко. К. : Веселка, 1992. С. 106–108.

146. Грушевський М. Чи Україна тільки для українців? Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упоряд. А. П. Демиденко. К. : Веселка, 1992. С. 108–110.

147. Грушевський М. С. На порозі нової України: Гадки і мрії (Репринтне видання 1918 р.). К. : Наукова думка, 1991. 128 с.

148. Ленін В. І. Недемократично, громадянине Керенський. Повне зібрання творів. К. : Видавництво політичної літератури, 1973. Т. 32. С. 248–249.

149. Ленін В. І. Про виборчу кампанію і виборчу платформу. Повне зібрання творів. К. : Видавництво політичної літератури, 1973. Т. 20. С. 335–343.

150. Ленін В. І. Україна. Повне зібрання творів. К. : Видавництво політичної літератури, 1973. Т. 32. С. 333–334.

151. Ленін В. І. Україна і поразка правлячих партій Росії. Повне зібрання творів. К. : Видавництво політичної літератури, 1973. Т. 32. С. 342–344.

2.3. Періодичні видання

152. Бердянская жизнь (Бердянск). 1917.

153. Борьба (Екатеринослав). 1917.

154. Бюллетени Губернского Исполнительного Комитета общественных организаций (Екатеринослав). 1917.

155. Бюллетени Екатеринославского Временного Исполнительного Комитета общественных рабочих и солдатских организаций (Екатеринослав). 1917.

156. Бюлетень прес-бюро Генерального Секретаріату Центральної Ради (Київ). 1918.

157. Верхнеднепровский земский листок (Верхнеднепровск). 1917.

158. Вестник Юга (Екатеринослав). 1917.

159. Вісник Товариства «Українська Хата» (Херсон). 1917.

160. Вісті з Української Центральної Ради (Київ). 1917.

161. Власть народа (Одеса). 1917.

162. Власть труда (Николаев). 1917, 1918.

163. Голос народу (Катеринослав). 1917, 1918.

164. Голос пролетария (Одесса). 1917.

165. Донецкий пролетарий. Орган областного комитета Донецкого и Криворожского бассейнов и Харьковского комитета РСДРП (Харьков). 1918.

166. Еврейская жизнь. 1917.

167. Еврейский голос (Одесса). 1917.

168. Еврейское слово (Александровск). 1917.

169. Звезда (Екатеринослав). 1917.

170. Земля и воля (Александровск). 1917.

171. Известия Александрийского уездного земства (Александрия). 1917.

172. Известия Бердянского Совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов (Бердянск). 1917.

173. Известия Еврейского районного комитета сионистской организации (Екатеринослав). 1917.

174. Известия Елисаветградского Совета Рабочих и Солдатских депутатов (Елисаветград). 1917.

175. Известия Елисаветградской земской управы и комитета безопасности (Елисаветград). 1917.

176. Известия Николаевского Совета рабочих и военных депутатов (Николаев). 1917, 1918.

177. Известия Совета рабочих депутатов (Екатеринослав). 1917.

178. Известия Херсонского губернского комитета (Херсон). 1917.

179. Известия Херсонского уездного земства (Херсон). 1917.

180. Известия Херсонської ради робочих та солдатських депутатів (Херсон). 1917.

181. Киевская мысль (Киев). 1917.

182. Крестьянин и рабочий (Одесса). 1917.

183. Маленькие одесские новости (Одесса). 1917.

184. Маленький Одесский листок (Одесса). 1917.

185. Мариупольское слово (Мариуполь). 1917.

186. Народная жизнь (Екатеринослав). 1917.

187. Наша борьба (Екатеринослав). 1917, 1918.

188. Николаевская газета (Николаев). 1917.

189. Нова Рада (Київ). 1917.
190. Одесская почта (Одесса). 1917.
191. Одесские новости (Одесса). 1917.
192. Одесский листок (Одесса). 1917.
193. Приднепровский край (Екатеринослав). 1917.
194. Приложение к Известиям Херсонского Уездного Земства (Херсон). 1917.
195. Робітнича газета. Орган ЦК Української соціал-демократичної робітничої партії (Київ). 1917.
196. Родной край (Херсон). 1917, 1918.
197. Русские ведомости (Москва). 1917.
198. Свободное слово (Херсон). 1917.
199. Солдат и рабочий (Херсон). 1917, 1918.
200. Трудовая газета (Николаев). 1917.
201. Український виборець (Одеса). 1917.
202. Херсонские новости (Херсон). 1917.
203. Херсонський край (Херсон). 1918.
204. Южная мысль (Одесса). 1917.
205. Южный рабочий (Одесса). 1917.

2.5. Матеріали особистого походження

206. Борьба за владу Рад на Николаевщине: Зб. спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції. Миколаїв : Політвидав, 1959. 187 с.
207. Гордієнко Г. Під щитом Марса: Спогади. Філадельфія : Б.в., 1976. Т. 1. 368 с.
208. Грушевський М. Спомини. *Київ*. 1989. № 8. С. 103–154.
209. Грушевський М. Спомини. *Київ*. 1989. № 11. С. 113–115.
210. Рафес М. Мои воспоминания. *Былое*. 1922. № 19. С. 24–30.
211. Кедровський В. 1917 рік. Спогади члена Українського військового генерального комітету і товариша секретаря військових справ за часів

Української Центральної Ради. Вінніпег : Видавнича спілка «Тризуб», 1967. 523 с.

212. Махно Н. Воспоминания. Книга 1. Русская революция на Украине. К. : Издательство «Україна», 1991. 215 с.

213. Октябрь на Одессине: Сборник статей и воспоминаний к 10-летию Октября. Одесса : Одесская окружная октябрьская комиссия и истпарт отдел окркома КП(б)У, 1927. 492 с.

214. Ряппо Я. Революционная борьба в Николаеве (Воспоминания). *Летопись революции*. 1924. № 4. С. 5–43.

215. Штерн С. Десятилетие К.Д. в Одессе (Ключки воспоминаний). Одесса : Типография «Одесского Листка», 1915. 14 с.

2.6. Збірники документів

216. Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст. Програмні документи перших українських партій. К. : «Пошук», 1992. 96 с.

217. Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март – ноябрь 1917): Сб. документов и материалов. К. : Госполитиздат УССР, 1957. 980 с.

218. Большевистские организации Украины в период установления и укрепления советской власти (ноябрь 1917 – апрель 1918): Сб. документов и материалов. К. : Госполитиздат УССР, 1962. 757 с.

219. Большевистские организации Украины: Организационно-партийная деятельность. Февр. 1917 – июль 1918: Сб. документов и материалов. К. : Политиздат, 1990. 799 с.

220. Борьба за Великий Октябрь на Николаевщине (февраль 1917 г. – март 1918 г.). Сборник документов и материалов. Николаев : Партийный архив Николаевского обкома КП Украины, 1957. 303 с.

221. Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине (февраль 1917 – апрель 1918 гг.): Сборник документов и материалов: В 3 т. К. : Госполитиздат УССР, 1957. Т. 2: Победа Великой Октябрьской

социалистической революции на Украине и установление советской власти на Украине. Октябрь – декабрь 1917. 731 с.

222. Декреты Советской власти. М. : Госполитиздат, 1957. Т. 1. 25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г. 626 с.

223. Єврейські політичні партії і рухи в Україні в кінці XIX – XX століття. Документи і матеріали. К. : НАН України, 2002. 280 с.

224. Конституційні акти України 1917–1920. Невідомі конституції України. К. : Філософська і соціологічна думка, 1992. 269 с.

225. Материалы к истории еврейской общины Днепропетровщины (к 200-летию основания общины). Днепропетровск : ВПОП «Дніпро», 1992. 72 с.

226. Октябрь в Екатеринославе: Сборник документов и материалов. Днепропетровск : Днепропетровское областное издательство, 1957. 378 с.

227. Победа Советской власти на Херсонщине (1917–1920 гг.). Сборник документов и материалов. Херсон : Областное издательство, 1957. 380 с.

228. Программные документы политических партий России дооктябрьского периода / Под редакцией Л. С. Леоновой. М. : Изд-во Моск. Унта, 1991. 240 с.

229. Программы политических партий в России. Репринтное воспроизведение издания 1917 года. Воронеж : Издательство Воронежского университета, 1991. 84 с.

230. Программы политических партий и организаций России конца XIX–XX века. Ростов н/Д : Издательство Ростовского университета, 1992. 240 с.

231. Российские партии, союзы и лиги. Сборник программ, уставов и справочных сведений о российских политических партиях, всероссийских профессионально-политических и профессиональных союзах и всероссийских лигах / Сост. В. Ивановичем. СПб. : Тип.-лит. Б. М. Больфа, 1906. 252 с.

232. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. К. : Наукова думка, 1996. Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. 589 с.

233. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. К. : Наукова думка, 1997. Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. 422 с.

II. ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

1. Монографії та статті

234. Айсфельд А. Немецкие колонисты Юга Украины в 1917–1918 гг. Вопросы германской истории. Немцы в Украине. Материалы украинско-германской научной конференции. Днепропетровск, 26–29 сентября 1995 г. / *Днепропетровский государственный университет, Геттингенский исследовательский центр. Днепропетровск : Днепропетровский государственный университет, 1996. С. 125–133.*

235. Айсфельд А. Немецкое население в политической и общественной жизни Российской империи в период 1905–1907 гг. *Вопросы германской истории.* Сб. науч. тр. Дніпропетровськ : «Пороги», 2007. С. 28–42.

236. Айсфельд А. Политическая жизнь меннонитов России в 1917–1919 годах. *Вопросы германской истории:* Сб. науч. ст. / Днепропетровский государственный университет. Днепропетровск, 2000. С. 223–248.

237. Айсфельд А. Политическая и социальная жизнь причерноморских немцев в переходный период (1917–1920). *Вопросы германской истории.* Сборник научных трудов / Отв. ред. С. И. Бобылева. Дніпропетровськ : Видавництво ДНУ. 2009. С. 135–147.

238. Алешин А. К истории борьбы за Октябрь на Николаевщине. *Літопис революції.* 1928. № 3. С. 102–128.

239. Бабічева О. С. Анархічний терор в Україні на початку ХХ століття. *Інтелігенція і влада.* Одеса : Одеський національний політехнічний університет, 2007. № 9. С. 9–20.

240. Бабічева О. С. Історія анархістського руху в Україні. *Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах «Грані».* Дніпропетровськ : ДНУ імені Олеса Гончара, 2006. № 6 (50). С. 28–33.

241. Басара-Тиліщак Г. III Універсал і питання про владу в українській провінції наприкінці 1917 року. *Студії з історії Української революції 1917–1921 років: на пошану Руслана Яковича Пирого.* Збірник наукових праць / Гол. редкол. В. Ф. Верстюк. К. : Інститут історії України НАН України, 2011. С. 102–108.

242. Бачинський Ю. Більшовицька революція і українці. Берлін : Накладом автора, 1928. 136 с.

243. Безносков А. И. История меннонитской колонии Николайполе (Nikolaifeld № 1) / А. И. Безносков, С. И. Бобылева, И. В. Толстых. *Гуманітарний журнал*. Дніпропетровськ, 2004. № 1–2. С. 117–131.

244. Белаш А. В. Дороги Нестора Махно: Ист. повествование / А. В. Белаш, В. Ф. Белаш. К. : РВЦ «Проза», 1993. 592 с.

245. Берестень О. Є. Католицько-лютеранський альянс у контексті культурного відродження німецьких колоній Півдня України на початку ХХ ст. *Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах «Грані»*. Дніпропетровськ : ДНУ імені Олеся Гончара, 2006. № 6 (50). С. 16–19.

246. Берестень О. Є. Просвітницький рух у німецьких колоніях Півдня України у добу демократичної революції 1905–1907 рр. *Демократична революція 1905–1907 рр. в Україні: актуальні проблеми вивчення. Матеріали Міжрегіональної наукової конференції (Дніпропетровськ, 24 лютого 2004 р.)*. Дніпропетровськ : Дніпропетровський національний університет, 2005. С. 158–164.

247. Берестень Ю. В. Немецкие колонисты в начальный период первой мировой войны в Екатеринославской губернии. *Наддніпряньський історико-краєзнавчий збірник*. Дніпропетровськ : В-во Дніпропетровського ун-ту, 1998. Вип. 1: Матеріали Першої міжрегіональної історико-краєзнавчої конференції (8–9 жовтня 1998 р., м. Дніпропетровськ). С. 128–133.

248. Берестень Ю. В., Левін О. Л. Німецькі колоністи та меноніти Півдня України у пошуках політичної ідентичності та орієнтації: вибори до I Державної Думи. *Проблеми політичної історії: Зб. наук. пр.* Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2011. Вип. 6. С. 42–52.

249. Берестень Ю. В. Суспільно-політичний рух населення німецьких та менонітських колоній Півдня України під час революції 1905–1907 років. *Демократична революція 1905–1907 рр. в Україні: актуальні проблеми вивчення. Матеріали Міжрегіональної наукової конференції (Дніпропетровськ,*

24 лютого 2004 р.). Дніпропетровськ : Дніпропетровський національний університет, 2005. С. 150–157.

250. Боечко В. Молдавани в Україні. *Віче*. 1993. № 3. С. 100–111.

251. Бойко В. М. 1917 рік на Чернігівщині (історико-краєзнавчий нарис) / В. М. Бойко, Т. П. Демченко, О. В. Оніщенко. *Чернігів : Сіверянська думка*, 2003. 126 с.

252. Бойко В. М. Реорганізація міських дум в Україні навесні 1917 р. *Український історичний журнал*. 2003. № 4. С. 29–38.

253. Бойко Я. В. Заселение Южной Украины 1860–1890 гг. Черкасы : «Січ», 1993. 256 с.

254. Бойко Я. Размещение и удельный вес русского этноса в Северном Причерноморье (Новороссии) на переломе XIX–XX ст. *Причерноморський регіон у контексті європейської політики*. Одеса-Ополе-Вроцлав, 2008. С. 350–362.

255. Бойко Я. В., Данилова Л. О. Формування етнічного складу населення Південної України (кінець XVIII – XIX ст.). *Український історичний журнал*. 1992. № 2. С. 62–64.

256. Боровик М. Анархізм в Україні 1917–1921 рр.: закономірність чи випадковість? *Історичний журнал*. 2006. № 2. С. 25–32.

257. Боровик М. А. Анархістський рух в Україні у 1917–1921 рр. *Український історичний журнал*. 1999. № 1. С. 3–18.

258. Боровик М. Протистояння анархістів України владі урядів Української Центральної Ради. *Визвольний шлях*. 2008. № 4–6. С. 181–186.

259. Борохов Б. К истории Поалей-ционизма. Из истории партии. Вып.1. М. : Типография «Молот», 1924. С. 5–19.

260. Бухбиндер Н. А. История еврейского рабочего движения в России. По неизданным архивным материалам. Ленинград : Академическое издание, 1925. 388 с.

261. Быстрыков А. Г. Очерки истории сионистского движения в Екатеринославе. Днепропетровск : ТДУ «Борсфор», 2008. 180 с.

262. Быстряков А. Сионистское движение в Екатеринославе. Шабатшолом. Днепропетровская еврейская газета. 2006. № 9 (сентябрь). С. 8.
263. Вардин И. Партия меньшевиков и русская революция. М. : Красн. новь, 1922. 36 с.
264. Васильчук В. М. Трансформація становища німецького населення України в 1917–1920 рр. *Вопросы германской истории*. Сб. науч. тр. / Ред. кол. С. И. Бобилева (відп. редактор) та ін. Дніпропетровськ : вид-во Дніпропетровського університету, 2000. С.77–85.
265. Венгер Н. В. Меннонитское предпринимательство в условиях модернизации Юга России: между конгрегацией, кланом и российским обществом (1989–1920): Монография. Днепропетровск : Изд-во Днепропетровского национального университета, 2009. 696 с.
266. Венгер Н. В. Меноніти – підприємці Катеринослава. *Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія*. Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2004. Вип. 5. С. 47–54.
267. Верстюк В. Ф. Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). К. : Наукова думка, 1991. 368 с.
268. Верстюк В. Ф. Українська Центральна Рада: Навчальний посібник. К. : Заповіт, 1997. 344 с.
269. Ветров Р. Победа Октябрьской революции и банкротство меньшевиков на Украине. Харьков : Вища школа, 1983. 145 с.
270. Ветров Р. Победа Октябрьской революции и банкротство эсеров на Украине. Днепропетровск : Б. и, 1983. 61 с.
271. Ветров В. І., Донченко С. П. Політичні партії України в першій чверті ХХ століття (1900–1925). Дніпропетровськ : Поліграфіст, 2001. 245 с.
272. Ветров Р., Корольов Б. Криза меншовицьких організацій на Україні в період підготовки більшовиками Жовтневої революції. *Український історичний журнал*. 1979. № 4. С. 60–68.
273. Вівчарик О. П. Початок діяльності польських соціалістів у березні – липні 1917 р. *Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах «Грані»*. Дніпропетровськ : ДНУ, 2010. № 2. С. 22–25.

274. Вівчарик О. П. Центральна Рада – крайова влада в Україні, та входження до неї Польської партії соціалістичної і її діяльність. *Гуманітарний журнал*. Дніпропетровськ : Гірничий національний університет, 2009. № 3–4. С. 96–99.

275. Вінцковський Т. С. Місцеві органи влади і управління Центральної Ради в Херсонській губернії (березень 1917 – квітень 1918 рр.). Дрогобич : Б.в., 2002. 169 с.

276. Вінцковський Т. С. Польські партії та об'єднання періоду Центральної Ради. *Записки історичного факультету. Одеський державний університет імені І. І. Мечникова*. Одеса : Одеський державний університет імені І. І. Мечникова, 2003. Вип. 14. С. 150–161.

277. Водотика С. Г., Водотика Т. С. Польська громада Херсона у дзеркалі Всеросійського перепису населення 1897 р. *Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки*. Вип. 16. Херсон : Вид-во ХДУ, 2004. С. 135–139.

278. Волин С. Меншевики на Україні (1917–1921). Vermont : CHALIDZE PUBLICATIONS, 1990. 106 с.

279. Вінцковський Т. Польська громада Таврійської губернії у 1917 р. на шпальтах газети «Южные ведомости». *Поляки на Півдні України та в Криму* / Під ред. Т. Цисельського, Е. Чапевського, В. Кушніра. Одеський національний університет ім. Мечникова. Одеса-Ополе-Вроцлав, 2007. С. 386–390.

280. Врадій Є. А. Анархо-комуністична організація Півдня України (1905–1917) як особлива соціальна група. *Гуманітарний журнал*. Дніпропетровськ : ДНУ, 2008. № 1–2. С. 125–137.

281. Врадій Є. А., Нікілев О. Ф. Єврейський чинник у анархо-комуністичному русі на Катеринославщині (1905–1908 рр.). *Проблеми політичної історії України. Зб. наук. праць*. Дніпропетровськ : ДНУ, 2006. С. 175–184.

282. Гамрецький Ю. Криза дрібнобуржуазних партій на Україні в 1917 р. *Український історичний журнал*. 1976. № 12. С. 74–81.

283. Гамрецький Ю. М. Ради робітничих депутатів України в 1917 році (період двовладдя).: Наукова думка, 1966. 219 с.

284. Гарчева Л. П. Підтримка УНР міськими радами України у жовтні – листопаді 1917 р. *Матеріали міжнародної наукової конференції «Відродження української державності: проблеми історії та культури, Одеса, 13–16 травня 1996*. Одеса, 1996. Ч. 1. С. 76–77.

285. Гветадзе І. Г. Добродійна діяльність грецьких купців Півдня України в останній третині ХІХ – на початку ХХ ст. *Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах «Грані»*. Дніпропетровськ : ДНУ ім. О. Гончара, 2012. № 1. С. 13–16.

286. Гвоздик В. Єврейський політичний рух на Півдні України у 1917 році. *Запорожские еврейские чтения*. Запорожжє : Этта-Пресс, 1998. Вып. 2. С. 40–43.

287. Гвоздик В. С. Зміни у співвідношенні партійно-політичних сил на Півдні України під час виборчих кампаній 1917 – початок 1918 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя : ЗНУ, 2009. Випуск ХХVII. С. 102–108.

288. Гвоздик В. С. Партійно-політична боротьба на Півдні України під час виборів до Українських Установчих зборів. *Придніпровський науковий вісник*. Дніпропетровськ : Наука і освіта, 1997. № 2. С. 18–22.

289. Гвоздик В. С. Політична боротьба в південноукраїнському регіоні під час виборів до Всеросійських Установчих зборів (1917 р.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя : Просвіта, 2007. Вип. ХХI. С. 156–165.

290. Гвоздик В. С. Політична боротьба у Запорізькому регіоні у період національної революції (1917 – початок 1918 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя : Просвіта, 2009. Вип. ХХV. С. 21–42.

291. Гвоздик В. С. Політичні результати виборів до Українських Установчих зборів за доби Центральної Ради. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя : Просвіта, 2008. Випуск ХХII. С. 51–56.

292. Гвоздик В. Роль і місце єврейського населення в політичній боротьбі на Півдні України в 1917 році. *Наукові праці історичного факультету ЗДУ*. Вип. XXII. Запоріжжя : «Диво», 2000. С. 23–40.

293. Гвоздик В. С. Створення партійно-політичних блоків на Півдні України під час виборів до міських дум у 1917 році. *Придніпровський науковий вісник. Історія і право*. Дніпропетровськ : Наука і освіта, 1997. № 9 . С. 1–9.

294. Гвоздик В. Участь єврейського населення Півдня України в муніципальній кампанії 1917 року. *Запорожские еврейские чтения*. Запорожье : «Диво», 1999. Вып. 3. С. 41–47.

295. Гвоздик В. С. Участь населення Олександрівська у виборчих кампаніях 1917 року. *Народне виявлення в Україні: історія і сучасність. Тези доповідей науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 5 квітня 2000 р.)*. Запоріжжя : ЗДУ, 2000. С. 62–63.

296. Гвоздик В. С. Формування партійно-політичних сил на Півдні України (березень – серпень 1917 р.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя : Просвіта, 2004. Вип. XVIII. С. 102–117.

297. Герінбург О. Етнічний склад населення Херсонської губернії у 80-х роках ХХ ст. за матеріалами земських статистичних. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя : Просвіта, 2007. Вип. XXI. С. 98–103.

298. Головченко В. Угода між урядом УНР і російським політичним комітетом Бориса Савінкова. *Україна дипломатична: Науковий щорічник*. Вип. III. К., 2003. С. 324–335.

299. Гольдельман С. Жидівська національна автономія в Україні (1917–1920). . Мюнхен–Париж–Єрусалим : Дніпрова хвиля, 1967. 138 с.

300. Гонтар О. В. Українська проблема за часів Центральної Ради: співвідношення центру та регіонів. *Записки історичного факультету. Одеський державний університет імені І. І. Мечникова*. Одеса : Одеський державний університет імені І. І. Мечникова, 2001. Вип. 11. С. 40–51.

301. Горбань Т. Ю. Еволюція ідеї національного самовизначення в українській суспільно-політичній думці кінця ХІХ – першої чверті ХХ століть . К. : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2010. 427 с.
302. Горбань Т. Етнополітика Української Центральної Ради. *Наукові записки. Збірник*. К. : ІПіЕНД, 1999. Випуск 8. С. 30–36.
303. Горбач О. Болгари. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина / Репр. відтв. вид. 1955–1984 рр.: у 8 т. / [гол. ред. В.Кубійович]. Львів : Наукове тов-во ім. Т. Шевченка у Львові, 1993. Т.1. С. 152–153.
304. Горев Б. И. Анархизм в России. М. : Молодая гвардія, 1930. 143 с.
305. Господаренко О. В. Специфіка і особливості Південної України в період Української національної революції 1917–1920 років. *Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. VI Миколаївська обласна краєзнавча конференція*. Миколаїв : Можливості Кіммерії, 2006. С. 91–93.
306. Грабовський С. Українська Народна Республіка: виклики доби і відповіді нації. *Пам'ять століть*. 1998. № 1. С. 25–40.
307. Греки России и Украины / Сост., отв. ред. Ю. В. Иванова. Спб. : Алетейя, 2004. 624 с.
308. Гриневич О. Історія заселення Миколаївщини та розвитку національних культу. *Краєзнавчий альманах. Історія. Культура. Освіта*. — Миколаїв : ОІППО, 2004. — 150 с.
309. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ – ХХ ст. К. : Генеза, 1996. 360 с.
310. Гриценко А. П. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 р. – початок 1919 р.). К. : Б. в., 1993. 101 с.
311. Грушевський М. Новий період історії України за роки від 1914 до 1919. К. : Либідь, 1992. 46 с.
312. Гуляк А. І. Газета «Комуна» як джерело вивчення діяльності польських інтернаціоналістів на Півдні України в 1917–1919 рр. *Історичні джерела та їх використання*. К. : Наукова думка, 1968. Вип. 3. С. 117–127.
313. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. *Нариси політичної історії*. К. : Либідь, 1993. 288 с.

314. Гунчак Т. Українська Народна Республіка і національні меншості. *Україна в сучасному світі. Матеріали наукової конференції Республіканської асоціації українознавців (Київ, 15–16 червня 1990 р.)*. К. : Українознавство, 1990. С. 36–41.

315. Гусев В. Бунд в суспільно-політичному житті України (кінець XIX – 1921 р.). *Історія України*. 2000. № 20. С. 9–11.

316. Гусев В. І. Бунд, Комфарбанд, євсекції КП(б)У: місце в політичному житті України (1917–1921 рр.). К. : Асоціація «Україна», 1996. 132 с.

317. Гусев В. Бунд робить свій вибір: разом з українською демократією (березень – листопад 1917 р.). *Історичний журнал*. 2007. № 6. С. 24–33.

318. Гусев К. Крах партии левых эсеров. М. : Соцэкгиз, 1963. 259 с.

319. Гусев К. Партия эсеров: от мелкобуржуазного революционизма к контрреволюции. Исторический очерк. М. : «Мысль», 1975. 383 с.

320. Данильченко О. П. Етнічні групи Півдня України: економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х рр. XX ст. К. : Ін-т історії України АН України, 1993. 58 с.

321. Державин Н. С. Болгарские колонии в России (Таврическая, Херсонская и Бессарабская губернии): материалы по славянской этнографии / Н. С. Державин. София : Мартилен, 1914. 304 с.

322. Диманштейн С. Кто такие меньшевики. Харьков : Госполитпросвет УССР, 1923. 36 с.

323. Діденко О. Одеські чорносотенні союзи в роки першої російської революції. *Одіссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології*. Одеса : Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2011. С. 247–250.

324. Дмитрук К. Є. Курсом перебудови. *Комуніст України*. 1988. № 3. С. 52–61.

325. Донченко С. П. Ліберальні партії України (1900–1919 рр.). Дніпродзержинськ : Видавничий відділ ДДТУ, 2004. 379 с.

326. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Нью-Йорк : Видавнича Корпорація Булава, 1954. Т. I: Доба Центральної Ради 437 с.

327. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. К. : Темпора, 2002. Т. II: Українська Гетьманська Держава 1918 року. 352 с.
328. Думова Н. Г. Кадетская контрреволюция и ее разгром (октябрь 1917 – 1920 гг.) М. : Наука, 1982. 416 с.
329. Дьячков В. Л. Великая война и общественное сознание: превратности индокринации и восприятия. *Россия и Первая мировая война: Материалы международного научного colloквиума* / Н. Н. Смирнов и др. (отв. ред.); Санкт-Петербургский филиал Института российской истории РАН, Европейский ун-т в С.-Петербурге. СПб. : Дмитрий Буланин, 1999. С. 58–67.
330. Горовский В. Я., Хонигсман Я. С., Найман А. Я., Єлисаветский С. Я. Евреи Юга Украины (Краткий очерк истории). К. : Б. в., 1995. Ч. II. 275 с.
331. Евсеев Е. С. Из истории сионизма в царской России. *Вопросы истории*. 1973. № 5. С. 59–78.
332. Ерте Д. Революция на Украине. От керенщины до немецкой оккупации. Харьков : Пролетарий, 1927. 274 с.
333. Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії / [відп. ред. І. Курас, Ю. Римаренко]. К. : ІПіЕНД, 1993. 800 с.
334. Живи и помни... История меннонитских колоний Екатеринославщины / Под ред. С. И. Бобылевой. Днепропетровск : Б. и., 2006. 578 с.
335. Животко А. Як совітська Москва завоювала Україну? Львів : [Б. в], [Б. р.]. 18 с.
336. Зайцев Ф. Жовтень на Сталінщині. (Б. м.) : Партвидав «Пролетар», 1933. 71 с.
337. Зінько С. Польські громадські організації м. Одеси кінця ХІХ – початку ХХ століть. *Поляки на півдні України: історія до сьогодні*: У 2 т. Жежов; Київ; Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2008. Т.1. С. 231–235.
338. Золотоверхий І. Д. Становлення української радянської культури (1917–1920 рр.). К. : Вид-во АН УРСР, 1961. 346 с.
339. История Великой Октябрьской социалистической революции. М. : Наука, 1967. 681 с.

340. История национально-государственного строительства в СССР: в 2-х т. М. : Мысль, 1972. Т. 1. 516 с.
341. История СССР с древнейших времен до наших дней: в 12 тт. М. : Наука, 1967. Т.6. 751 с.
342. История Коммунистической партии Советского Союза: в 6 тт. М. : Политиздат, 1967.Т. 3. Кн. 1. 607 с.
343. Історія держави і права Української РСР: У 2-х т. К. : Наукова думка, 1967. Т.1. 1917–1937 рр. 673 с.
344. Історія робітничого класу Української РСР. У 2 т. / АН УРСР. Інститут історії. К. : Наукова думка, 1967. Т. 1. 567 с.
345. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX вв. (1719–1859 гг.). М. : Наука, 1976. 307 с.
346. Калакура О. Поляки на землях України в лещатах імперії (1900–1917 рр.). *Пам'ять століть*. 2006. № 5. С. 129–140.
347. Калениченко П. М., Кулініч І. М., Сохань П. С. Під єдиним прапором. Участь зарубіжних інтернаціоналістів у боротьбі за встановлення Радянської влади на Україні. К. : Товариство «Знання» УРСР, 1966. 48 с.
348. Калмакан І. К., Бриндак О. Б. Виникнення та еволюція національної партійної системи в Україні в ХХ столітті: *Дослідження*. Одеса : Астропринт, 1992. 192 с.
349. Канев С. Н. Революция и анархизм. Из истории борьбы рев. демократов и большевиков против анархизма (1840–1917 гг.). М. : Мысль, 1987. 328 с.
350. Капелюшний В. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.). К. : Олан, 2003. — 608 с.
351. Кивин С. У колыбели партии. *Из истории партии*. Вып.1. М. : Типография «Молот», 1924. С. 20–38.
352. Кин Д. Деникинщина. Л. : Прибой, 1927. 273 с.

353. Кирьянов Ю. И. Рабочие Юга России (1914 – февраль 1917 гг.). М. : Наука, 1971. 307 с.
354. Кирьянов Ю. И. Численность и состав крайних правых партий в России (1905–1917 гг.): тенденции и причины изменений. Отечественная история. 1999. № 5. С. 29–43.
355. Киселев И. П., Корелин А. П., Шелохаев В. В. Политические партии в России в 1905–1907 гг.: численность, состав, размещение (Количественный анализ). История СССР. 1990. № 4. С. 71–88.
356. Клейнер І. Єврейська громадськість України та Центральна Рада (1917–1918). Єврейська історія та культура в Україні. К. : Ін-т юдаїки, 1996. С. 44–55.
357. Коган С., Межберг Н. Повстання куркулів у німецьких колоніях на Одещині. *Літопис революції*. 1929. № 2. С. 13–157.
358. Козирева М. Є. З історії німецьких національно-адміністративних утворень на Півдні України. Карл-Лібкнехтський (Ландауський) національний район. *Краяни. Науково-методичний вісник з проблеми формування культури міжнаціонального спілкування та духовного відродження*. — Миколаїв: ОШПО, 1993. Вип. 2. С. 15–19.
359. Комин В. Банкротство буржуазных и мелкобуржуазных партий России в период подготовки и победы Великой октябрьской социалистической революции. М. : «Моск. Рабочий», 1965. 644 с.
360. Комин В. В. История помещичьих, буржуазных и мелкобуржуазных политических партий в России. Калинин : Калининский государственный педагогический институт им. М. И. Калинина, 1970. Ч. I. (1900 – июль 1917 г.). 278 с.
361. Комин В. В. История помещичьих, буржуазных и мелкобуржуазных политических партий в России. Калинин : Калининский государственный педагогический институт им. М. И. Калинина, 1970. Ч. II. (июль 1917 – 1923 гг.). 179 с.

362. Комин В. В. Анархизм в России. Специальный курс лекций, прочитанный на историческом факультете педагогического университета. Калинин : Областная типография, 1969. 244 с.

363. Константинова В. М. Політична складова життя південноукраїнських міст в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Гуманітарний журнал*. Дніпропетровськ : Гірничий національний університет, 2011. № 3–4. С. 167–174.

364. Константинова В. М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки). Запоріжжя : АА Тандем, 2010. 596 с.

365. Копиленко О. Держава і право України. 1917–1920 роки. К. : Либідь, 1997. 207 с.

366. Копиленко О. Л. «Сто днів» Центральної Ради. К. : Україна, 1992. 204 с.

367. Королев В. И. Бунт на коленях (Политические партии в Таврической губернии 1905–1907 гг.). Симферополь : Таврия, 1993. 70 с.

368. Королев В. И. Возникновение политических партий в Таврической губернии. Симферополь : Таврия, 1993. 42 с.

369. Королев В. И. Действовать энергично и по закону. История политической полиции Крыма. Симферополь : АнтикВА, 2007. 196 с.

370. Королев В. И. Крым и Северная Таврия в 1907–1917 гг. Страницы политической истории. Симферополь : Таврия, 1995. 72 с.

371. Королев В. И. Организация политических партий Северной Таврии в начале ХХ столетия (Численность и размещение). *Культура народов Северного Причерноморья*. 2003. № 46. С. 148–152.

372. Королев В. И. Таврическая губерния в революциях 1917 года (Политические партии и власть). Симферополь : Таврия, 1994. 85 с.

373. Короливский С., Рубач С., Супрененко Н. Победа Советской власти на Украине. М. : Наука, 1967. 579 с.

374. Котляр Ю. В. Єврейські погроми на Півдні України і повстанський рух (1917–1920). *Державна етнонаціональна політика: правовий та*

культурологічний аспекти в умовах Півдня України. Зб. наук. праць. Запоріжжя : Облдержадм, ЗНТУ; Сімферополь : Доля, 2001. С.84–87.

375. Котляр Ю. В. Національне питання у повстанському русі селян Півдня України. *Народознавчі зошити*. 2001. №3 (39). Травень-червень. С. 639–641.

376. Котляр Ю. В. Повстанський рух етнічних меншин Півдня України (1917–1931). Київ; Миколаїв : Вид-во МДГУ імені Петра Могили, 2008. Кн.1. 156 с.

377. Котляр Ю. В. Роль польського фактору в українському повстанському русі і Південний регіон. *Південний архів. Зб. наук. праць*. Херсон : Айлант, 2001. Випуск 5. С.109–112.

378. Кривоший Г. Ф. (Турченко Г. Ф.) Національні меншини і Українська революція. Українська революція: 1917 – початок 1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення). Запоріжжя : Просвіта, 1998. С. 159–188.

379. Кривоший Г. Ф. (Турченко Г. Ф.) Національні меншини й Українська революція. *Історія України*. 1999. № 41. С.9.

380. Кривоший Г. Ф. (Турченко Г. Ф.) Ставлення єврейської національної громади до проголошення незалежності УНР. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей*. К. : Рідний край, 1999. Вип. 5. С. 120–125.

381. Кривоший Г.Ф. (Турченко Г. Ф.) Позиція російської національної громади в Українській революції (березень – жовтень 1917 року). *Наукові доповіді студентів та аспірантів кафедри історії України Запорізького державного університету*. Вип. 2. Запоріжжя : РА «Тандем У», 1997. С. 44–48.

382. Кубійович В. Національний склад людності українських земель. *Енциклопедія Українознавства. Словникова частина / Репр. відтв. вид. 1955-1984 рр.: у 8 т. / [гол. ред. В.Кубійович]. Львів : Наукове тов-во ім. Т. Шевченка у Львові, 1993. Т.5. С. 1733–1739.*

383. Кудряченко А. Німці України: минуле і сьогодення. *Розбудова держави*. 1994. № 5. С. 19–23.

384. Кузьменко Н. О. Становище німецької общини Півдня України на початку 20-х рр. ХХ ст. *Етнокультурні процеси на Півдні України в ХІХ – ХХ ст. Збірка наукових праць ІІІ Регіональної наукової конференції 14–15 вересня 2000 р.* Запоріжжя : ЗДТУ, 2000. С. 58–61.

385. Кулик І., Яворський М. Нариси історії Комуністичної партії (більшовиків) України. Харків : Шлях освіти, 1923. 70 с.

386. Кульчицька О. В. Національні культурно-освітні організації Одеси на початку ХХ століття. *Культурологічний вісник. Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряниці.* Запоріжжя : «Просвіта», 2009. Вип. 22. С. 56–60.

387. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) К. : Основи, 1996. 396 с.

388. Курас И. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. К. : Наукова думка, 1978. 313 с.

389. Лаврів П. І. Колонізація українських і суміжних степів: Історичний нарис. К. : Всеукр. т-во «Просвіта», 1994. 55 с.

390. Лазебник В. І. Населення Катеринославської губернії за матеріалами першого загального перепису населення Російської імперії 1897 року (Статистичний огляд). *Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія.* Дніпропетровськ : Видавництво Дніпропетровського університету, 2002. Вип. 10. С. 51–56.

391. Лебеденко О. М. Анархісти на Україні в 1903–1908 рр. *Український історичний журнал.* 1991. № 11. С. 36–43.

392. Левін О. Л., Берестень О. Л. Менонітські колонії Півдня України в період піднесення Першої російської революції (січень – грудень 1905 р.). *Гуманітаний журнал.* Дніпропетровськ : ДНУ, 2011. № 1–2. С. 115–125.

393. Леонов М. И. Партия эсеров в 1905–1907 гг.: организационная структура, состав, численность. *Непролетарские партии России в трех революциях. Сборник статей.* М. : Наука, 1989. С. 132–138.

394. Леонов М. И. Численность и состав партии эсеров в 1905–1907 гг. Политические партии России в период революции 1905–1907 гг.

Количественный анализ. Сб. ст. М. : Институт истории СССР АН СССР, 1987. С. 49–95.

395. Лиников В. Продовольственный вопрос в Александровске в начале Первой мировой войны. *Музейний вісник. Науково-теоретичний щорічник. Запоріжжя* : Друкарська дільниця Запорізького наукового товариства ім. Я. П. Новицького, 2002. № 2. С. 109–114.

396. Лисяк-Рудницький І. Роль України в новітній історії. *Історичні есе*. К. : «Основи», 1994. Т. I. С. 147–171.

397. Лихолат А. Здійснення ленінської національної політики на Україні 1917–1920 рр. К. : Наукова думка, 1967. 426 с.

398. Лихолат А. В. Розгром націоналістичної революції на Україні (1917–1922 рр.). К. : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1955. 662 с.

399. Лойко Л. І. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність: Монографія. К. : ПЦ «Фоліант», 2005. 634 с.

400. Лойко Л. Типологічне позиціювання національних організацій в інституціональній структурі громадянського суспільства. *Політичний менеджмент*. 2005. № 5. С. 51–60.

401. Лосєв І. Російська інтелігенція й українське питання на початку ХХ століття. *Сучасність*. 1999. № 11. С. 120–126.

402. Люсевич І. Т. Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864–1917 рр.). *Український історичний журнал*. 1997. № 2. С. 43–54.

403. Мазепа І. Большевизм і окупація України. Національно-економічні причини незрілості сил української революції. Львів-Київ : Знання то сила, 1922. 156 с.

404. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. К. : Темпора, 2003. 608 с.

405. Макаренко Т. Політика Української Центральної Ради щодо етнічних меншин у листопаді 1917 – січні 1918 рр. *Історія. Філософія. Релігієзнавство*. К. : Видавництво «Антросвіт», 2009. № 1. С. 29–33.

406. Макаренко Т. П. Проблема захисту прав національних меншин в добу Української Центральної Ради. *Наукові праці історичного факультету*

Запорізького державного університету. Запоріжжя : ЗНУ, 2006. Вип. XX. С.140–143.

407. Маланчук В. Ю. Розвиток націй і міжнаціональних відносин в СРСР на сучасному етапі. До 50-річчя утворення СРСР. *Філософська думка*. 1972. № 4. С. 9–15.

408. Маор И. Сионистское движение в России (авторизированный сокращенный перевод с иврита). Иерусалим : Библиотека-Алия, 1977. 470 с.

409. Мартов Л. История российской социал-демократии. М. : «Книга», 1923. 227 с.

410. Матвієнко В. Центральна Рада: федералістські ідеї та інтеграційна політика. *Пам'ять століть*. 2003. № 5. С. 88–95.

411. Матеріали до історії євреїв України / Сост. Р. І. Гольдштейн. Дніпропетровськ : ВПОП «Дніпро», 1993. С. 96 с.

412. Мироненко О. М. Світоч української державності. Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради. К. : Друкарня МВС України, 1995. 220 с.

413. Михненко А. М. Історія Донецького басейну другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст.: Монографія. К., Донецьк : ТОВ «Юго-Восток Лтд», 2003. 440 с.

414. Мицик В. В. Права національних меншин у міжнародному праві. К. : ВПЦ «Київський університет», 2004. 287 с.

415. Мірчук П. Українська державність 1917–1920. Філадельфія : Б. в., 1967. — 400 с.

416. Мірчук П. Українсько-московська війна (1917–1919). Торонто : Ліга визволення України, 1957. 80 с.

417. Морозова О. Освіта єврейського населення Миколаєва (ХІХ – перша половина ХХ ст.). *Причорноморський регіон у контексті європейської політики* / Під ред. Т. Цисельського, Е. Чапівського, В. Кушніра. Одеса; Ополе; Вроцлав : Одеський державний університет імені І. І. Мечникова, 2008. С. 371–377.

418. Музичко О. Грузини у суспільно-політичному та культурному житті Одеси у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. (1869-ті роки – 1920 рік).

Причорноморський регіон у контексті європейської політики. Одеса-Ополе-Вроцлав, 2008. С. 334–349.

419. Нагайник В. А. Партія октябристів у політичній історії Росії. *Наукові праці з питань політичної історії.* К. : Либідь, 1991. Вип. 169. С. 68–75.

420. Назарова Е. П. Польские общественные организации на Юге Украины в начале XX века. *Мировое культурно-языковое и политическое пространство: взгляд через столетие: Сборник материалов II Всероссийской (с международным участием) научно-практической конференции (1 июня 2010 г.).* М. : РГСУ, 2010. — Т. 1. С. 75–84.

421. Назарова Є. П. Діяльність громадських організацій національних меншин у південноукраїнському регіоні (1900–1914 рр.). *Актуальні проблеми вітчизняної і світової історії: зб. наук. статей учасників Третіх всеукраїнських драгоманівських читань молодих істориків, Київ, 12 березня 2010 р.* К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. С. 115–123.

422. Назарова Є. П. Діяльність політичних партій національних меншин Півдня України в умовах Першої світової війни (1914 – лютий 1917 р.). *Проблеми політичної історії: зб. наук. пр. Дніпропетровськ* : Вид-во ДНУ, 2011. Вип. 6. С. 77–90.

423. Назарова Є. П. Діяльність чорносотенних організацій Півдня України у 1903–1914 рр. *Одіссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології.* Одеса : Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2011. С. 151–156.

424. Назарова Є. П. Терор у діяльності загальноросійських політичних партій та організацій на початку XX століття (на матеріалах Півдня України). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету.* Запоріжжя : Просвіта, 2008. Вип. XXII. С. 38–43.

425. Назарова С. М. Про вклад німецьких колоністів у розвиток сільського господарства та культури Півдня України (XIX ст.). *Краяни. Науково-методичний вісник з проблеми формування культури міжнаціонального спілкування та духовного відродження.* Миколаїв : ОППО, 1993. Вип. 2. С. 20–23.

426. Найман О. Єврейські партії в Криму на початку ХХ століття *Запорожские еврейские чтения*. Запорозьє : «Диво», 1999. Вып. 3. С. 38–41.

427. Найман О. Я. Єврейські партії та об'єднання України (1917–1925) К. : Інститут політичних та етнонаціональних досліджень НАН України, 1998. 196 с.

428. Найман О. Формування ідейно-політичних засад єврейських партій та угруповань України на початку ХХ століття. *Відродження. Часопис з питань культури та освіти національних меншин України*. 1998. № 6. С. 39–44.

429. Народи Північного Приазов'я: етнічний склад та особливості побутової культури / Авт. колектив Мелітопольського державного педагогічного інституту. Запоріжжя : Вид-во «Просвіта», 1997. 176 с.

430. Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине (Историко-этнографический очерк). К. : Наук. думка, 1975. 276 с.

431. Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР (Статистико-картографічне дослідження). К. : Наукова думка, 1965. 136 с.

432. Национальный вопрос накануне и в период проведения Великой Октябрьской социалистической революции. М. : Наука, 1964. 123 с.

433. Національні меншини України у ХХ столітті: Політико-правовий аспект / [авт. кол.: М. Панчук (керівник) та ін.]. К. : ІПіЕНД, 2000. 356 с.

434. Національно-державне будівництво: концептуальні підходи, сучасна наукова література / Ю. І. Римаренко, І. Ф. Курас, Ю. С. Шемшученко та ін. — К. : Довіра, 1999. 559 с.

435. Непролетарские партии России: Урок истории. Ред. кол.: К. В. Гусев и др.; Под общ. ред. И. И. Минца. М. : Мысль, 1984. 566 с.

436. Общественное движение в России в начале ХХ века / Под ред. Л. Мартова, П. Маслова и А. Потресова. СПб. : Тип. т-ва «Обществ. польза», 1914. Кн. 5. Т. III. Партии – их состав, развитие и проявление в массовом движении, на выборах и в Думе. 643 с.

437. Омелянчук И. В. Черносотенное движение на территории Украины (1904–1914 гг.) / И. В. Омелянчук. — К. : НИУРО, 2000. — 168 с.

438. Омелянчук І. Чорносотенний рух в Україні на початку ХХ століття. *Сучасність*. 1997. № 12. С. 86–93.
439. Орлянский С. Материалы к истории еврейской общины Александровска (Запорожья). Запорожье : «Этга-Пресс», 1998. 37 с.
440. Основи етнодержавознавства / [за ред. Ю. І. Римаренко]. К. : Либідь, 1997. 656 с.
441. Островцов В. Черная сотня и красная сотня. М. : Воениздат, 1991. 48 с.
442. Павко А. Єврейські політичні партії в Україні на межі ХІХ–ХХ століть: особливості ідеології та діяльності. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Вип. ХVІ. Запоріжжя, 2001. С. 131–146.
443. Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні: кінець ХІХ – початок ХХ століття: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. К. : Видавництво Іван Федоров, 1999. 246 с.
444. Павко А. І. Російські ліберальні партії в громадському житті Наддніпрянщини в 1905–1907рр. *Пам'ять століть*. 2002. № 4. С. 68–75.
445. Павко А. І. Теоретико-методологічні засади дослідження діяльності політичних партій та організацій в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Український історичний журнал*. 2001. № 4. С. 112–125.
446. Пахоменков Ю. Г. Вибори у 1917 р. на Катеринославщині: українська складова. *Гуманітарний журнал*. Дніпропетровськ : ДНУ, 2008. № 3–4. С. 46–51.
447. Пахомов А. Г. Борьба трудящихся Криворожья за власть Советов. Днепропетровск : Днепропетровское областное издательство, 1958. 203 с.
448. Пачев С. И. Возникновение болгарских колоний в Приазовье. *Болгарське населення Півдня України: Дослідження і документи*. Запоріжжя : ЗДУ, 1993. Вип. 1. С. 10–22.
449. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні: у 2-х т. К. : Наукова думка, 1967. Т.1. 391 с.

450. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні: у 2-х т. К. : Наукова думка, 1967. Т.2. 462 с.

451. Перепадя В. В. Українсько-німецькі відносини в 1914–1920 рр.: соціоісторичний аналіз. Запоріжжя : ЗДУ, 1999. 144 с.

452. Плесская-Зебольд Э. Г. Одесские немцы. 1803–1920. Одесса : Издательство «ТЭС», 1999. 520 с.

453. Плесская-Зебольд Э. Одесское общество святого Климента. Немцы России: энциклопедия. М. : «ЭРН», 2004. Т. 2. С. 704–705.

454. Погребінська І. Дискурс автономізму як базис єврейського ідейно-політичного циклу початку ХХ ст. Єврейська громадсько-політична думка ХХ – поч. ХХІ ст. в Україні: Монографія. К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. С. 93–141.

455. Погребной С. Луганск и его пролетариат. *Летопись революции*. 1924. № 4. С. 53–65.

456. Подболотов П. Крах есеров-меньшевистской контрреволюции. Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1975. 120 с.

457. Подковенко Т. О. Права національних меншин і громадян УНР за часів Української Центральної Ради. *Університетські наукові записки / часоп.* Хмельниц. ун-ту упр. та прав. Хмельницький : ХУУП, 2006. № 2. С.35–40

458. Попов Н. Н. Мелкобуржуазные антисоветские партии (шесть лекций). М. : «Красн. Новь», 1924. 119 с.

459. Попов Н. Очерки истории Всесоюзной Коммунистической партии (большеви́ков). М.-Л. : Госиздат, 1928. 427 с.

460. Потапенко М. В. Польський демократичний рух у Наддніпрянській Україні (березень 1917 – квітень 1918 рр.). *Український історичний журнал*. 2010. № 6. С. 90–105.

461. Потапенко М. В. Поляки очима українців в добу революції 1917–1920 років: особливості політичного сприйняття. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. Збірник наукових праць. Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2006. С. 106–113.

462. Потапенко М. В. Участь польських політичних сил Наддніпрянщини у виборах до міських дум 1917 року. *Південний архів. Історичні науки*. Херсон : ХДУ, 2008. Вип. ХХУІІІ–ХХІХ. С. 145–154.

463. Процик А. Російський націоналізм і Україна в добу революції й громадянської війни. *Український історичний журнал*. 2002. № 4. С. 122–136.

464. Равич-Черкаський М. Анархист. Харків : Издательство «Пролетарий», 1930. 68 с.

465. Равич-Черкаський М. История Коммунистической партии Украины. Харків: Пролетарий, 1923. 381 с.

466. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни. К. : АН УРСР, 1962. 764 с.

467. Рафес М. Два года революции на Украине. Революция и раскол «Бунда». М. : Государственное издание, 1920. 168 с.

468. Рафес М. Очерки по истории «Бунда». М. : «Московский рабочий», 1923. 440 с.

469. Реєнт О. П. Українська революція і робітництво: Соціально-політичні та економічні зміни. 1917–1920 рр. К. : Інститут історії України НАН України, 1996. 265 с.

470. Реєнт О., Андрусин Б. З'їзд народів Росії. К. : Інститут історії НАН України, 1994. 72 с.

471. Рогожин А. Центральна Рада і її правові акти. *Вісник АПН України*, 1993. №1. С. 48–49.

472. Рубан Н. Октябрьская революция и крах меньшевизма. М. : Политиздат, 1968. 400 с.

473. Рудницький С. Огляд національної території України. Чому ми хочемо самостійної України. Львів : Світ, 1994. С. 210–270.

474. Сабалдашов В. З історії німецьких колоній Півдня України. *Краєзнавчий альманах. Історія. Культура. Освіта*. Миколаїв : ОІППО, 2001. Вип. 1. С. 22–25.

475. Савченко В. О. Анархістський рух на Україні у 1905–1907 рр. *Наукові праці з питань політичної історії. Міжвідомчий науковий збірник*. К. : «Либідь», 1991. Вип. 169. С. 139–147.

476. Самарцев А. Г. Чорносотенці на Україні (1905–1917 рр.). *Український історичний журнал*. 1992. № 1. С. 90–98.

477. Сахно В. В. Херсонщина початку ХХ ст. в планах більшовиків. *Південний архів. Історичні науки*. Херсон : Херсонський державний університет, 2003. Вип. 13. С. 68–75.

478. Семененко В. Історія Східної України: в кайданах імперії (1917–1920). Харків : Основа, 1995. 400 с.

479. Сергійчук В. Етнічні межі і кордони України: південь. *Наука і суспільство*. 1993. № 3–4. С. 10–15.

480. Сергійчук В. Німці в Україні. *Український світ*. 1993. №1–2. С. 28–29.

481. Сергійчук В. Погроми в Україні: 1914–1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, прихованої в радянських архівах. К. : Видавництво імені Олени Теліги, 1998. 544 с.

482. Сидорчук М. Т. Більшовики України у Першій світовій війні і Лютневій революції. Львів : Видавництво Львівського університету, 1966. 268 с.

483. Силницький Ф. Национальная политика КПСС (1917–1922 гг.). Вашингтон : Проблемы Восточной Европы, 1990. 312 с.

484. Симоненко Р. Г. Правда історії – вірність історії. *Комуніст України*. 1988. № 9. С. 80–92.

485. Ситник О. Ідеологія анархістського руху в Україні періоду 1917–1921 років. *Схід*. 2009. Вип. 5. С. 78 – 80.

486. Сіталова Н. О. Агітаційно-пропагандистська діяльність катеринославського комітету Партії соціалістів-революціонерів (1902–1904 рр.). *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. Зб. наук. праць*. — Дніпропетровськ : Видавництво ДНУ, 2007. Вип. 4. С. 154–162.

487. Сіталова Н. О. Есери Катеринослава і вибори до другої Державної Думи Російської імперії. *Гуманітарний журнал*. 2005. № 1–2. С. 78–81.

488. Сіталова Н. О. Терористична діяльність есерів Південної України (1902–1907 рр.). *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія*. Дніпропетровськ : Видавництво ДНУ, 2007. Вип. 15. С. 46–50.
489. Скальський В. Політичне життя польської громади під час Української революції (березень 1917 – квітень 1918). *Український історичний збірник*. 2008. Випуск 11. С.185–202.
490. Скрипалев Е. А. Всероссийское Учредительное собрание: историко-правовое исследование. М. : Наука, 1982. 216 с.
491. Скрипник М. Історія пролетарської революції на Україні. *Короткий начерк*. Харків : Держвидав, 1921. 85 с.
492. Скрипник М. Пролетарська революція на Україні. Харків : Пролетар, 1930. 158 с.
493. Смелзер Н. Социология: пер. с англ. М. : Феникс, 1994. 688 с.
494. Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу: Іст. есе-хроніки. У 4-х т. К. : Б. в., 2010. Т. I. Рік 1917. 560 с.
495. Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу: Іст. есе-хроніки. У 4-х т. К. : Світогляд, 2010. Т. II. Рік 1918. 411 с.
496. Солдатенко В. Ф. Українська революція Концепція та історіографія К. : Видавничий центр «Просвіта», 1997. 413 с.
497. Солдатенко В. Ф., Любовець О. М. Революційні альтернативи 1917 року й Україна. /К. : Наукова думка, 2010. 319 с.
498. Сонин А. Болгары в южной России. *Южный вестник. Еженедельный иллюстрированный журнал*. Одесса, 1915. № 1. С. 15–16.
499. Спиридович А. И. Партия социалистов-революционеров и ее предшественники. 1886–1916. Пг. : Военная типография, 1918. 624 с.
500. Спиридович А. И. Революционное движение в России. СПб. : Типография Штаба отдельного корпуса жандармов, 1914. Вып. 1: Российская социал-демократическая рабочая партия. 250 с.
501. Спирин Л. М. Крушение помещичьих и буржуазных партий в России (начало XX в. – 1920 г.). М. : Мысль, 1977. 366 с.

502. Старинець О. Г. Виникнення організації конституційно-демократичної партії (партії народної свободи) в Україні (жовтень 1905-лютий 1906 рр.). *Український історичний журнал*. 1995. № 6. С. 37–46.

503. Старух О. Польські політичні партії і організації та самовизначення України за доби Центральної Ради. *Міжнародний науковий конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття»*. Чернівці. 16–18 травня 2000 р. *Доповіді і повідомлення*. Чернівці, 2001. Т 2. С. 237–242.

504. Степанов Л. М. Тактика спільних дій більшовиків з есерами на Україні в 1905–1907 рр. *Наукові праці з питань політичної історії*. К. : Либідь, 1992. — Вип. 172. — С. 42–56.

505. Степанов С. А. Черная сотня в России. 1905–1914 гг. М. : Изд-во «Росвузнаука», 1992. 330 с.

506. Стойко В. З'їзд народів у Києві 1917 року. *Український історик*. 1997. № 3–4. С. 14–25.

507. Страхов М. М. Захист прав національних меншин у Конституції УНР 1918 року. *Матеріали науково-практичної конференції «Теоретичні та практичні питання реалізації Конституції України: проблеми, досвід, перспективи» (25 червня 1997 р., Київ)*. Харків : Прапор, 1998. С.75–77.

508. Сусоров В. Д. Про програму і тактику партії есерів у 1907–1914 рр. *Наукові праці з питань політичної історії*. К. : «Либідь», 1991. Вип. 169. С. 47–52.

509. Сушкин Г. Г. Под кровавым знаменем. 1903 – июль 1933. М. : Издательство политкаторжан, 1933. 40 с.

510. Терентьева Н. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII – XX вв.). К. : «Аквілон-Пресс», 1999. 532 с.

511. Терещенко Ю. І. Політична боротьба на виборах до міських дум України в період підготовки Жовтневої революції. К. : Наукова думка, 1974. 142 с.

512. Терещенко Ю. І. Політичні партії на виборах до міських дум України в 1917 р. *Український історичний журнал*. 1970. № 11. С. 48–58.

513. Турченко Г.Ф. Запорізький край за доби Центральної Ради. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. — Запоріжжя : ЗНУ, 2009. Випуск XXV. С. 7–21.

514. Турченко Г. Ф. Національний рух німецькомовної етнічної групи Південної України в 1917–1918 рр.: проект «Крим-Таврія». *Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України. Збірник наукових праць VI Всеукраїнської науково-практичної конференції 6-8 жовтня 2005 року, м. Запоріжжя*. Під заг. ред. М. В. Дедкова. Запоріжжя : Облдержадміністрація, ЗНТУ, 2005. С. 169–173.

515. Турченко Г. Ф. Одеська радянська республіка. *Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції «Наука і освіта 2004»*. Дніпропетровськ : Наука і освіта, 2004. Т. 5: Історія України. С. 63–64.

516. Турченко Г. Ф. Особливості етносоціальних змін у південноукраїнському регіоні в 1914–1917 рр. *Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України: Збірник наукових праць V Всеукраїнської науково-практичної конференції (Запоріжжя, 2–3 жовтня 2003 р.)*. Запоріжжя : Облдержадміністрація, ЗНТУ; Сімферополь : Доля, 2003. С. 135–140.

517. Турченко Г. Ф. Південна Україна на зламі епох (1914–1922 рр.). Запоріжжя : Просвіта, 2005. 324 с.

518. Турченко Г. Ф. Південноукраїнський регіон у контексті формування модерної української нації (XIX – перша чверть XX ст.). Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2008. 342 с.

519. Турченко Г. Південноукраїнський фактор у Першій світовій війні. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя : Просвіта, 2004. Вип. XVII. С. 54–81.

520. Турченко Г. Ф. Радянські державні утворення на Півдні України у 1918 р.: історіографічний аспект. *Історико-правові проблеми автономізму та федералізму. Матеріали X Міжнародної історико-правової конференції (м. Севастополь, 22–24 вересня 2003 р.)* За ред. О. В. Тимощука. Сімферополь : Всеукраїнський інформаційно-культурний центр, 2004. С. 166–169.

521. Турченко Г. Ф. Соціальний потенціал українського державотворення напередодні Першої світової війни. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя : Просвіта, 2002. Вип. XIV. С. 72–97.

522. Турченко Г. Ф. Спроба дезінтеграції України у 1917–1918 роках (на матеріалах Півдня України). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя : Просвіта, 2003. Вип. XVI. С. 146–164.

523. Турченко Ф. Микола Міхновський: Життя і Слово. К. : Генеза, 2006. 320 с.

524. Турченко Ф. Г. П. Скоропадський і М. Міхновський 1918 р.: дві моделі державного будівництва. *Український історичний журнал*. 2008. № 4. С. 48–59.

525. Турченко Ф. Г. Утворення Української Центральної Ради: незакінчена дискусія. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя : ЗНУ. Вип. XX. С. 117–127.

526. Турченко Ф. Г., Кривоший Г. Ф. (Турченко Г.Ф.) Магістралі і глухі кути Української революції. *Українська революція: 1917 – початок 1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення)*. Запоріжжя : Просвіта, 1998. С. 3–64.

527. Турченко Ф. Г., Турченко Г. Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (Кінець XIX ст. – 1921 р.): Історичні нариси. К. : Генеза, 2003. 352 с.

528. Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920 рр.: в 3-х т. К. : Політвидав України, 1967. Т. 1. 422 с.

529. Українська РСР в період громадянської війни 1917 – 1920 рр.: в 3-х т. К. : Політвидав України, 1969. Т. 2. 423 с.

530. Українська РСР в період громадянської війни 1917 – 1920 рр.: в 3-х т. — К. : Політвидав України, 1970. Т. 3. 463 с.

531. Українське державотворення: невитребуваний потенціал: Словник-довідник / О. М. Мироненко, Ю. І. Римаренко, І. Б. Усенко та ін. К. : Либідь, 1997. 560 с.

532. Устименко В. М. Єврейські організації і партії в суспільно-політичному житті України за доби Центральної Ради. Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. К. : Інститут історії України, 2009. Вип. 4. С. 147–182.

533. Федунов В. Ставлення Рад і самоуправлєнь Таврійської губернії до Центральної Ради та УНР. *Історія: Тези та повідомлення III Міжнародного конгресу українїстів 26–29 серпня 1996 р.* Харківський державний університет, Національна юридична академія ім. Ярослава Мудрого. Харків : ХДУ, 1996. С.73–77.

534. Харченко Т. До питання про участь представників національних меншин в органах міського самоврядування в 1917–1918 роках. *Наукові записки. Збірник.* К. : ІПіЕНД, 1999. С.46–55.

535. Херлихи П. Европейский город Черноморья. Очерки истории Одессы XIX века. Одесса : Из-во «Optimum», 2009. 323 с.

536. Хижняк И. Политический контекст институционального и идейного оформления сионизма в России (1897–1917). *Персонал.* 2002. № 8. С. 34–39.

537. Хміль І. В. На шляху відродження української державності (Український національний конгрес – з'їзд 6–8 квітня 1917 р.). К. : Інститут історії України АН України, 1994. 62 с.

538. Хрящевська Л. Процес заснування німецьких колоній та їх господарська діяльність на Півдні України (60-ті роки XVIII – 1917 р.). *Наукові праці: науково-методичний журнал.* Т. 62. Вип. 49. Історичні науки. Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. С. 13–17.

539. Чариковер И. Антисемитизм и погромы на Украине 1917–1918 гг. (К истории украинско-еврейских отношений). Б. м. : Б.и., 1923. 335 с.

540. Чепурко О. О. Меншовизм на початку ХХ ст.: історіографія проблеми. Проблеми політичної історії України. Дніпропетровськ : ДНУ, 2006. С. 184–195.

541. Черномордик С. Эсеры (партия социалистов-революционеров). Х. : Изд-во «Пролетарий», 1929. 64 с.

542. Чертищев А. В. Политические партии России и массовое политическое сознание действующей русской армии в годы Первой мировой войны (июль 1914 – март 1918 гг.). М. : Изд. ВВИА им. проф. Н. Е. Жуковского, 2006. — 848 с.

543. Чирко В. А. Коммунистическая партия – организатор братского сотрудничества народов Украины и России в 1917–1922 гг. М. : Мысль, 1967. — 382 с.

544. Чоп В. Євреї та проблема антисемітизму в історії махновського руху. Єврейське населення Півдня України: історія та сучасність. Запоріжжя, 1998. С.156–160.

545. Чоп В. М. Стосунки німців-колоністів з повстанцями (1918–1920 рр.). *Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України. Зб. наук. праць.* Запоріжжя : Облдержадм., ЗНТУ; Сімферополь : Доля, 2001. С. 87–91.

546. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. Прага : Накладом вид-ва «Вільна Спілка» і Укр. робітн. ун-та, 1927. 324 с.

547. Шевелева Т. Южнорусское немецкое общество. Немцы Украины. Пилотный сборник. М. : Общественная Академия наук российских немцев, 2002. — С. 206–207.

548. Шевченко С. І. Поляки в історії Кіровоградщини (XIX – початок ХХ ст.). *Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України. Збірник наукових праць Всеукраїнської практичної конференції 4–5 жовтня 2001 р.* Запоріжжя : Облдержадміністрація, ЗНТУ; Сімферополь : Доля, 2001. С. 63–66

549. Шевченко С. І. Становище німців на Єлисаветградщині у 1915–1917 роках. *Вопросы германской истории: Сб. науч. ст.* Днепропетровск : Днепропетровский государственный университет, 2000. С. 127–135.

550. Шевчук Н. А. Газета «Odessaer Rundschau» о проблемах немцев Юга Украины в 1918–1919 годах. *Вопросы германской истории. Сборник научных трудов / отв. ред С. И. Бобылева.* Днепропетровск : Издательство ДНУ, 2008. С. 111–134.

551. Шелохаев В. В. Кадеты – главная партия либеральной буржуазии в борьбе с революцией 1905–1907 гг. М. : Издательство «Наука», 1983. 328 с.
552. Шелохаев В. В. Кадеты, или искусство компромисса. ПОЛИС. 1993. № 1. С. 147–153.
553. Шелохаев В. В. Партия октябристов в первой российской революции. М. : Издательство «Наука», 1987. 160 с.
554. Шестак Ю. Борьба большевистской партии против национализма и оппортунизма Бунда. /М. : Политиздат, 1980. 112 с.
555. Шестопад М. Євреї на Україні: (Іст. довідка). Упоряд. і передм. В. В. Яременка. К. : МАУП, 2002. 240 с.
556. Шишко О. Г. До історії українського руху в Одесі: березень 1917 року. *Записки історичного факультету Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова*. Одеса : Одеський державний університет імені І. І. Мечникова, 2003. Вип. 13. С. 95–105.
557. Шишко О. Г. Організація нових органів влади в Одесі: березень 1917 р. *Записки історичного факультету Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова*. Одеса : Одеський державний університет імені І. І. Мечникова, 2001. Вип. 11. С. 272–278.
558. Шморгун П. М. З історії більшовицьких організацій України (1905 р.). *Український історичний журнал*. 1965. № 1. С. 41–53.
559. Шморгун П. М. Політичні партії України на початку ХХ ст.: соціальний склад, чисельність, типологія. *Наукові праці з питань політичної історії*. К. : Либідь, 1992. Вип. 172. С. 14–25.
560. Щукін В. В. Євреї в земських органах та міських думах Херсонської губернії. *Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки*. Вип. ХХ. Херсон : Вид-во ХДУ, 2005. С. 51–55.
561. Щукін В. В. Євреї в органах міського самоврядування Новоросійського краю у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. *Вісник Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля*. Луганськ : СХУ ім. В. Даля, 2005. № 4. С. 169–174.

562. Щукін В. Особливості правового становища єврейського населення Новоросійського краю (кінець XVIII – початок XX ст.). *Історія української науки на межі тисячоліть. Збірник наукових праць*. К. : ІПіЕНД, 2004. Випуск 16. С. 251–256.

563. Щавлінський М. Формирование белорусских частей в Одессе в контексте создания белорусской государственности (1917-1919 гг.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наук. праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. Рівне, 2010. Вип. 20. С. 107-109.

564. Эрде Д. Меньшевики. Какие партии были в России. Харьков : Пролетарий, 1929. 95 с.

565. Яворський М. Революція на Україні в її головних етапах. Харків : Держвидав, 1923. 81 с.

566. Ядловська О. С. Громадсько-політичне життя польської меншини в південноукраїнському регіоні напередодні 1917 р. *Фундаментальные и прикладные исследования: современные научно-практические решения и подходы: сборник материалов II-й Международной научно-практической конференции / [редакторы-составители А. Душный, М. Махмудов, В. Ильницький, И. Зимомря]*. – Баку – Ужгород – Дрогобыч : Посвіт, 2017. – 350 с. – С. 96-99.

567. Ядловська О. С. Діяльність єврейських партій та громадсько-політичних організацій у південноукраїнському регіоні на початку XX ст. *«Наукові праці: науково-методичний журнал»*. Випуск 270. Т. 282. Історія – Миколаїв : Вид-во ЧНУ імені Петра Могили, 2016. С. 31-37.

568. Ядловська О. С. Діяльність польських політичних партій в південноукраїнському регіоні в період Центральної Ради. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. 31. Запоріжжя : ДВНЗ «Запорізький національний університет», 2011. С. 125-130

569. Ядловська О. Діяльність загальноросійських політичних партій та організацій у південноукраїнському регіоні на початку XX ст. *Емінак: науковий щоквартальник*. 2016. №3 (15). Т.13. 119 с. С.30-38.

570. Ядловська О. С. Етнічний склад сільського населення Півдня України напередодні 1917 р. *Чорноморський літопис : науковий журнал*. Миколаїв : Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2011. С. 83-86.

571. Ядловська О. С. Історичні уроки української національної революції 1917-1921 рр. *Професійна компетентність юриста: перспективні на-прями та тенденції формування: Матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 28 березня 2018 р.)*. Дніпро: ДДУВС, 2018. 209 с. С. 314-317.

572. Ядловська О. С. Права національних меншин у розрізі програмних документів українських партій в добу Центральної Ради. *Культура народів Причорномор'я*. Сімферополь : Кримський науковий центр НАН України і МОН України, 2013. С. 128-130.

573. Ядловська О. С. Проблема етнічних меншин України в матеріалах З'їзду народів Росії. *Наукові праці Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили*. Том. 83. Вип. 80. Миколаїв, 2008. С. 33-39.

574. Ядловська О. С. Партії та громадсько-політичні організації малочисельних етнічних груп на Півдні України в добу Центральної Ради. *Чорноморський літопис : науковий журнал*. Миколаїв : Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2013. Вип. 8. С. 43-53.

575. Ядловська О. С. Сіоністський рух у південноукраїнському регіоні в роки Центральної Ради. *Культура народів Причорномор'я*. Сімферополь, 2012. С. 135-140.

576. Ядловська О. С. Трансформації серед німецького населення Півдня України в 1917-1920 рр. *Схід. Аналітичноінформаційний журнал*. 2007. С. 64-67.

577. Ядловська О.С. Участь національних меншин у виборчій кампанії до Українських Установчих зборів на Півдні України в період Центральної Ради. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя : ЗНУ, 2012. Вип. XXXIV. С. 82–87.

578. Ядловська О. Участь політичних об'єднань національних меншин у муніципальних виборах (липень – серпень 1917 р.). *Культурологічний вісник:*

науково-теоретичний щорічник *Нижньої Наддніпрянини*. Запоріжжя : Просвіта, 2009. Вип. 23. С.71-78.

579. Ядловська О.С. Шведи Херсонщини протягом 20-30-х рр. ХХ ст. *Фундаментальні та прикладні дослідження: сучасні науково-практичні рішення і підходи: збірник матеріалів на III-й Міжнародній науково-практичній конференції/ [редактори-упорядники А. Душний, М. Махмудов, В. Ільницький, І. Зимомря]*. – Баку -Ужгород – Дрогобич : Посвіт, 2017. 424 с. С. 97-101.

580. Яковлів А. Основи Конституції УНР. Париж : Меч, 1935. 63 с.

581. Яневський Д. В. Українська Центральна Рада: перші кроки до національної державності (березень – листопад 1917 р.). К. : Б. в., 1990. 27 с.

582. Ясир М. Д. З діяльності партійних осередків октябристів на Україні в 1905–1907 рр. *Наукові праці з питань політичної історії. Міжвідомчий науковий збірник*. К. : «Либідь», 1992. Вип. 172. С. 56–71.

583. Яценко В. Я. Еволюція владних структур Катеринослава у 1917 р. *Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник*. Вип. 1: Матеріали Першої міжрегіональної історико-краєзнавчої конференції (8–9 жовтня 1998 р., м. Дніпропетровськ). Дніпропетровськ : В-во Дніпропетровського ун-ту, 1998. С. 164–170.

584. Яценко В. Я. Зміна влади у Катеринославі на початку 1918 р. в контексті протистояння партійно-політичних сил міста. *Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції «Наука і освіта 2004»*. — Дніпропетровськ : Наука і освіта, 2004. Т. 5. Історія України. С. 80–81.

585. Яценко В. Я. Національний фактор в суспільно-політичному житті Катеринослава у 1917 р. *Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах «Грані»*. Дніпропетровськ : ДНУ, 2003. № 4. С. 34–37.

586. Яценко В. Політична боротьба на виборах до міської думи Катеринослава влітку 1917 р. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*. Дніпропетровськ : ДНУ ім. Олесья Гончара, 2010. Вип. 8. С. 258–270.

587. Яценко В. Я. Чому затримався Катеринославський «Жовтень»? *Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія*. Дніпропетровськ : Видавництво ДНУ, 2004. Вип. 5. С. 28–35.

588. Adams A. E. *Bolsheviks in the Ukraine. The second Campaign: 1918–1919.* New Haven : Jale University Press, 1963. 238 p.

589. Eisfeld A. *Die Russland-Deutschen. Studienbuchreihe der Stiftung Ostdeutscher Kulturrat.* Munchen : Langen Muller, 1999. Band 2. 252 p.

590. Mase J. *Communism and Dilemas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine (1918–1980).* Cambridge : Harvard university press, 1983. 358 p.

591. Pipes R. *The Formation of Soviet Union. Communism and Nationalism. 1917–1923.* Cambridge : Harvard university press, 1954. 118 p.

592. Sullivant R. *Soviet Politics: 1917–1957.* New York – London : Columbia University Press, 1962. 216 p.

593. Yadlovska O. The Central Rada of the low “On national personal autonomy”: the times or call the bill for future generations? *Scientific discussion (Praha, Czech Republic).* VOL 1, No 7 (2017). P. 17-22.

Автореферати дисертацій

594. Афонин Ю. В. *Расстановка классовых и партийно-политических сил в Донбассе в период подготовки и проведения социалистической революции (март 1917 г. – март 1918 г.) : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук. К., 1990. 17 с.*

595. Бавико О. Є. *Політична опозиція гетьманатові П. Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути і процеси». К., 2007. 16 с.*

596. Барвінська П. І. *Українсько-німецькі відносини в 1917 – 1922 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». Одеса, 2001. 19 с.*

597. Бевз Т. А. *Формування Української держави за доби Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». К., 1995. 24 с.*

598. Берестень О. Є. *Суспільно-політична та культурна діяльність німецьких та менонітських колоністів Півдня України (1905–1914 рр.) : автореф.*

дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». Дніпропетровськ, 2006. 20 с.

599. Бобина О. В. Діяльність української соціал-демократичної робітничої партії в умовах української національно-демократичної революції 1917–1920 рік : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». К., 1993. 23 с.

600. Васильчук В. М. Німці України: суспільний та національні аспекти (XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». Донецьк, 2006. 37 с.

601. Винарчук Т. В. Український національний рух в контексті визвольної боротьби народів Центрально-Східної Європи (кін. XIX ст. – 1920 р.): компаративний аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». Запоріжжя, 2002. 17 с.

602. Вінцковський Т.С. Участь населення Херсонської губернії в організації та діяльності місцевих органів влади і управління Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». Одеса, 2000. 20 с.

603. Гвоздик В. С. Південь України в революції 1917 – початку 1918 років : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». Запоріжжя, 2002. 19 с.

604. Гусєв В. І. Бунд в суспільно-політичному житті України (кінець XIX – 1921 р.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». К., 1999. 36 с.

605. Голікова О. Меншовики в Україні у роки революції і громадянської війни : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». Харків, 2000. 20 с.

606. Єфименко О. Г. Українські політичні партії та їх роль у розвитку державотворчих процесів в Україні (1917–1920 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». Харків, 1998. 18 с.

607. Кривоший Г. Ф. (Турченко Г. Ф.) Етносоціальна база Української революції (березень 1917 – лютий 1918 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Г. Ф. Кривоший. Запоріжжя, 1997. 22 с.

608. Кульчицька О. В. Громадські і політичні організації Півдня України в кінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». Донецьк, 2007. 20 с.

609. Лебедева Г. О. Загальноросійські партії есерів і меншовиків в українській національно-демократичній революції 1917 – 1920 років : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». Дніпропетровськ, 2005. 20 с.

610. Макаренко Т. П. Політика Української Центральної Ради щодо національних меншин (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». Луганськ, 2008. 20 с.

611. Назарова Є. П. Суспільно-політичні рухи в південноукраїнському регіоні на початку XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». Запоріжжя, 2011. 20 с.

612. Пачев С. І. Болгарські колонії Північного Приазов'я (1861–1917): комплексне дослідження : автореф. дис. Запоріжжя, 1996. 19 с.

613. Сіталова Н. О. Діяльність соціалістів-революціонерів Південної України напередодні та в період революції 1905–1907 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». Дніпропетровськ, 2009. 20 с.

614. Старух О. В. Проблема державного статусу України в партійно-політичній боротьбі доби Центральної Ради : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». Запоріжжя, 1998. 21 с.

615. Турченко Г. Ф. Південна Україна в контексті формування модерної української нації (XIX – початок 20-х рр. XX ст.) : автореф. дис. на здобуття

наук. ступеня докт. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». Дніпропетровськ, 2006. 39 с.

616. Чепурко О. О. Ідеологічні погляди та діяльність меншовиків Катеринославської губернії в 1903–1907 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». Дніпропетровськ, 2009. 20 с.

617. Шевчук-Бела Я. В. Правове становище національних меншин Півдня України у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XX ст. (на матеріалах Одеси) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права». Одеса, 2008. 19 с.

Довідники та покажчики

618. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина / Репр. відтв. вид. 1955–1984 рр.: у 8 т. / [гол. ред. В.Кубійович]. Львів : Наукове тов-во ім. Т. Шевченка у Львові, 1993. Т. 1. 400 с.

619. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. / Репр. відтв. вид. 1955–1984 рр.: у 8 т. / [гол. ред. В.Кубійович]. Львів : Наукове тов-во ім. Т. Шевченка у Львові, 1994. Т. 2. С. 401–804.

620. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина / Репр. відтв. вид. 1955–1984 рр.: у 8 т. / [гол. ред. В.Кубійович]. Львів : Наукове тов-во ім. Т. Шевченка у Львові, 1996. Т. 5. С. 1600–2000.

621. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина / Репр. відтв. вид. 1955–1984 рр.: у 8 т. / [гол. ред. В.Кубійович]. Львів : Наукове тов-во ім. Т. Шевченка у Львові, 1993. Т. 6. С. 2005–2400.

622. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина / Репр. відтв. вид. 1955–1984 рр.: у 8 т. / [гол. ред. В.Кубійович]. Львів : Наукове тов-во ім. Т. Шевченка у Львові, 1993. Т. 7. С. 2405–2800.

623. Мала енциклопедія етнодержавознавства. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. К. : Довіра; Генеза, 1996. 944 с.

624. Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. М. : РОССПЭН, 1996. 872 с.

625. Українське державотворення. Невитребуваний потенціал: словник-довідник. За ред. О. М. Мироненко. К. : Либідь, 1997. 560 с.

626. Немцы России: Энциклопедия / В. Карев и др. (ред.). М. : ЭРН, 1999. Т. 1: А–И / А. Айсфельд и др. (ред.). 832 с.

627. Чорний С. Національний склад населення України в XX сторіччі. Довідник. К. : ДНВП «Картографія», 2001. 88 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

**Національний склад населення України за рідною мовою
(на 1897 р.) [521, с. 79, 80]**

Рідна мова	Усе населення (у % до загальної кількості населення)	Міське населення (у % до підсумку)
Українська	72,0	30,5
Російська	13,1	34,5
Єврейська	8,0	27,0
Німецька	2,4	1,0
Польська	1,7	3,0
Інші	2,8	4,0
Усього	100,0	100,0

Додаток Б

**Основні етнічні групи України та їхня зайнятість у суспільних сферах
наприкінці XIX ст. [521, с. 81]**

Суспільні сфери	Українці (у % до підсумку)	Росіяни (у % до підсумку)	Євреї (у % до підсумку)	Поляки (у % до підсумку)
Хліборобство і добування сировини	90,0	18,0	2,5	51,0
Обробка продуктів (промисловість)	3,6	21,0	32,0	14,0
Торгівля	0,9	14,0	48,0	6,0
Військо, суд, поліція, адміністрація, вільні фахи і т. п.	5,5	47,0	17,5	29,0
Усього	100,0	100,0	100,0	100,0

Частка сільського і міського населення південноукраїнського регіону за переписом 1897 р. (за національним складом) [527, с. 41]

Національність	Міське населення		Сільське населення		Усе населення	
	абс. в тис. осіб	у %*	абс. в тис. осіб	у %*	абс. в тис. осіб	у %*
Українці	231,2	6,6	3298,3	93,4	3529,5	100,0
Росіяни	594,8	44,2	750,0	55,8	1344,8	100,0
Євреї	320,6	67,2	156,5	32,8	477,1	100,0
Німці	19,3	6,8	263,4	93,2	282,7	100,0
Татари	53,8	24,8	163,4	75,2	217,2	100,0
Молдавани	17,4	11,0	141,2	89,0	158,6	100,0
Греки	17,6	23,5	57,4	76,5	75,0	100,0
Болгари	1,6	2,4	65,5	97,6	67,1	100,0
Поляки	35,4	66,3	18,0	33,7	53,4	100,0
Білоруси	5,1	11,0	41,6	89,0	46,7	100,0
Вірмени	8,7	75,2	2,9	24,8	11,6	100,0
Інші	13,5	43,5	17,5	56,5	31,0	100,0
Усього	1319	21,0	4975,7	79,0	6294,7	100,0

* Відсоток від загальної чисельності окремої національності

**Розподіл єврейського населення України по губерніях за родом занять
згідно з переписом 1897 р. (самодіяльне населення) [427, с. 191–194]**

Групи занять	м. Одеса		Катеринославська губернія		Таврійська губернія		Херсонська губернія	
	чисельність	у %	чисельність	у %	чисельність	у %	чисельність	у %
Службовці (адміністрація, поліція, юристи, благодійність)	132	0,27	129	7,18	51	0,27	243	0,23
Богослужіння (усі конфесії, цвинтарі)	1590	3,26	–	–	1280	6,75	2995	2,81
Армія	258	0,53	62	3,45	257	1,35	1223	1,15
Навчання, вихователі, наука, медицина, гігієна	1483	3,04	43	2,39	793	4,18	4000	3,75
Поденна робота, обслуга	6882	14,12	31	1,72	1009	5,32	11902	11,15

Групи занять	м. Одеса		Катеринославська губернія		Таврійська губернія		Херсонська губернія	
	чисельність	у %	чисельність	у %	чисельність	у %	чисельність	у %
Доходи з капіталу	1523	3,12	7	0,39	458	2,41	2909	2,73
Виплати з державної скарбниці	924	1,9	1	0,05	226	1,19	1548	1,45
Ув'язнені	148	0,3	–	–	57	0,3	269	0,25
Сільське господарство	123	0,25	4	0,2	180	0,95	4351	4,07
Промисловість, ремесло, ювеліри, будівельники, шахтарі	17607	36,12	740	41,22	7910	41,7	35440	33,19
Транспорт і зв'язок	1958	4,02	64	3,56	221	1,16	3112	2,91
Торгівля, фінанси і кредит	15365	31,51	668	37,21	5993	31,6	37058	34,7
Невизначені заняття	746	1,56	46	2,63	531	2,82	1722	1,61
Усього	48739	100,0	1795	100,0	18966	100,0	106772	100,0

Додаток Д

Чисельність поляків Півдня України згідно з переписом 1897 р.

[Складено за: 612, с. 22–33, 36, 37]

Назви губерній	Усього населення, чол.	У тому числі поляків	% поляків до всіх жителів
Катеринославська	2 113 674	12 365	0,59%
Таврійська	1 447 790	10 112	0,7%
Херсонська	2 733 612	30 894	1,13%
Бессарабська губернія (українська частина)	1 935 412	11 696	0,6%
Усього по Півдню	8 230 488	65 067	0,79%

Результати виборів до Катеринославської міської думи

[Складено за: 154. – 17 августа; 186. – 17 августа; 572, с. 267]

№ з/п	Назва списку	Кількість голосів	Кількість голосів (%)	Кількість гласних
1	ПСР і ОЄСРП	15 803	21,52	24
2	РСДРП(б)	14 326	19,51	22
3	Єврейський блок	12 138	16,53	19
4	РСДРП(о), Бунд, польські і латиські соціал-демократи	9259	12,61	14
5	ПНС	5593	7,62	9
6	УСДРП	3381	4,61	5
7	Ділова група і приход церков	1971	2,68	3
8	Українські трудовики	1950	2,66	3
9	Домовласники окраїн м. Катеринослава	1600	2,18	3
10	Польський демократичний клуб	1372	1,87	2
11	Прогресивна торгово-промислова група	855	1,17	1
12	ТНСП	757	1,03	1
13	УПСР	756	1,03	1
14	«Поалей- Ціон»	632	0,86	1

Продовження додатку Е

№ з/п	Назва списку	Кількість голосів	Кількість голосів (%)	Кількість гласних
15	Союз службовців в урядових, приватних і громадських установах	510	0,69	1
16	Дрібні торговці	475	0,65	1
17	Товариство рівноправ'я жінок	466	0,64	1
18	Службовці місцевого самоврядування	408	0,56	1
19	Союз домовласників	362	0,49	1
20	Ремісники	259	0,35	–
21	Єврейська національно-демократична група	242	0,33	–
22	Міщани м. Катеринослава	160	0,22	–
23	Приход Воскресенської церкви	142	0,19	–
	Усього	73 417	100,0	113

**Результати виборів до Всеросійських Установчих зборів
у Херсоні, Одесі, Миколаєві**

[Складено за: 131, арк. 96, 98–106; 176. – 1917. – 17 ноября; 179. – 5
ноября; 199. – 1917. – 19 ноября, 25 декабря; 200. – 16 ноября; 289, с. 161]

№ з/п	Назва списку	Міста					
		Херсон		Одеса		Миколаїв	
		абс.	%	абс.	%	абс.	%
1	ПНС	3170	13,7	24429	16,40	6051	13,59
2	РСДРП(б)	4899	21,18	41113	27,60	11424	25,66
3	РСДРП(о) та Бунд	708	3,06	6870	4,61	3057	6,87
4	Блок об'єднаних кредитних та споживчих кооперативів, Союз земельних службовців, ТНСП	371	1,60	1814	1,22	923	2,07
5	Губернська рада селянських депутатів, ПСР, УПСР, ОЄСРП	4090	17,68	8337	5,60	9495	21,33
6	«Русский народно-государственный союз»	123	0,53	2908	1,95	238	0,53
7	УСДРП	1793	7,75	8609	5,78	4210	9,46
8	«Поалей-Ціон»	125	0,54	888	0,60	161	0,36
9	Єврейський національний блок	5525	23,88	46773	31,40	6445	14,48
10	Церковна група духовенства і мирян	2097	9,07	5886	3,95	1978	4,44
11	Старообрядовці, безпартійні селяни та хлібопашці	148	0,64	368	0,25	260	0,58
12	Російські громадяни німецької національності	85	0,37	945	0,64	279	0,63
	Усього	23134	100,0	148940	100,0	44521	100,0

Додаток 3

Результати виборів до Всеросійських Установчих зборів у Катеринославі [Складено за: 97, арк. 256–258; 176. – 1917. – 17 ноября; 186. – 14 октября; 199. – 1917. – 19 ноября, 25 декабря; 200. – 16 ноября; 289, с. 161]

№ з/п	Назва списку	Кількість голосів	
		абс.	%
1	ПНС	9260	11,69
2	РСДРП (б) та Бахмутська рада селянських депутатів	20849	26,32
3	РСДРП(о)	4603	5,81
4	Кооператори Катеринославської губернії та ТНСП	1007	1,27
5	Рада селянських депутатів («Земля і воля»), ПСР	6649	8,39
6	Катеринославський відділ Всеросійського Союзу земельних власників і безпартійних прогресистів	3608	4,56
7	«Єдинство» РСДРП	607	0,77
8	Блок Селянської спілки, Селянського союзу, ради селянських депутатів, УСДРП, УПСР	12969	16,38
9	Бунд	1602	2,02
10	«Поалей-Ціон»	624	0,79
11	ОЄСРП	1781	2,25
12	Єврейський національний блок	14521	18,33
13	Православні хлібороби	531	0,67
14	Поселяни-греки Маріупольського повіту	43	0,05
15	Російські громадяни німецької національності	553	0,70
	Усього	79207	100,0

**Результати виборів до Українських Установчих зборів
у Катеринославі [291, с. 54, 55; 412, с. 175]**

№ з/п	Назва списку	по Катеринославу	
		абс.	%
1	Українські незалежні рев.-демократи. Група журналу «Шлях»	17	0,10
2	ОЄСРП	442	2,54
3	«Земля і воля». ПСР	920	5,28
4	Селянська спілка та УПСР	2598	14,92
5	Союз земельних власників Катеринославщини – безпартійних прогресистів	795	4,57
6	«Поалей-Ціон»	309	1,77
7	Катеринославська польська окружна рада	489	2,81
8	РСДРП(б)	2525	14,50
9	Сіоністська організація	2380	13,67
10	Бунд	457	2,63
11	РСДРП(о)	1347	7,74
12	ТНСП	96	0,55
13	Російські громадяни німецької національності	104	0,60
14	УСДРП	2671	15,34
15	ПНС	2259	12,98
	Усього	17409	100,0

Додаток К

Участь населення у виборах до Всеросійських та Українських Установчих зборів по Катеринославському округу (у %) [Складено за: 67, арк. 20]

Комісії	Вибори до Всеросійських Установчих зборів (у % від загальної кількості виборців)	Вибори до Українських Установчих зборів (у % від загальної кількості виборців)
Олександрівська	64,4%	31,7%
Амур-Нижне-Дніпровська	67,3%	22,1%
Бахмутська	36,7%	7,0%
Верхньо-Дніпровська	69,2%	54,5%
Маріупольська	49,5%	26,8%
Юзівська	60,6%	18,2%
Усього	61,6%	38,9%

Наукове видання

Українською мовою

Ядловська Ольга Степанівна

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ
В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
(початок ХХ ст. – 1918 р.)

Монографія

Видання друкується в авторській редакції

Відповідальний редактор Біла К. О.
Оригінал-макет Ядловська О. С.
Технічний редактор Олексенко Н. С.
Дизайн обкладинки Ядловська О. С., Дем'янчук М. О.

Здано до друку 24.02.20. Підп. до друку 04.03.20. Формат 60x84^{1/16}.
Ум. друк. арк. 14,2. Тираж 100 пр. Зам. № 0320-03/1.

Видавець та виготовлювач СПД Біла К. О.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 3618 від 06.11.09

Надруковано на поліграфічній базі видавця Білої К. О.
Україна, 49000, м. Дніпро, пр. Д. Яворницького, 111, оф. 2
+38 (099) 7805049; +38 (067) 2100256
www.impact.dp.ua
e-mail: impact.dnepr@gmail.com